"הילידים, אלה לא זזים בכלל עד שלא מכים אותם באלות, עד כדי כך עוד יש להם כבוד,
אבל הלבנים, שמערכת החינוך שיכללה אותם, פועלים מעצמם..."
מתוך 'מסע אל קצה הלילה', לואי פרדיננד סלין

פרק שני: הון ותהליך הצבר ההון.
ניסיון לשבור את הדואליות בין כלכלה לבין פוליטיקה

א. הכלכלה הפוליטית בת זמננו: הבעייתיות

יש צורך בבסיס חדש לכלכלה-הפוליטית המודרנית. מבסיס זה נוכל להציג גישה אלטרנטיבית לחקר החברה הישראלית. הנדבך, שננסה להציג כאן, הוא דיון במוסד המרכזי של הקפיטליזם: ההון. גישה חדשה זו לבחינת ההון מאפשרת לנו להתבונן בהיסטוריה של החברה הישראלית ממבט כוללני, המקיף נושאים שנחשבים למנותקים אלה מאלה: אינפלציה, ביטחון לאומי, תהליכי ריכוזיות, מפלגות פוליטיות, משקיעים זרים, קונפליקטים במזרח-התיכון ו'גלובליזציה'.

כבר בפרק הראשון, הצבענו על הדואליות הרווחת בין שני תחומים שהם לכאורה אוטונומיים: 'כלכלה' ו'פוליטיקה'. בתודעה הקונבנציונלית של החיים המודרניים שוררת הסכמה, שקיים ניגוד בלתי נמנע בין 'עסקים' לבין 'מדינה'. העסקים נראים כאילו הם פועלים בקונטקסט של תהליכי ייצור וחליפין כלכליים — וכאילו עיקר עיסוקם הוא בתועלת אינדיבידואלית, בטכנולוגיות חדשות ובשיפור רווחתם של בני האדם. מצד שני עומדים המדינה והמוסדות הפוליטיים שמבוססים על יחסי עוצמה קבוצתיים. הם קשורים במסים, במלחמות, בארגונים פוליטיים וביורוקרטיים. הקשר שלהם לייצור ולצריכה הוא חיצוני בלבד; כלומר, דרך 'התערבות' בספֵרה הכלכלית. בדרך כלל, 'התערבות' זאת נחשבת לשלילית, כ'עיוות' הסדר הכלכלי וכ'הפרעה' לתהליך הייצור.

מקורה של התפישה הדואלית בין הכלכלה והמדינה נעוץ עוד בתקופת צמיחת הקפיטליזם התעשייתי, כאשר התחילה (בסוף המאה השמונה-עשרה) להתפתח הכלכלה-הפוליטית הקלאסית. הכלכלנים-הפוליטיים הקלאסיים, שביטאו את מאוויי הבורגנות להפלת 'המשטר הישן', התמקדו ברעיון חדשני: הצורך בהיפרדותה של 'החברה האזרחית' ממוסדות המשפחה והמדינה. מוסד השוק הפך לדגל הפוליטי של הבורגנות. השוק, על פי תפישתה, הוא תמצית רוח החופש והשוויון; בו באים לידי ביטוי הרצונות החופשיים של בני האדם הבודדים, ללא הכפייה הקולקטיבית של המדינה המלוכנית או הרפובליקנית. הניגוד הזה בין השוק והמדינה יועד, בעצם, ליצור 'דה-פוליטיזציה' של המשק, באמצעות קידוש מוסד השוק והאלהת מנגנון 'היד הנעלמה'. וכך, מאז אדם סמית התקדש הניגוד בין המשק והמדינה, והונצח כניגוד בין שתי ספֵרות של יחסים חברתיים: מצד אחד, הספֵרה הכלכלית, בה שורר היחס 'האופקי', אשר מתגלה ברצונות החופשיים המחליפים תועלות במוסד השוק. מצד שני, הספֵרה הפוליטית, בה בולט היחס 'האנכי' שמתבטא בשיטות של הפעלת בני האדם באמצעות עוצמה פיקוד וכפייה. יחסי הכפייה 'האנכיים' התקיימו כבר בציביליזציות העתיקות, בעיקר במוסדות המלוכה והעריצות, והם מתקיימים גם בחברות המודרניות, בעיקר הארגונים הפוליטיים והביורוקרטיים.

הניגוד הזה נעשה מקובע בתוככי הביורוקרטיה האקדמית של ימינו. בנוסף להפרדה המוחלטת שבין מחלקות הכלכלה, מדעי הפוליטיקה והסוציולוגיה, הונצח הניגוד

באמצעות זיכיון שהוענק למחלקות הכלכלה לעסוק באופן בלעדי במוסד הפוליטי ביותר של הקפיטליזם: ההון.

ההון, כפי שנראה, הפך על ידי הכלכלנים לקטגוריה ריקה מכל תוכן פוליטי. הון בעיניהם, הוא עושר הנצבר ביחידות מוניטריות, הנובע מפעילות כלכלית יצרנית. העושר הצבור הזה מקבל את ערכו באמצעות כוחות מאגיים, כמו 'כוחות שוק', 'תועלת שולית' ו'שיווי-משקל'. כוחות אלה, פעמים מגדילים את ערכו של ההון ופעמים מקטינים אותו. מולם ניצב עולם פוליטי, לעתים אוהד ובדרך-כלל עוין, אשר פועל על פי המכניזמים והכללים הייחודיים שלו: מנגנוני ויסות ופיקוח, תקנות ממשלתיות, ועדות ציבוריות ורשויות שיפוטיות. זוהי תמצית התפישה החברתית הרווחת בימינו.

הראשון שנלחם בתפישה המפוצלת הזאת, וכבר בכתביו המוקדמים ראה בה ביטוי לניכור ול'תודעה כוזבת', היה קרל מרקס.[1] מאז הוא בילה את מרבית חייו בחקר מה שהוא כינה 'האנטומיה של החברה האזרחית',[2] בהסבירו את התרמית החבויה בדואליות הזאת. בכל כתביו טרח להדגיש את האופי הכוחני, הדכאני והחמסני של הקפיטליזם, המסתתר מאחרי יחסים חליפוניים חופשיים לכאורה, בין בודדים. המניע הבסיסי של שיטת ההצבר הקפיטליסטית הוא המאבק על מיסוד יחסי השליטה ועל חלוקה-מחדש של השליטה בתהליך הייצור החברתי, והאמצעי לכך הוא מוסד ההון. ההון הוא המוסד הפוליטי של הסיסטמה הקפיטליסטית. כל אותה רשת של מוסדות וארגונים פוליטיים פורמליים שעיצבה הבורגנות — פרלמנטים, בחירות כלליות ורשויות שלטון דמוקרטיות — נועדו להנציח את שלטון ההון. פוליטיקה בחברה הקפיטליסטית, על פי מרקס, הינה תוצר של תהליך הייצור-החוזר הקפיטליסטי, המביא בהכרח לקונפליקט מעמדי. הקונפליקט הזה עשוי לשאת אופי פוליטי מאורגן ומודע לעצמו. פעמים רבות הוא איננו מודע לעצמו, ולובש אופי של סכסוך אתני (כמו מאבק בין שחורים לבין לבנים בארה"ב) או סכסוך לאומי (כמו מאבק בין התנועה הלאומית הפלסטינית לבין התנועה הציונית). התיווך בין המבנה הכלכלי לבין הפעולה הפוליטית מתהווה בדרך ספקולטיבית, באמצעות הקונפליקט המעמדי. המתח בין הכלכלה לבין הפוליטיקה משתקף בהתפתחותה של המדינה הלאומית המודרנית. המדינה מעניקה את העיצוב הפוליטי האוניברסלי לאינטרסים הפרטיקולריים והסותרים של בעלי ההון. משום כך, המדינה אינה סתם 'מכשיר' של הבורגנות, אלא יש חשיבות ואפילו הכרחיות, שהמדינה תופיע כמוסד אוטונומי, ומעצבת המרכזית של תהליך ההצבר. גם אם נראה שמרקס וממשיכיו השונים הצליחו לבטל, בהיגיון הגליאני או קונבנציונלי, את הניגוד בין המשק והמוסדות הפוליטיים, בכל-זאת נותרה הבעיה העיקרית בעינה: המוסד המרכזי של הקפיטליזם, ההון, **נותר מעוגן בספרת הייצור**, ולמעשה, בתהליך ההתחברות של פועלים תעשייתיים למכונות תעשייתיות.

הסיפור על צמיחתו של משטר ההון ונצחונו באירופה, הלהיב דורות רבים של קוראי 'הקפיטל', והוא אכן סיפור טוב. לעומת זאת, כאשר מרקס עוסק ברמת ההפשטה של תהליך ההצבר — דהיינו, במה שהוא מכנה 'סכמת הייצור-החוזר הקפיטליסטית' — ההון

---

[1] *מרקס* (1846)

[2] *Marx* (1859) p. 20

מקולף מכל מחלצותיו ונותר כאוסף של מכונות, מבנים, חומרי גלם וחפצים מטריאליים אחרים, שנכנסים כתשומות לתהליך הייצור החברתי, במונחים של יחידות עבודה. התהליך הפוליטי, או יחסי-הקניין והשליטה, נותרים מחוץ למעגל הפנימי של תהליך ההצבר.

התוצאה: הנצחת הדואליזם הקלאסי בין מוסדות העוצמה הפוליטית מצד אחד, לבין תהליכי הייצור וההצבר מצד שני. בתיאוריה המרקסיסטית התגלה הדואליזם הזה בצורות שונות לאורך המאה: בהפרדה בין 'מבנה תשתית' ו'מבנה על'; בוויכוחים על 'האוטונומיה של המדינה'; בתיאוריות על תפקיד המדינה, נוכח משברי ביקוש במשטר של 'הון מונופולי'; בתיאוריות המבחינות בין הצבר הון לבין לגיטימציה פוליטית.[3] דוגמא אופיינית, לקושי בגישור על השניות הזאת, מצויה בקטע מספרו של מרקסיסט המתאר את צמיחתו של הקונצרן הבינלאומי 'אנגלו-אמריקן' על רקע התפתחות הקפיטליזם המונופולי בדרום-אפריקה: "... לאחר שזיהינו את עיקר הכוחות המניעים של החברה הקפיטליסטית, הבעיה הבאה היא להסביר את הקשר בין הקונפליקט המעמדי לבין 'הכלכלה' ו'הפוליטיקה'. על טיבו של קשר זה התקיימו ויכוחים לוהטים בקרב המרקסיסטים; הדעות נעות מהתפישה המכנית של ארנסט מנדל, לפיהם היחסים הפוליטיים נקבעים ישירות בידי הכלכלה, ועד לתפישתו של ניקוס פולנצזס, המניחה 'אוטונומיה יחסית' לתחומי הכלכלה והפוליטיקה, תפישה שמתקרבת לפלורליזם. כל האינטרפרטציות המרקסיות האלה, לדעתי, אינן מצליחות להתמודד עם הבעיה, ולספק פתרון מניח את הדעת..." (*Innes*, 1984: p. 19).

נראה לנו, שהבעייתיות הזאת מתחילה, מעצם הניתוח האנליטי של תהליך ההצבר אצל מרקס, ובקרב האסכולות המרקסיות הרבות שאחריו. ההון ותהליך ההצבר תלויים בשיעור-הרווח, כלומר, ברווח ובקצב צמיחתו, ומוסד הרווח הוא הביטוי המרכזי של מהות יחסי השליטה בחברה הקפיטליסטית. מנגד, הרווח, בניגוד לאמונה הרווחת, הן בקרב המרקסיסטים והן בקרב הכלכלנים הקונבנציונליים, אינו בהכרח נובע, מפריון תעשייתי שמוחזק בצורת נכסים של יחידים ופירמות. הון **אינו** תהליך של צבירת חלקי מכונות, חומרי-גלם ויחידות של עבודה מתה. צבירת נכסים מטריאליים לשם ייצור, אינה מייחדת את הקפיטליזם מסיסטמות פוליטיות אחרות. מה שמאפיין את הקפיטליזם לעומת סיסטמות אחרות, הוא ההגמוניה של המוסד הפוליטי הייחודי שלו: **הקפיטל**.

ולכן, מפתיע שלאחר יותר ממאתיים שנה של התפתחות קפיטליסטית נמרצת, והתפתחות אידיאולוגית ביקורתית ערה על מהותו של הקפיטליזם, המושגים 'הון' ו'תהליך הצבר הון', נותרו מעורפלים ושנויים במחלוקת. מצד שני, ברור לנו, שכל תיאוריה העוסקת בהתפתחות הקפיטליזם, זקוקה למושג קוהרנטי של הון. התיאוריות הקיימות של ההון – הן בכלכלה-הפוליטית הקלאסית של המאה התשע-עשרה, הן בכלכלה-הפוליטית הנאו-קלאסית, אשר הפכה לאידיאולוגיה הדומיננטית במאה העשרים, והן בכלכלה-הפוליטית המרקסית – סובלות מקשיים פילוסופיים ואמפיריים. הקושי העיקרי נובע מהיותן לכודות **בעולם המטריאלי של הייצור והצריכה**. מבחינה

---

[3] סיכום האסכולות והתיאוריות השונות על תפקיד המדינה ומשברי ההצבר הקפיטליסטיים: *Miller* (1987).

זאת, אם ננקוט את לשונו של מרקס, התיאוריות הנאו-קלאסיות, ובמידה מסוימת גם המרקסיסטיות, שרויות עדיין, ככל שהדבר נוגע למהות הקפיטל, בעולם הטרום-קפיטליסטי. מובן שקיים קשר בין מוסד ההון לבין ייצור וצריכה וחיסכון; אולם נראה, שקשר זה הינו חיצוני בלבד, ואינו יכול לשמש כבסיס לתיאוריה של הון. הפן העיקר של ההון הוא הפן הכוחני, שעד עתה הוזנח, בדרך זאת או אחרת, בכל האסכולות.[4] אצל הנאו-קלאסיקנים, ההון נקי משמץ של יחסי עוצמה; הוא מופיע בלבוש תמים של 'גורם-ייצור' בעל פריון. התיאוריות המרקסיסטיות, אף הן אינן משכילות להופכו לחלק אינטגרלי מהתהליך ההיסטורי חברתי, שבו ההון אמור לקחת חלק מרכזי. אין אנו זקוקים לתיאוריה, שמרחיבה את המכונה החברתית של הייצור והחליפין באמצעות הכנסת 'תשומות' פוליטיות ותרבותיות נוספות.[5] אין טעם להוסיף לתיאוריה עוד 'משתנים' כמו 'טכנולוגיה', 'ניהול', 'אמצעי-תקשורת' וכו'. עלינו לחשוב על דרך אחרת, שבה מלכתחילה, יהיו כרוכים בהון עוצמה פוליטית וייצור חברתי.

כל ניסיון לפתח תיאוריה קוהרנטית של ההון דורש, קודם כל, הבהרה של מגבלות המחשבה המקובלת. דיון ביקורתי באידיאולוגיות הרווחות של ההון יבהיר, שלא מדובר בעיוורון מקרי אלא במחסומי תודעה. אפשר אפילו לאמר, בנוסח גיאורג לוקץ', שמדובר למעשה במחסומי תודעה מעמדיים.

נלך, אם כן, צעד צעד ונסקור בביקורתיות את התפתחות מושג ההון. בהזדמנות זאת, נסקור את עיקרי האידיאולוגיות והדוקטרינות הפוליטיות הרווחות בימינו. נתחיל באידיאולוגיה הדומיננטית, המכונה באוניברסיטאות 'מדע הכלכלה' (Economics), ובלשון יותר מדויקת: הדוקטרינה הנאו-קלאסית-המרג'ינליסטית. לאחר מכן נעבור לאסכולות המרקסיסטיות. לבסוף נסקור את האסכולה המוסדית; בעיקר את מייצגה העיקרי, תורסטן ובלן.

בהמשך, נעקוב אחר עיקרי התיאוריות הפוליטיות והסוציולוגיות הרווחות. רובן מסתופפות בתחום שלטונה של הדוקטרינה הנאו-קלאסית, גם אם אינן מודעות לכך. הסקירה הזאת באה, לא רק להציג את תלישותן של האידיאולוגיות האקדמיות המקובלות ואת יומרנותן המדעית, אלא גם להצביע על אפשרות לגשר על ההפרדה המנוכרת בין כלכלה ופוליטיקה, באמצעות תיאוריה כלכלית-פוליטית קוהרנטית. תיאוריה זאת עשויה גם, במידה מסוימת, להצביע על האפשרות לשפץ את התיאוריה המרקסית של ההון והעבודה, ולהפכה לרלבנטית לקראת המאה העשרים-ואחת.

ב. ההון בדוקטרינה הנאו-קלאסית. האידיאולוגיה השלטת של ימינו

מוסד ההון הוא המוסד המרכזי בסיסטמה הקפיטליסטית. משום כך מפתיע שמעט מאוד בני-אדם יודעים, מה הוא הון. רוב בני-האדם בימינו סבורים, שהון הוא צבירה מוניטרית של דברים 'ממשיים'. הם מניחים, בדרך כלל, שההון מופיע בצורה פיננסית

---

[4] לאחרונה התפתחה באמריקה הצפונית אסכולה מרקסיסטית, שמוצאה בצרפת, אשר ניסתה להביא את כלל המרכיבים החברתיים לידי תיאוריה קוהרנטית של ההצבר הקפיטליסטי. זו אסכולת "Social Structure of Accumulation". על התפתחות האסכולה: *Kotz et. al.*, (1994)

[5] זה, למעשה, עיקר התרומה של המרקסיזם המערבי מאז שנות העשרים; בעיקר בעבודותיהם של לוקץ', גראמשי, מרקוזה, פולנצאס ואחרים.

ושמאחוריו מצוי תוכן מטריאלי הניתן 'למימוש'. מקובל כי יש דברים מטריאליים שמחוללים את ההון, כמו מכונות, ציוד, מבנים וחומרי גלם; הם נתפשים כבעלי 'פריון', שמביאים לצבירה של עושר מוניטרי. אם זה אכן כך, מה מייחד את המשטר הקפיטליסטי ממשטרים אחרים? האם אותם דברים 'ממשיים' כמו מכרות, בניינים וציוד מכני, לא התקיימו לפני העידן הקפיטליסטי? האם הפרעונים והקיסרים הביזנטיים לא היו בעלי 'הון' מסוג זה? יתר על כן: במשטרים מודרניים לא-קפיטליסטיים, האם לא היה קיים הון? בברית-המועצות ובסין העממית ובקובה של קסטרו פעלה סיסטמה תעשייתית מאורגנת, אולי לא 'יעילה' ביותר, ואף-על-פי-כן קשה לייחס לה משטר של הון. האם מה שהופך את ההון להון קפיטליסטי הוא קיומו של 'שוק חופשי' או של בנקים? ועוד: ההון מראה לעתים יכולת צמיחה והתרחבות מהירה, גם בלי מכונות וחפצים מטריאליים. למשל, פירמת שרותים כמו 'מיקרוסופט', המצטיינת במיעוט מכונותיה ובשפע עובדיה, הצמיחה את הונה במהירות; בשנת 1999 הגיע ערך הונה בבורסה לחמש-מאות מיליארד דולר, כשהיא חולפת על פני 'ג'נראל-אלקטריק', פירמה עתירת מכונות, שהייתה עד אז מדורגת כראשונה בבורסה האמריקנית.

נעזוב לרגע את צד המכונות של ההון ונעבור לצד העסיסי שלו, צד הרווח. כל איש עסקים שקול במאה העשרים ואחת יודע שהון הוא, פשוט, השערוך העכשווי של ציפיות לרווחים בעתיד. הוא אינו מתעניין במקורם של רווחים מצופים אלה. על נושא זה, מופקדים אנשי התיאוריה הכלכלית. כפי שנראה, אלו סבורים שהרווחים נובעים מפריונם של מכונות וציוד מטריאלי יצרני המצויים בבעלות יזמים. האומנם?

נבחן את המשבר של אסיה הדרומית בסוף 1997: בהתמוטטות הכללית של ניירות-הערך והמטבעות, ירד ערכו של סך ההון באסיה עד למחצית מערכו שלפני המשבר. ההסבר המקובל להתמוטטות היה 'עודף השקעות', שנבעו מהלוואות זולות, שניתנו בגלל ציפיות לצמיחה מהירה של הייצוא מן 'השווקים המתעוררים'. פירמות ויזמים מאסיה המשיכו להשקיע. מה פירוש 'להשקיע'? פירושו, שהם המשיכו לרכוש מכונות וציוד תעשייתי הרבה מעבר לכדאיות. מה פירוש 'מעבר לכדאיות'? פירושו, מעבר ליכולתם למכור מוצרים ושירותים במחירים שיכסו את מחיר ההלוואות וההשקעות. התוצאה הייתה, שעם הסימן הראשון לקשיים, החלה שרשרת של בריחת משקיעים ומלווים, שבסופה באה מפולת, שקברה הון של כמה מאות מיליארדי דולרים.

לענייננו חשובה הטענה הפרדוקסאלית, שצמיחה מהירה של הון (בצורת מכונות וציוד תעשייתי) הובילה למפולת מהירה של הון (בצורת ערכים כספיים). כאן טמונה, למעשה, הבעייתיות המרכזית של ההון. כולם מסכימים שהון הוא סוג של עושר מוניטרי. המחלוקת היא על זהות הגורם שמצמיח עושר זה וששמוטט אותו. כאן צומחים ויכוחים, שמאיימים על הניסיונות לשוות לכלכלה צביון מדעי.

ג'וזף שומפטר, שניסה לעשות סדר שיטתי בהיסטוריה של החשיבה הכלכלית, נראה אובד-עצות: "... איזה בליל של ויכוחים נואלים, מביכים וחסרי תועלת היה יכול להיחסך מאיתנו, לו רק היו הכלכלנים מסוגלים להיאחז בעקביות במשמעויות המוניטריות והחשבונאיות של מושג ההון, במקום להמשיך לחפור ו'להעמיק' בו..." (*Schumpeter*, 1954: p. 323).

לנו נראה, שהבעיה אינה טמונה ב׳חפירות׳ שעורכים הכלכלנים בהון, אלא במה שהם מחפשים בחפירות האלה. צדק אותו כלכלן, שסיכם את תלאות החיפושים אחר תיאוריית הון מוסכמת, בכותבו כי ברגע שהכלכלנים יגיעו להסכמה על תיאוריה של הון ״... הם כבר יגיעו להסכמה על כל סוגיה כלכלית אחרת ...״ (*Bliss*,1975: p. vii).

מה שמוסכם על מרבית הכלכלנים, הוא אופיו היצרני של ההון ותוכנו המטריאלי. הכלכלן המצוי, בבואו לעסוק בהון, רואה בדמיונו החברתי יחידות פיזיקליות או חומריות. הון, על פי תמונת עולמו, הוא אוסף של מכונות ומבנים וציוד בעלי כושר ייצור. כל אלו מכונים ׳מוצרי הון׳ (capital goods), והם נכנסים לתהליך הייצור יחד עם תשומות עבודה, תשומות קרקע ותשומות טכנולוגיה. הדאגה העיקרית שמטרידה את הכלכלן המצוי, היא מדידת כמויות ההון. מדידה זו הביאה למחלוקות קשות בכלכלה הנאו-קלאסית. שהרי, כלכלה הוא מדע השואף להפוך למדע ומה שמתיימר להיות מדע, חייב להימדד כמותית. מעבר לוויכוחים הרבים על מדידת ההון, משותפת לכל הנאו-קלאסיקנים האמונה המדעית, שהון הינו ׳חפצי׳ ו׳מוחשי׳.[6]

כך כותב אלפרד מרשל, מרצה בקיימברידג׳ וממייסדי הדוקטרינה הנאו-קלאסית, בספר הלימוד המפורסם שלו ׳עקרונות הכלכלה׳, כי ההון הינו ״... מלאי של דברים המסייעים או התומכים בעבודה, בתוך תהליך הייצור... ואשר בלעדיהם הייצור לא היה יכול להתנהל באותה מידה של יעילות, ומאידך, הדברים הללו אינם מתנת טבע...״ (*Marshall*, 1920: 648-649). באופן דומה, הכלכלן הפוליטי השמרן, ג׳וזף שומפטר, בספרו *׳היסטוריה של הניתוח הכלכלי׳*, מסכם את ההשקפה המקובלת על הגדרת ההון: ״... ההון במהותו, מורכב מטובין, ובעיקר הוא כולל אמצעי-ייצור שמיוצרים ...״ (*Schumpeter*, 1954: p. 632).

אפילו יוג׳ין פון בוהם-באוורק, שניסה לעקוף את המכשול ׳הפיזי׳ או ׳החפצי׳ של תודעת ההון, לא הצליח לחלץ את ההון מגבולות הייצור החומרי של התודעה. בוהם-באוורק ניסה להציג את ההון כעניין **טכנולוגי**, המאופיין במשך הזמן של תהליכי הייצור, ובאופן ההתפלגות של תשומות העבודה וחומרי הגלם, שנכנסות לאורך תקופת הייצור.[7] כלומר, ׳כמות ההון׳ אינה אובייקט פיזי-מטריאלי, אלא מדד פרופורציונלי של אורך זמן הייצור. ככל שמתארך תהליך הייצור, כן עולה ׳עתירות׳ ההון.

ברור שניסיון זה נכשל. ראשית, מדידת ההון על פי משך תהליכי הייצור הינה בעייתית מבחינה טכנית. שנית, וזה הטעם החשוב: בוהם-באוורק ניסה להפריך את תיאוריית הערך של מרקס אך בדומה לבלעם, מצא עצמו קרוב יותר למרקס מאשר לנאו-קלאסיקנים. בתיאוריה שלו, תשומות הייצור כוללות רק עבודה וחומרי גלם. ההון לגביו, הוא עניין חברתי בלבד. הגדרה זו אינה רחוקה, בסופו של דבר, מתפישתו של מרקס. ברור, שהנאו-קלאסיקנים ראו בתיאוריה כזאת עוד אידיאולוגיה חתרנית. מה שחשוב לענייננו הוא, שגם בוהם-באוורק לא חילץ את ההון מתחום תהליך הייצור המטריאלי.

מה היא הבעייתיות הכרוכה בהשקפה ׳חפצית׳ זו של ההון? הבעייתיות החלה עוד מהניסיונות הראשונים למזג שתי משמעויות סותרות הטמונות במושג ההון. האחת

---

[6] באנגלית: Tangible

[7] *Bohm Bawerk* (1891)

רואה בהון 'עושר פיננסי'; מין קרן שמצמיחה הכנסות חדשות. השנייה רואה בו מלאי פיזי של מוצרים בעלי תכונות יצרניות, או כפי שמכנים זאת: 'מוצרי הון'.[8] מלכתחילה צצה הבעיה: האם, ובאיזו דרך, אותם 'מוצרי הון' הם בעלי תכונות יצרניות; ובעיקר כיצד מתגלגלות התכונות היצרניות הללו, ולובשות צורה של 'עושר פיננסי'.[9] בקיצור, כיצד המכונות הללו הופכות להון?

במקורו, ההון היה רק בעל משמעות של מידה כספית, וללא שום משמעויות שרומזות על אמצעי-ייצור.[10] המיזוג בין תכונותיו הפיננסיות והיצרניות התחיל רק אצל הפיזיוקראטים במאה השמונה-עשרה. מאז אדם סמית החל ההון לקבל סגולות פריון, ולהפוך לקטגוריה מרכזית בייצור התעשייתי, שנחשב לציר המרכזי שעליו נסב הקפיטליזם. אדם סמית עדיין כתב על "... מלאים שנצברים לתוך הון, החיוני להמשך שיכלולם של הכוחות היצרנים של העבודה..." (*Smith*, 1776: pp. 260-261). אחריו, משווה דוד ריקרדו את ההון "... לאותו חלק מעושר הארץ שמנוצל לייצור, ושמכיל מזון, מכשירים, חומרי גלם, מכונות וכו', הנחוץ לייעול העבודה..." (*Ricardo*,1821: p. 95). אפילו מרקס, שהושפע מסמית ומריקרדו, הגדיר את ה'הון הקבוע' כאותו "... חלק ההון המושקע באמצעי ייצור, כלומר בחומרי גלם, חומרי עזר, ואמצעי עבודה..." (*מרקס*, 1867: עמ' 168). בסך הכל, לפי מרקס "... רוצים לצבור? מן ההכרח להפוך חלק מעודף הערך להון. מצד שני, אין אפשרות להפוך להון, מבלי להיזדקק לנסים, אלא באמצעות חפצים שניתן להשתמש בהם בתהליך ייצור, כלומר: אמצעי-ייצור..." (*מרקס*, 1867: עמ' 447).

הכלכלנים-הפוליטיים הקלאסיים, למעט מרקס, שהקדים את זמנו, לא הכירו בשלטונו של ההון. ההון אמנם קיבל תכונות יצרניות, אולם הוא נחשב יותר למסייע בייעול תהליך הייצור. בעיני סמית וריקרדו, ההון נחשב לתשומה משנית שממריצה את שני גורמי הייצור העיקריים: קרקע ועבודה. ההון טרם הופיע כעצמאי; הבורגנות הייתה מצויה במאבק על ההגמוניה הפוליטית. מנגד, הלך והתפשט הרגל-המחשבה בדבר אופיו הכפול של ההון: מצד אחד, מופיע ההון בצורת ערכים מצטברים של כסף; מצד שני, הופעה זו קשורה בדרך כלשהי לתוכן מטריאלי של ייצור תעשייתי. מה שנותר, זה למצוא את הקשר המופלא בין הגידול המתמיד בקרנות כספיות, המוחזקות בידי שכבה חברתית מסוימת, לבין התפשטות הייצור התעשייתי; או במלים אחרות, להצדיק את המיזוג בין ה'הון' לבין 'מוצרי ההון'. את הקשר הזה מצאו, בסוף המאה התשע-עשרה, יורשי הכלכלה-הפוליטית הקלאסית: הנאו-קלאסיקנים.

אצל הנאו-קלאסיקנים לא נותרו עכבות כלשהן. ההון השתחרר מכבליו, והפך לגורם ייצור בלתי-תלוי ובעל סגולות פריון. מהותו החפצית, בהופעתו המוניטרית, הפכה למובנת מאליה. כך יכול ג'ון קלארק לכתוב כי "... ההון מורכב ממכשירי ייצור שתמיד

---

8 *Pasinetti and Scazzieri* (1987)

9 *Hennings* (1987)

10 מקורו של 'קפיטל' הוא במונח Caput (בלטינית – 'ראש'), שמוצאו ממסופוטמיה. המשמעות המקורית, הן בבבל והן ברומי, הייתה 'יום עבודה' שסימל מידה כספית קבועה ללא קשר לאמצעי-ייצור 'מטריאליים' (*Bickerman*, 1972: pp. 58, 63).

מוחשיים ומטריאליים...", ושהצורה החיצונית של הון זה היא "... כמות מופשטת של עושר יצרני..." (*Clark*, 1899: pp. 116, 119).

הבאים אחריו, כמו ארתור פיגו, יורשו של אלפרד מרשל בקיימברידג', כבר יכלו למצוא בהון את סגולת "... היכולת לשמור על הכמות שלו ועם זאת לשנות את צורתו..." (*Pigou*, 1935: pp. 239). בקצרה: ההון הפך לקטגוריה מטריאלית, הנושאת תכונות יצרניות עצמאיות, שמתגלגלות בדרך מופלאה, והופכות לעושר אנושי. מאז, השתכללו הניסיונות להראות כי המלאים של 'מוצרי-הון', אשר הנאו-קלאסיקנים נפחו בהם רוח חיים, הינם אכן בעלי כושר פריון, ושתכונה זאת מתגלגלת בהון, ומופיעה כקרנות פיננסיות שהולכות וגדלות. אלא, שכדי להראות זאת, יש צורך להפוך את ההון לקטגוריה כמותית.

הון כעניין חומרי, מאפשר למדוד אותו, כפי שנוהגים למדוד חומר במדעי הטבע. אלא שכאן, שוב טמונה מלכודת: כיצד למדוד באופן אמפירי מושג הנראה כחומר מוצק ומתגלה, כל פעם, כמוסד חברתי חמקמק של יחסי שליטה בין בני תמותה נרפים.

ההגדרה הנאו-קלאסית של כמות הון מסתכמת בשוויון פשוט: $K = \pi / r$

(K) היא כמות ההון; (π) מייצג זרם רווחים עתידי; (r) מייצג את שיעור התשואה 'הנורמלי', שמשמש לקביעת הערך העכשווי (present value) של ההון.

ההגדרה פשוטה, ומאחדת את הצד החומרי ואת הצד הכספי של ההון: כמות ההון, שהיא גם ערך ההון, נקבעת על פי הרווח הצפוי ביחס לשיעור-הרווח המקובל. לדוגמא, אם מכונה מפיקה רווח צפוי של מיליון דולר לשנה, ושיעור-הרווח המקובל הוא 5%, תהיה כמות ההון 20 מיליון דולר (20 = 1/0.05).

הבעיה היא, שגם לאחר שההון התבצר מאחרי סמלים נייטרליים, החיים החברתיים בכל-זאת ממשיכים לבעוט. נקודת-התורפה היא **הרווח**, שמסתתר מאחרי האות (π), הידוע כמוסד חברתי רב-יצרים. כיצד הוא חדר לפתע באלגנטיות לתוך המשוואה האובייקטיבית הזאת?

באידיאולוגיה הנאו-קלאסית, ההון נחשב לסובייקט יצרני בעל תכונות מיוחדות, המקנות לו אותה סגולת פריון נדירה. סגולה זאת, היא סוד **מקור הרווח**, ולמעשה, היא **מקור הצדקת הרווח** של הקפיטליסט. מכאן, ניתן להבין את סיבת התעקשותם של הנאו-קלאסיקנים לראות בהון מהות מטריאלית. רק בדרך זאת ניתן להוכיח, כי הרווח וההון מקורם בייצור ובתרומה הייחודית, שההון מעניק לייצור החברתי. כך צורפו המכונות אל ההון והפכו ל'מוצרי הון'. מאוחר יותר, הן הופיעו כ'גורם-ייצור' עצמאי, בעל סגולות פריון ייחודיות, המכשיר את הרווח. בהעדר אפשרות להראות שבהון קיימות סגולות יצרניות ייחודיות, לא תהיה ההכנסה של הקפיטליסט זכאית להצדקה ליברלית. הליברלים טוענים, שהקפיטליזם הוא המשטר, בו הגיעה לשיאה חירותו של המין האנושי. רק במשטר זה, יכולים להתמזג הקידמה התעשייתית וזכות הקניין; או ליתר דיוק, פריון המכונות והזכות לרווח. הצדקה כזאת לא תוכל להתקבל אם ההכנסה של הקפיטליסט נובעת מתחום יחסי הכוח, או מבוססת על הזכות המקודשת לחמוס, שאיפיינה את המשטרים הישנים, המלוכניים והנסיכיים.

כבר בכלכלה הפוליטית הקלאסית מוסד הרווח עורר בעיות. הניסיון השיטתי הראשון להצדיק את מקור הרווח, נעשה בתחילת המאה התשע-עשרה על ידי נסאו סניור. בספרו '*עקרונות במדע הכלכלה הפוליטית*', טען סניור, כי הרווח הוא פיצוי על 'התאפקות'. הקפיטליסט מתאפק מלצרוך מייד את כל הכנסתו, ומשום כך הוא ראוי

לפיצוי בצורת רווח.[11] כמו שפועל עשוי ׳להתאפק׳ מלצרוך את כל שכרו על שתייה, ולהניח בצד חלק קטן מפרי עבודתו למען העתיד, כך גם הקפיטליסט עוצר עצמו מליהנות מרכושו בהווה, כדי ליהנות מרכושו המוגדל בעתיד.

מובן, שטיעוני ׳ההתאפקות׳ עוררו לעג בקרב המרקסיסטים; הם התאפקו מלהתאבל על הרוקפלרים והמורגנים ׳המתאפקים׳ מלצרוך מייד את היכטה והפילגש השולית שלהם. משום כך, כדי להקנות אופי יותר מכובד ומדעי, הציע אלפרד מרשל, להחליף את הקפיטליסט ׳המתאפק׳ בקפיטליסט ׳הממתין׳. על פי מרשל, בעל-ההון ׳משאיל׳ באופן זמני את הונו, כדי שישמש בתהליך הייצור החברתי. בפרק הזמן הזה של ׳ההמתנה׳, עד שההון מוחזר (בצירוף ריבית), נמנע מבעל ההון לספק את תועלתו המיידית. הדרך היחידה לשכנע אותו להמתין, היא לתת לו פיצוי שהוא יחסי למשך זמן ההמתנה. מכאן, שגם שיעור הריבית מוגדר כשיעור גידול ההון לכל יחידת זמן.[12]

אלא שהבעיה של הצדקת כמות הרווח נותרה בעינה. מדוע ששיעור ׳הפיצוי׳ עבור ה׳המתנה׳ יהיה, לדוגמא, 15% ולא 2% או 55%? מה קובע את גובה ׳הפיצוי׳ והתנודות שלו? מדוע חלק מהקפיטליסטים זוכים ברווחים גדולים, ואחרים, ש׳ממתינים׳ בסבלנות, אינם מרוויחים או אף מפסידים? בקיצור, נותרה הבעיה: **מה קובע את שיעור הרווח והריבית?**

היו ניסיונות בוטים יותר, אם כי לא פחות מדעיים, להקנות צביון של סגולה מיוחדת, לא להון, אלא לבעליו. לדוגמא, אידיאולוגים ׳אבולוציוניים׳ כמו הרברט ספנסר וויליאם סמנר, טענו, כי קיימות תכונות אופי וסגולות מיוחדות בקרב סוג מסוים של חברי המין האנושי, המצדיקות מתן רווחים לבעלי ההון הגדולים.[13] האחרונים אהבו את הרעיונות הללו, ותמכו כספית במחברי הרעיונות. בעיקר אהבה את הרעיונות האלה האוליגרכיה הפיננסית האמריקנית, שצמחה אחרי מלחמת האזרחים, וניסתה להכחיל את דמה בדרכים דומות לאלה שנקטו הברונים השודדים מהצד השני של האוקיינוס האטלנטי.[14] אולם, כל הדרוויניזם הפיננסי הזה החל להדיף ריח רע בשנות השלושים של המאה הנוכחית, עם פרוץ המשבר הגדול ועליית הפאשיזם. מכל מקום, באוניברסיטאות האמריקניות מצאו באותה תקופה, תחליפים מעין-דמוקרטיים, שינציחו את שלטונם של ׳הבעלים הנפקדים׳.[15]

לקראת סוף המאה התשע-עשרה, עבר המשק האמריקני גל של מיזוגים; כוחם של ה׳ביג-ביזנס׳ החל לבלוט בפוליטיקה ובמדיניות-החוץ האמריקנית. תהליך הריכוזיות המואץ הביא לעלייה חדה בשיעור-הרווח התאגידי, בעיקר בענפי הנפט, חומרי הגלם,

---

11 *Senior*, 1836

12 *Marshall* (1920)

13 *Sumner* (1883); *Spencer* (1972)

14 על צמיחתו של הדרוויניזם החברתי באמריקה: *Hofstadter* (1955)

15 למשל: *Gouldner* (1970). בתקופה זו החל לחדור רעיון ׳המערכת החברתית׳, שהחליף את אידיאת ׳היד הנעלמה׳. זאת גם התקופה שמעורבות הממשלים במשק קיבלה לגיטימציה, בצורת עלייתם של ׳המקרו-כלכלה׳ ושל ׳ניהול הביקוש׳ הקיינסיאני.

מסילות הברזל, תעשיית הפלדה והפיננסים. לא עוד ניתן היה להסתיר את שולי הרווח הגבוהים של העסקים הגדולים, שנראו כנובעים מגורמים שונים לגמרי מ׳כוחות שוק׳, ומגורמים ׳כלכליים׳ למיניהם. האידיאולוגים התקשו להסביר את החלום האמריקאי נוכח הקיטוב ההולך וגדל בהכנסות, בין גוש מלוכד של עסקים גדולים מצד אחד, ובין הכנסות העצמאים, החקלאים והפועלים מנגד. ברור היה, שאידיאולוגיות של התאפקות והמתנה, טובות לגיבורי הרומנים של בלזק ולבורגנות הסגפנית שעבר זמנה. היה צורך דחוף באידיאולוגיה יותר ׳מדעית׳ של הרווח.

בקונטקסט הזה נכנס מיתוס חדש: ׳**הפריון השולי של ההון**׳. מיתוס זה נקלט במהירות במסדרונות האקדמיה האמריקנית, והפך לגרעין הפרדיגמה הנאו-קלאסית. הוא מככב בכל ספרי הלימוד של ׳מדע הכלכלה׳, ועליו נשענות מיטב התיאוריות הכלכליות בנות-זמננו.

ממציא המיתוס הזה, בסוף המאה התשע-עשרה, היה ג׳ון קלארק. הרעיון המרכזי של קלארק, בספרו *׳התחלקות העושר׳*, היה, שניתן לנסח קשר מתמטי ישיר בין חלוקת ההכנסה לבין תהליך הייצור.[16] הסכימה שלו כוללת שתי הנחות: הראשונה, שהתפוקה היא פונקציה של ׳גורמי-ייצור׳: קרקע (חומרי-גלם), עבודה והון. כל אחד מגורמי ייצור אלו ׳תורם׳ לתהליך הייצור את סגולותיו הייחודיות, בנפרד ובאופן הניתן למדידה כמותית. ההנחה השנייה הייתה, שההכנסות המשולמות לגורמי ייצור אלו הינן פרופורציונליות לתרומה שלהן לתהליך הייצור. בניסוח יבש יותר: ההכנסות של גורמי הייצור שוות לתפוקתם **השולית**. לדוגמא, בהנחה שתשומות שאר גורמי הייצור, קרקע ועבודה, נותרו קבועות, הרי ששיעור-הרווח שווה **לתוספת** הייצור שבאה כתוצאה מתוספת תשומות הון. בלשון פשוטה ומדויקת יותר: מי שהכנסתו גבוהה יותר, מן הסתם, תרומתו לתהליך הייצור גדולה יותר.

מיתוס ׳הפריון השולי של ההון׳ הפך לדומיננטי ב׳מדע הכלכלה׳; לא רק משום שהוא מסביר היטב את התחלקות ההכנסות – אלא בעיקר משום שהוא מצדיק את חלוקת ההכנסות באופן הנחשב, משום-מה, למדעי. המיתוס המדעי הזה הפך לתשובה מוחצת למיתוס המרקסי, הנשען על תיאוריית הערך של העבודה. קלארק, בניגוד למרקס, מסביר שההון אינו טפיל המוצץ את הערך העודף מהעבודה היצרנית. כמו לעבודה, יש להון פריון שולי משל עצמו: תשואה החשובה לצמיחת הייצור. מעבר למשוואות הפסבדו-מתמטיות המכובדות הללו, מוחדרת ההשקפה, לפיה הבנקאים והקפיטליסטים עובדים קשה; ובהיותם זן אנושי נדיר, לעומת שפע הפועלים הפשוטים תפוקתם השולית, ומכאן גם הכנסתם, גבוהה יותר. כך הפכו בעלי-ההון, ללא כשל לשון, מטורפים לתורמים. תמונת עולם זו הגשימה, סוף-סוף, את השאיפה הנושנה של הנאו-קלאסיקנים לדה-פוליטיזציה של ׳החברה האזרחית׳: יצירתו של מדע חברתי, שיפרש וינבא את הכוחות ואת המכניזמים הפועלים ב׳מערכת כלכלית׳ סגורה (השוק) בלבד; וכל השאר הינו פוליטיקה ׳חיצונית׳.

עד סוף המאה התשע-עשרה, ראו הכלכלנים-הפוליטיים הקלאסיים בדמיונם החברתי חלוקת-הכנסות מעמדית. בעלי האדמות והרכוש הקבוע מקבלים רנטה; בעלי-ההון

---

16 *Clark* (1899)

מקבלים רווח בעבור השימוש במכונות ותמורת הארגון התעשייתי; הבנקאים גובים ריבית בתמורה לאספקת האשראי; הפועלים מקבלים שכר תמורת עבודתם; והממשלים האידיאליים גובים מינימום מסים, כדי לתת כמות מזערית של שרותים ציבוריים שאין באפשרות היזמים הפרטיים לספק. כל סוג הכנסה כזה מייצג מעמד, על מוסדותיו הפוליטיים. בדרך כלל, בעלי המכונות או ההון התעשייתי נחשבו למעמד החדש – שבוקע מתוך הסדר הישן ומביא עימו מוסדות פוליטיים חדשים, המייצגים את הקידמה הטכנולוגית והדמוקרטיזציה הפוליטית: רציונליזציה וליברליזם, תחרות, שוק ובחירות כלליות, הפרדת רשויות וזכויות אזרח.

האסכולה הנאו-קלאסית, שמייצגת כבר אז את הדומיננטיות הפוליטית של בעלי ההון הגדולים במשקים מרוכזים, העדיפה להעלים את תפישת הקונפליקט המעמדי, ולהחביאו מאחורי אידיאת 'התועלת השולית' של היחיד. מעתה, מדובר בעולם הדוניסטי שבו אין משמעות לחלוקה המעמדית. הכל מסתובב סביב מושג 'המחסור'. כל 'גורם-ייצור' מספק מחסורים, בהתאם ל'טעמו של הצרכן' וההיצע הטכנולוגי. כל אחד מציע את סחורתו באופן אינדיבידואלי. הפועל מציע את כוח עבודתו, הקפיטליסט את מכונותיו, הרנטייר את קרקעותיו והפיננסייר את כספו. כל אחד מקבל 'פיצוי' בעבור סבלו והימנעותו מהנאה. הבנקאי נמנע מליהנות מכספו כאשר הוא מלווה אותו ומשום כך הוא זכאי לריבית, בהתאם לביקוש השולי לכסף. הפועל, שהוא בטלן והדוניסט מושבע, נמנע מלא-לעבוד ('אבטלה מרצון'), ומשום כך הוא זכאי לפיצוי על עבודתו, בהתאם לביקוש השולי לפועלים בשוק העבודה. מיתוס 'הפריון השולי' הסתדר היטב עם המיתוס של 'התועלת השולית', אשר ניצב במרכז הדוקטרינה הנאו-קלאסית.

דוקטרינה זאת, שהפכה לדומיננטית בתודעת בני-האדם בסיסטמה הקפיטליסטית העולמית, הופכת את היחיד ההדוניסטי למרכז היקום. היחיד חותר להשיג את מירב התענוג (יחידות תועלת) שלו, ולמזער את סבלו (יחידות עלות). מכאן שהיחיד חותר ללא לאות, למלא את מחסוריו המשתנים, תוך שיקול רציונלי של העדפותיו. ככל שהקצאת המשאבים המוגבלים מתייעלת, כלומר שיש בה יותר תועלות ליחידים, כך הרווחה הכללית גדלה ומתקרבת לעבר נקודת עונג, מין אורגזמה מצרפית, המכונה 'האופטימום של פארטו'.

מיתוס 'הפריון השולי' הסיר גם את הירושה המעיקה האחרונה שנותרה מהכלכלה-הפוליטית הקלאסית. הכלכלנים-הפוליטיים של המאה התשע-עשרה, שמרניים, ליברליים ורדיקליים כאחד, ראו בתהליך הייצור אמצעי בלבד, המשרת מטרה עיקרית: **הרווח וחלוקת ההכנסות** בחברה.[17] קלארק סייע לנאו-קלאסיקנים להפוך את סדר הדברים: מעתה, לא החתירה לחלוקה-מחדש של הכנסות מניעה את הייצור, אלא להיפך, הייצור או הפריון השולי של גורמי-היצור הם שגורמים להתחלקות ההכנסות. ואכן מאז תחילת המאה העשרים, חלוקת ההכנסות אינה מעניינת עוד את אנשי הכלכלה-הפוליטית הנאו-קלאסית. מאז שהם הפכו למעין-מדענים הקרויים 'כלכלנים',

---

[17] *Kenyon* (1978)

הפכה חלוקת-ההכנסות לתוצר לוואי של הייצור. הייצור ניצב במרכז המדע החדש הקרוי 'כלכלה'; התחלקות ההכנסות היא עניין 'אידיאולוגי', הראוי להתעסקותם של כל מיני סוציולוגים ועובדים סוציאליים.

מאחר שבמציאות הלא-נעימה קיימים כל מיני 'בלמים מוסדיים' וארגונים פוליטיים, ש'מתערבים' במשק ופוגעים 'בהקצאה היעילה של המקורות', קמו ענפים נחותים, כמו 'כלכלה חברתית' (Social Economics), שעוסקים, בין השאר, בהעברות למשקי בית, במסוי ממשלתי, באבטלה ובסובסידיות, אולם עיקר עניינם בצימצום פגיעתם של 'פוליטיקאים פופוליסטיים' ביעילות של כוחות השוק.

החברה שעמדה נגד עיניה של הכלכלה-הפוליטית הקלאסית, אותו גוף מרכזי הנושא בקרבו את הפעילות היצרנית האנושית, הפכה אצל הנאו-קלאסיקנים לגוף משני, המאוכלס ביצורים 'לא-רציונליים'; גוף השורץ 'בעיות חברתיות', שמאיטות את קצב הייצור בהציפן את השוק בתביעות דמגוגיות לשינוי בחלוקת ההכנסות. וכך, ברוב המדינות הקפיטליסטיות שלאחר מלחמת-העולם השנייה, השתלטו כלכלני הזרם המרכזי על הארגונים המדיניים של הביטוח החברתי, אגפי התקציבים, המיסוי וההכנסות; במקביל הם כפו את תודעתם על דרך איסוף הנתונים ועל ארגוני המחקר החברתיים. התוצאה היא חזית של 'מדינת רווחה' לכאורה — ושלטון, למעשה, של נאו-קלאסיקנים ששיתקו כל יוזמה רצינית לרפורמות פוליטיות ולתיכנון כלכלי אלטרנטיבי.

התקופה של עליית דוקטרינת 'התועלת השולית' והפיכתה לדומיננטית, מעלה חשדות בדבר 'עורמת ההיסטוריה', או יותר נכון, בדבר עורמת מעצבי ההיסטוריה. סוד הקסם של מיתוס התועלת השולית מצוי בדימויו של עולם קסום, בו ניצבים שני 'שחקנים' בלבד: היצרן הבודד והצרכן האוטונומי. מצד אחד, היצרן אינו יכול להשפיע על הביקוש השולי; מצד שני, הצרכן הניצב מול עקומת ההיצע, אינו יכול לשלוט בה. הניתוק הזה בין פונקציית ההיצע מצד אחד, לבין פונקציית הביקוש והאוטונומיה של הצרכנים הריבוניים, מצד שני, איפשרו להוכיח את העליונות המוסרית של הסיסטמה הקפיטליסטית, בה כולם שווים בפני אמא תחרות ואבא שוק.

המציאות, כמובן שונה: הדוקטרינה הנאו-קלאסית, עלתה בתקופה של היווצרות הקפיטליזם המונופולי. במצב של 'תחרות מושלמת', התועלת השולית היא רק אידיאה מופשטת. השחקנים הבודדים אינם יכולים להשפיע על 'השוליים', הם רק יכולים לציית להם. אולם, מבחינת קונצרן ענק, השוליים אינם אידיאה מופשטת אלא עניין מאוד מעשי. בעיני בעלי הקונצרן, הביקוש השולי הוא הבסיס לתמחיר ולקביעת הרווח השולי; עקומת הביקוש אינה נתונה כעובדה ואינה תלויה בטעמיהם המשתנים של הצרכנים הבודדים אלא היא חלק ממארג פוליטי שלם של תיכנות ותימרון המוני.

בקצרה, דוקטרינה בלבוש פסבדו-מדעי מיסדה כנסיות ברחבי העולם, כדי להפיץ את בשורת השוק החופשי והצרכן הפוליטי הריבוני. הבשורה, שהופצה באמצעות מיסיונרים קנאים ונמרצים, משמשת כלי בידי אוליגרכיה אשר מימנה ושימנה, בעלות נמוכה יחסית, את חגורת ההגנה האידיאולוגית שלה.[18]

---

[18] אין להתפלא שבין המממנים העיקריים של מחלקות הכלכלה וניהול העסקים של אוניברסיטת שיקגו, מעוז הנאו-קלאסיקנים, נמנתה מתחילת המאה משפחת רוקפלר — שהמציאה את כל החידושים האפשריים בהגבלת התחרות, בפיקוח על התפוקה, בתימרון טעמם של הצרכנים, בהרצת מניות, בהשפעה

עד כאן, הכל אידיאולוגיה. תלמידי הכלכלה של ימינו, כמו הרוב המכריע של מוריהם, משננים את משנתו של קלארק בדבקות דתית ואין לבם נוטה לדקויות פילוסופיות בלתי-מעשיות. הסיבה לכך אינה נעוצה ב׳פרגמטיות׳ המאפיינת את הכלכלנים; היא נובעת מכך שהדוקטרינה הנאו-קלאסית בכללותה, נשענת על מיתוס ׳הפריון השולי של ההון׳. אם הכלכלן המצוי לא יכול לחשב את ׳הפריון השולי של ההון׳, נופלת ׳פונקציית הייצור׳. ללא ׳פונקציית הייצור׳, אין בנמצא ׳פונקציית עלות׳. ללא ׳פונקציית עלות׳, לא תתקיים ׳פונקציית היצע׳. בלי ׳פונקציית היצע׳, לא יתקיים ׳שיווי-המשקל׳ הקדוש. בהעדר ׳שיווי-משקל׳, כל הדוקטרינה הנאו-קלאסית נכשלת במשימה העיקרית, שעליה היא מופקדת מזה כמאה שנה: להסביר, ובעיקר להצדיק, את כמות התפוקה ואת מחיריה, ומעל לכל: להצדיק את פריונו של ההון, כלומר, את קדושתם של הרווח ושל בעליו. זאת הסיבה לכך שהכלכלנים ׳התיאורטיים׳, המצויים בהיררכיות הגבוהות של הכנסייה, ממהרים לשרבט (K) במשוואות – ואת החישובים של כמויות ההון וערכיו, הם מותירים לצבא העוזרים והסטטיסטיקאים, שעוסקים במציאות הלא נעימה של ההונאה העצמית. בסופו של דבר, הם מצויים תחת ההגמוניה של ההון.

ג. הביקורת על דוקטרינת הפריון השולי של ההון

כבר עם הופעתו, מיתוס הפריון השולי של ההון הותקף על ידי אחד מתלמידיו של ג׳ון קלארק, תורסטיין ובלן. הוא הציע גישה אלטרנטיבית להבנת ההון ולתפישת החברה הקפיטליסטית בכללותה, ואנו נחזור אליו בהמשך. אולם הוא הקדים את זמנו, ורעיונותיו לא התקבלו בתקופת חייו. התרדמה נמשכה כחמישים שנה, ורק אז היה הזמן בשל להתקפה מחודשת על דוקטרינת הפריון השולי של ההון.

על ׳הסחר החופשי׳ בעולם, בחיסול מפיקים ומזקקים עצמאיים של נפט, בשבירת איגודים מקצועיים, בהשתלטות אלימה על אדמות נפט בארה״ב ובאמריקה הלטינית, ובעקירתם ובהשמדתם של אינדיאנים שישבו על אדמות אלה. (*Colby and Dennet*, 1995) מייסד השושלת, ג׳ון ד. רוקפלר, שתרם 45 מיליון דולר לאוניברסיטה, בזמן שג׳ון קלארק לימד בה, אמר: ״... זוהי ההשקעה הטובה ביותר שהייתה לי בחיי. האל הטוב נתן לי את הכסף, ואיך יכולתי למנוע אותו משיקגו...״. אפילו בחוג לספרות של אוניברסיטת שיקגו, התייחסו להשקעה ביראת כבוד; אחד מהפרופסורים בחוג לספרות טרח ופירסם מחקר מלומד, לפיו רוקפלר עולה ״...בגאוניותו היצירתית על הומרוס, דנטה ושייקספיר ...״ (*Collier and Horowitz*, 1976: p. 50). לעומת זאת, פרופסור אחר שמתח ביקורת על פעולתן של מסילות-הברזל בזמן השביתה האלימה של 1894 גורש מאוניברסיטת שיקגו בשל מה שהנהלתה הגדירה כ׳חוסר יעילות׳. ״... שכיריהן של נסיכי הנפט או שומן החזיר בעולם המדע ביקשו בעקביות מתוך חוש דק של טעם ותואם, לקיים את המבנה החברתי, להתנגד לכל תמורה, ללחום בכל הרעיונות העלולים ׳להחזיר את החברה לתוהו ובוהו׳, או ׳לשבש את הסדר הטבעי׳. בעוד כוהני הכנסייה הבפטיסטית מגינים על הטראסטים, בהגדירם אותם כ׳מוסדות נוצריים חיוביים׳, העומדים איתן ׳כנגד כל ההתקפות הקומוניסטיות הללו׳, תמכו בתשלובות מדי שנה בשנה גם מנהליה של אוניברסיטת שיקאגו הממומנת על ידי רוקפלר... כך, אם להזכיר רק דוגמא אחת נוספת, גורש מורה צעיר ומחונן לכלכלה, ג׳ון קומונס, מאוניברסיטת סיראקוז, שבמערב מדינת ניו-יורק, על ידי נשיאה. נתגלה כי עיקר התעניינותו היה בתנועת הפועלים, והאוניברסיטה, שקיבלה מענקים מ׳סטאנדרד-אויל׳, לא ראתה חקירות מעין אלו בעין יפה...״ (*ג׳וזפסון*, 1934: ע״ע 312-313).

אחת הבולטות בהתקפה הייתה ג׳ואן רובינסון, תלמידתו של קיינס בקיימברידג׳, שעמדה יותר מאוחר בראש האסכולה ׳הפוסט-קיינסיאנית׳. רובינסון טענה כי הבעיה העיקרית נובעת מכך ש׳כמות ההון׳ אינה ניתנת למדידה, אלא אם מניחים הנחות שרירותיות על מחירים ועל מבנה חלוקת-ההכנסות. תשומות חומרי-גלם ושעות עבודה ניתנות, פחות או יותר, למדידה ביחידות סטנדרטיות; אולם ׳מוצרי הון׳, כמו מכונות וציוד, הינם **הטרוגניים** מדי. מכונה לעיבוד שבבי מחשב, מנוע סילון וקו לייצור מזון מוכן הינם בעלי **איכויות** שונות, ולכן אינם ניתנים למדידה ביחידות סטנדרטיות. הדרך היחידה למדוד את חלקי ההון במשותף, היא בערכים כספיים: מודדים את ׳כמות ההון׳ על ידי חיבור מחירי הסחורות המסווגות כהון. אלא שכאן, טוענת רובינסון, טמונה הבעיה: מחיר ההון תלוי בשיעור-הרווח ושיעור-הרווח כבר כולל, במכנה שלו, את כמות ההון. כזכור, הרווח לפי התפישה הנאו-קלאסית, תלוי ב׳פריון ההון׳, וזה האחרון הינו פרופורציונלי לכמות ההון.

הבאנו לעיל דוגמא של חישוב מחיר ההון, ובה הרווח הצפוי ממכונה מסוימת הוא מיליון דולר ובמשק שורר שיעור-רווח ממוצע של חמישה אחוזים. על פי החישוב, מחיר ההון, או יותר נכון מחיר המכונה, הוא 20 מיליון דולר (1/0.05 =20). מה יקרה אם הציפיות לרווחים בעתיד יעלו ל-1.2 מיליון דולר? מחיר ההון יעלה לסך 24 מיליון דולר (1.2/0.05 = 24). מכאן, שאותו ׳מוצר הון׳ הינו בעל יותר מאשר כמות הון אחת. על פי הדוקטרינה הנאו-קלאסית, כמות הרווח תלויה בפריון השולי של כמות ההון; אולם כמות ההון הזאת מוסברת על ידי כמות הרווח, שאותו, למעשה, התיאוריה אמורה להסביר. קיבלנו הסבר מעגלי, שבו, על פי ההיגיון הנאו-קלאסי עצמו, כמות ההון תלויה ב ... כמות ההון.[19]

הביקורת של ג׳ואן רובינסון סימנה את ראשיתה של ׳מחלוקת קיימברידג׳ (Cambridge Controversy), אשר פילגה בין אוניברסיטת קיימברידג׳ האנגלית, שם לימדו רובינסון ותלמידיו של קיינס, לבין העיר קיימברידג׳ שבמסצ׳וסטס בארה״ב, שבה הסתופפו נאו-קלאסיקנים ובראשם פול סמואלסון.[20]

מכת המוות הסופית הונחתה על הדוקטרינה הנאו-קלאסית (או ׳מדע הכלכלה׳), עם הופעת ספרון קטן בן 99 עמודים, שכתב פיירו סרפה, מרצה בקיימברידג׳ האנגלית. בספרו *׳ייצור סחורות באמצעות סחורות׳*, הראה סרפה באופן מתמטי כי ׳כמות הון׳ הינה קטגוריה פיקטיבית.[21] ניתן לדבר על יחידות עבודה או על יחידות קרקע ועל יחידות חומרי גלם, אבל אין ביקום חומר הקרוי ׳יחידת הון׳. מעל לכל, תרומתם של גורמי ייצור נפרדים אינה ניתנת למדידה, בלי להשיג ידע מוקדם על מחירים ועל יחסי החלוקה בין גורמי הייצור (דבר שהתיאוריה של קלארק הייתה, למעשה, אמורה להסביר). בניגוד למבקרים הקודמים, קיבל סרפה את הנחות היסוד הנאו-קלאסיות והלך עימן עד לקצה הגיונן, כדי להפריך עד היסוד את מיתוס הפריון השולי של ההון. כזכור, ׳מוצרי ההון׳ הם הטרוגניים, והכלכלנים אינם מסוגלים לצרף את יחידות ההון

---

[19] *Robinson* (1953-4)
עוד לפני רובינסון, כותבים העלו השגות דומות שלא זכו להד. למשל: *Wicksell* (1935: p. 149)

[20] סיכום המחלוקת: *Harcourt* (1969; 1972)

[21] *Sraffa* (1960)

השונות לשם מדידת כמותן. הם מסתפקים בחישובים עקיפים, המבוססים על יחידות כספיות. כדי לעשות זאת, הם משתמשים בשיעור הריבית. מדוע? משום שככל ששיעור הריבית יהיה גבוה יותר, כן הופך ההון ליקר יותר ביחס לעבודה – והנטייה להשתמש בו תהיה פחותה, יחסית לנטייה להשתמש בעבודה. על פי היגיון זה, צריך להיות קשר שלילי בין 'עתירות ההון' לבין שיעור הריבית. 'עתירות הון', של תהליך ייצור כלשהו, מוגדרת כיחס בין כמויות ההון לבין כמויות העבודה שמוכנסות לתהליך הייצור. ככל ששיעור הריבית גבוה יותר, כן הולכת ויורדת 'עתירות ההון'. כדי שהיגיון זה יהיה עקבי ובלתי ניתן לסתירה, חייב להתקיים התנאי הבא: הקשר השלילי, בין הריבית לבין כמות ההון ביחס לכמות העבודה, מוכרח להיות ייחודי; כל מינון מסוים של 'עתירות הון' חייב לקבל שיעור ריבית אחד בלבד. אחרת, פירושו של דבר שההון הינו בעל יותר מאשר 'כמות' אחת של הון.

בנקודה זו נפלו הנאו-קלאסיקנים למלכודת 'המחלף הכפול' (reswitching) שטמן להם פיירו סרפה. סרפה הראה כי בניגוד לדוקטרינה הנאו-קלאסית, אין קשר חד-משמעי בין כמות ההון למועסק לבין שיעור הריבית. סרפה נטל כדוגמא משק פשוט הכולל שני תהליכי ייצור: האחד 'עתיר הון' (X), שבו 'כמות ההון' למועסק גבוהה; והשני 'עתיר עבודה' (Y), בו 'כמות הון' למועסק נמוכה. כאשר עולה שיעור הריבית – קפיטליסטים המשתמשים בתהליך (X) ינועו לעבר תהליך (Y) שבו כמות ההון יותר קטנה. אם שיעור הריבית ימשיך לעלות, הקפיטליסטים ישובו וימירו את תהליך הייצור (Y) שהופך ליקר, לתהליך ייצור (X).[22] התוצאה של מחלף כפול זה היא סתירה פנימית בהיגיון הנאו-קלאסי. טענת היסוד הנאו-קלאסית היא, ששיעור הריבית הינו המדד הלא-ישיר לאומדן כמות ההון. אבל אם (X) מופיע פעם כ'עתיר הון' (בשיעור ריבית נמוך) ופעם כ'עתיר עבודה' (בשיעור ריבית גבוה), פירוש הדבר הוא שההיגיון הנאו-קלאסי אינו עקבי: אותה כמות של מוצרי הון עשויה לייצג 'כמויות' שונות של הון. המסקנה המביכה היא, שהתשואה על ההון אינה פרופורציונלית לכמות ההון. במלים אחרות, הפריון השולי של המכונות אינו קשור לשיעור הרווח. יתר על כן: כאשר הקפיטליסט משתמש ב'יותר' **מכונות** ('עתיר הון') – אין פירוש הדבר שהוא משתמש ביותר הון, או שכמות ההון גדלה.[23]

[22] ההוכחה של סרפה למעבר הכפול בין (X) ובין (Y) הייתה מתמטית; אך הסיבה העיקרית הינה איכותית, ונעוצה באופי ההטרוגני של יצור הסחורות. ייצור מכוניות, למשל, שונה איכותית מייצור מכונות לעיבוד שבבים, ושני אלה שונים לחלוטין מייצור קפה נמס. כתוצאה מכך, כל קו-יצור מבוסס לא רק על מינון ייחודי של תשומות (או 'גורמי-יצור' בלשון הנאו-קלאסית), אלא גם על תיזמון שונה של שילובן לאורך התהליך (למשל: שימוש בכוח-עבודה רב בתחילת התהליך ומיכון כבד בסופו, או ניצול התשתית בתחילת הייצור ובסופו וכוח-עבודה באמצעיתו). המורכבות האיכותית של הייצור המודרני, הופכת את המושגים הנאו-קלאסיים, 'עתיר-עבודה' או 'עתיר-הון', לבלתי מציאותיים. גם מושגים מרקסיסטיים, כמו 'ההרכב האורגני של ההון' (היחס בין ערך סחורות הון ובין ערך העבודה), אינם מצליחים למצות את המורכבות של הייצור התעשייתי. התוצאה ההגיונית מובילה, בהכרח, לסתירות בנוסח 'המחלף הכפול'.

[23] הגירסה 'האוסטרית' של הדוקטרינה הנאו-קלאסית, שנחשבה בשעתה למבטיחה יחסית, הוציאה מקירבה כלכלנים שחיפשו דרך לעקוף את המכשול 'המטריאלי' של ההון. מכאן נבע הניסיון, שהוזכר לעיל, להחליף את 'מוצרי ההון' בזמן-ייצור. וויליאם ג'בונס היה הראשון שניסח פונקציית-ייצור, בה הפך

המסקנה הכללית שעולה מספרו של סרפה: מכונות הן עניין פיזי-טכנולוגי המעוגן בתהליך ייצור, בעוד שהון (שיעור-רווח, שיעור-ריבית, יחס בין רווח לשכר) אינו קשור ישירות לתהליכי הייצור.

המסקנה שלנו היא, שההון הוא מוסד תרבותי פוליטי – המהווה בעצם מכשיר כוחני; הוא מתבטא בהופעתו המיידית, בחלוקת ההכנסות בחברה הקפיטליסטית, אם כי מעטים בלבד מוכנים להודות בכך.

׳מדע הכלכלה׳ נראה עגום, לאחר פירסום ספרו של סרפה. כוהני הדת נאלצו להודות בתבוסה. פול סמואלסון, אחד מהמובילים בתיאולוגיה הכלכלית של המאה-העשרים, הודה בפה מלא, שתיאוריית ההון ותיאוריית פונקציית הייצור הנאו-קלאסית אינן מהוות אמת מדעית; אך הוא מיהר להוסיף כי מדובר ב׳משלים׳ (parables) שיועדו להדגים את המציאות.[24] עוד תיאולוג בפולחן הנאו-קלאסי, פרגוסון, בחר ניסוח מדעי שונה: מאחר שהתיאוריה הנאו-קלאסית מבוססת ״... על ׳הדבר׳ הזה הקרוי הון...״ ומאחר שתיאוריה זו אינה ניתנת להוכחה, הרי שאימוצה הוא ״... עניין של אמונה...״ (*Ferguson*, 1969: pp. xvii-xviii). אין ספק, שאמונה כזאת חיונית ביותר. הגדרת ההון כאובייקט יצרני בר-מדידה אינה תרגיל לוגי בעלמא. היא מהווה חלק חיוני מהבסיס האידיאולוגי להצדקת השיטה הקפיטליסטית. ויתור על מיתוס ׳הפריון השולי׳ אינו בא בחשבון אפילו במחיר של שקר אינטלקטואלי מתמשך ושיטתי. השיטה חייבת להמשיך ולנוע. העניינים המשיכו להתנהל, כמו בכנסייה שבה התגלה שכתבי הקודש מזויפים. הטקטיקה העיקרית הייתה לטאטא את העניין המביש אל קרן-זווית ולהתעלם ממנו. מסתבר שעד עתה, ההשתקה מצליחה לא-רע.[25] כמעט כל ספרי היסוד בכלכלה (כולל המהדורות האינסופיות של סמואלסון) ממשיכים ׳למדוד׳ כמויות הון ופריונו השולי,

---

הזמן לתשומה בפני עצמה (*Jevons*,1871). בעקבותיו בא נסיונו של יוג׳ין פון בוהם-באוורק (*Bohm Bawerk*, 1891), שתואר לעיל; ולאחריו נסיונותיהם של קנוט וויקסל (*Wicksell*, 1935) ושל ג׳ון היקס (*Hicks*, 1973). כולם השקיפו על מוצרי-הון כעל ׳שלבים׳ בתהליך הייצור. ההון הוגדר כיחידות של ׳תקופת ייצור ממוצעת׳: מין צירוף של התשומות המקוריות שנכנסו לייצור ושל אורך הזמן הנהוג, בדרך כלל, לניצולן. הם האמינו שתהליכים יותר מסובכים הם יותר פרודוקטיביים, ושהארכת משך הייצור הממוצע היא סימן לעלייה ב׳עתירות ההון׳. מכל מקום, הגירסה האוסטרית (הכוללת גם נסיונות לחבר את זמן הייצור להעדפות הזמן של הצרכן הריבוני) – בין אם מדובר בחשיבה מדעית בעלת ערך או בפיקציה נאו-קלאסית נוספת – נותרה בסופו של דבר מטריאליסטית. היא ניסתה להראות קשר חיובי בין כמות מצרפית של הון מצד אחד, לבין פריון-תועלת מצד שני. בסיכומו של דבר, הדרך שלה לחמוק מהקונטקסט החברתי-פוליטי של ההון, לא הייתה שונה במהותה מפונקציית-היצור של קלארק, ולמעשה, גם היא נופלת במלכודת ההגיונית של ׳המחלף הכפול׳.

[24] *Samuelson* (1962)

[25] ראו למשל: *Hodgson* (1997). כיוון אחר שננקט היה להודות, שאכן מדובר בבעיה, אבל תיאורטית בלבד, שאין לה השלכות מעשיות חשובות. ברור, שאם נביא בחשבון את האופי המופשט של הדוקטרינה הנאו-קלאסית – אי אפשר להישען על טיעונים ׳מעשיים׳ מסוג זה. הכיוון השלישי כלל נסיונות ליצור מודלים בעלי שיווי-משקל כללי, אבל לא מצרפי. במודלים מסוג זה מודדים בפונקציות הייצור את התשומות הנפרדות, בלי לנסות לאחד אותן. בניתוח פורמלי, לא מזכירים יותר ׳הון מצרפי׳ ולא ׳שיעור ריבית כללי׳; יש רק תשומות נפרדות ומחירים בודדים. הגישה הזאת סובלת מפגמים רציניים. ראשית: כל ההצגה הזאת של תשומות ייצור הופכת לסבך שאינו ניתן להגדרה ולעתים בלתי אפשרי למדידה. שנית: ללא הפן המצרפי, נזקקים לתשומות משלימות – וכך אין אפשרות לחשב את התפוקות השוליות, אפילו באופן תיאורטי. שלישית: מאחר שהנחות של רציונליות ותועלת מקסימלית אינן יכולות לבדן להבטיח את השיפוע היורד של פונקציית הביקוש – אין גם ביטחון שהמודלים של שיווי-משקל כללי יהיו יציבים. (ביקורת מפורטת: *Rizvi*, 1994)

ללא שמץ של ספקנות. אולי זה הפריון השולי של 'מדע הכלכלה': עיצוב וייצוב התודעה החברתית, בעיקר זו שמהווה את חגורת המגן של המעמד השליט, והפצת אמונה כוזבת במסווה של מדע. לכן, בין השאר, התפוררה 'מדינת הרווחה' בלי שתהליך זה נתקל בהתנגדות רצינית ותוך ניצחון מרשים של הנאו-קלאסיקנים, בשני העשורים האחרונים של המאה העשרים, כאילו שנות השלושים לא היו מעולם. כפי שציינה ג'ואן רובינסון: ספרי הכלכלה, מהמבואות ועד למאמרים המתקדמים בכתבי-העת האקדמיים, ממשיכים עד היום לבנות תיאוריות "... במונחים שאינם ניתנים להגדרה, ולחפש תשובות לקושיות שאינן ניתנות לשאלה..." (*Robinson*, 1971). קשר של שתיקה פרוס על התרמית האינטלקטואלית הגדולה של המאה-העשרים: ההון.

ד. *תיאוריית הצבר ההון המרקסית*

לאורך שלושת הכרכים של 'הקפיטל' לא מופיעה הגדרה 'אנליטית' ברורה של ההון, ויש לכך סיבה טובה. מרקס, בניגוד לכלכלנים-הפוליטיים הקלאסיים בני זמנו, לא ראה בהון חפץ מוחשי – אלא סוג של מרקם חברתי מתפתח, שאת עלילתו הוא שקד לתאר ואת סתירותיו הפנימיות הוא טרח לחשוף. המרקם הזה כולל את תהליך הייצור, חלוקת העבודה, שיפורים טכנולוגיים; ומעל לכל, אותם ההסדרים המוסדיים של יחסי העוצמה שמעצבים את התודעה החברתית. מרקס כינה את כלל המרקם המתפתח הזה בשם 'המשטר הקפיטליסטי' (הכינוי 'קפיטליזם' נטבע על ידי ממשיכיו של מרקס. מרקס עצמו דיבר רק על 'קפיטליסטים', 'קפיטל' ו'הסיסטמה הקפיטליסטית'). על פי אריק אולין רייט, הרעיון שלפיו הצבר הון הינו אוסף מתרחב של מכונות, בניינים וחומרי גלם, זר למחשבה המרקסית. במקום זאת, "... יש להבין את הצבר ההון כייצור-חוזר מתמיד של יחסים חברתיים קפיטליסטיים, ההולכים ומתפשטים דרך המרת הערך העודף להון קבוע ולהון משתנה..." (*Wright*, 1977: p. 198). גם אנוואר שאייך מדגיש את האספקט הזה: "... הון אינו חפץ אלא מכלול קבוע של יחסים חברתיים...", שכדי להבינו, "... יש צורך לפענח את תכונותיו כיחסים חברתיים... " (*Shaikh*, 1990: p. 73).

נקודת המוצא של מרקס הייתה, שההיסטוריה האנושית מתחילה במאבק על ניכוס העודף החברתי. שנית, אין חשיבות לצורה החברתית המיוחדת של ניכוס העודף וחלוקתו; מה שחשוב הוא, שהעודף תמיד התחולל באמצעות עבודה אנושית. שלישית, אין אבחנה, ולו גם אנליטית, בין ייצור שמחולל עודף לבין מאבק על חלוקת העודף לאחר שהופק. מדובר בתהליך **סימולטני** של מאבק על העודף ועל הפקת העודף. אלה כרוכים יחד במיסוד ובמיסוד-מחדש פוליטי של העודף. מיסוד זה יכול להופיע בצורות שונות: עבדות, מלוכה, דת, צמיתות, עבודה שכירה או 'הון אנושי'. אלה הם מוסדות דומיננטיים, המונצחים על ידי מעמד שליט בן תקופתו. אמרת 'הכנסה', אמרת בעצם חלוקת הכנסה. אמרת 'עבודה', אמרת למעשה סחיטת עבודה עודפת. אמרת 'מעמד', אמרת קונפליקט מעמדי (זה ההבדל בין התפישה המעמדית, שהיא קונפליקטית וקוהרנטית, לבין התפישה 'הריבודית', שהיא אינטראקטיבית ומפוצלת).

הניתוח הזה הביא את מרקס לתפישת הדינמיות של ההיסטוריה ושל האופי החולף של המוסדות הפוליטיים, שבעיני בני תקופתם נראים כנצחיים. הכלכלנים הפוליטיים

הקלאסיים וממשיכיהם, הנאו-קלאסיים, ראו בעיני רוחם חוקי טבע נצחיים (היצע וביקוש, שיווי-משקל, שוק, יתרון יחסי, תמורה פוחתת, תועלת שולית וכו׳). מרקס לעומתם ראה זאת כאידיאולוגיות ארעיות, שנועדו להצדיק את תהליך סחיטת העודף ואת השולטים בתהליך אירגון העבודה של תקופתם.

הקפיטליזם הוא משטר משוכלל וחולף בתוך הזרם ההיסטורי של המאבק על העודף. במשטרים שקדמו לקפיטליזם, ניכוס העודף הושג בדרך של בעלות מקודשת על עבודת עבדים (קיסרויות עתיקות), או בדרך של בעלות מקודשת על קרקע (פאודליזם); בקפיטליזם, השליטה בהפקת העודף וחלוקתו נעשתה דרך בעלות מלוגטמת על ההון. מעבר להבדלים ביניהם, המשותף בין המשטרים הוא שהפקת העודף התחוללה דרך תהליך **יצרני** שמיסד את אירגון **העבודה**.

עד כאן נראית תיאוריית משטר ההון של מרקס בהירה וקוהרנטית. הבעיה נעוצה בתפישת תהליך העבודה כמקור העודף. תפישה זו הביאה אותו לשתי הנחות, שנתגלו כמוטעות ככל שהקפיטליזם התפתח. האחת: הוא יצא מהנחה מוטעית, שנלקחה מאדם סמית, לפיה הייצור התעשייתי הוא המפתח להתחוללות תהליך ההצבר הקפיטליסטי. הטעות השנייה, שאותה הוא שאל מדויד ריקרדו, הייתה שניתוח המחיר וקביעת המחיר של הסחורות הם הדרך המדעית הראויה להסבר ולניבוי של אירגון תהליך העבודה ושל השליטה בתוצר העודף.

התוצאה שנבעה משתי נקודות מוצא מוטעות אלה, הובילה את מרקס לערבוב בין צורה לבין תוכן. **התוכן** של הקפיטליזם הוא שיחבור בלתי פוסק של עובדים ומכונות, באמצעות תהליך מתרחב של ייצור וצריכת סחורות, כולל סחורות אדם. **הצורה** של הקפיטליזם היא שליטה מתרחבת של בעלי-ההון, כלומר, שליטה באמצעות מיסוד ומיסוד-מחדש של יחסי הבעלות המופיעים בצורה אבסטרקטית של הצבר הון.

מרקס ההיסטוריון הדגיש ללא הרף את שתי הפנים האלה של הקפיטליזם; הדיאלקטיקה המטריאלית סייעה לו בחידוד התהליך הדינמי של הסתירות בין צורה ותוכן, סובייקט ואובייקט, רוח וחומר, אידיאה ומעש. אבל כשהוא הגיע לניתוח אנליטי של תהליך ההצבר במונחים **מופשטים**, הוא לא הצליח להיחלץ מהתודעה הכלכלית-פוליטית בת זמנו. סכמות הייצור-החוזר שלו, אותן פיתח מן ׳הלוחות׳ של קניי — ותיאוריית הערך של העבודה, שפיתח מתיאוריית המחירים של ריקרדו — לא הביאו אותו לתיאוריה קוהרנטית של הצבר הון. אצל מרקס, הניתוח האנליטי של תהליך ההצבר מתמקד אך ורק בתהליך הייצור; הוא מזניח את הדינמיות של המאבק למיסוד-מחדש של יחסי הבעלות. התוצאה: אף כי מרקס תפש היטב את תהליך הצבר ההון כתהליך כוחני בעל דינמיות פוליטית — הוא נלכד באותה מלכודת ׳מטריאלית׳, שאליה נפלו יותר מאוחר הנאו-קלאסיקנים. התמקדותו בייצור כמקור ההצבר הובילה את מרקס לניסיון של יצירת מודלים של קביעת מחירים בתהליך הייצור, תוך בנייה של תיאוריית מחירים אלטרנטיבית לכלכלה-הפוליטית בת זמנו.

מרקס העמיד את תיאוריית הערך של העבודה, שהיא בעצם תיאוריית מחירי-ייצור המבוססים על ערך עבודה, במרכז תיאוריית המכניזם הקפיטליסטי. בכך, הוא עירבב סיבה בתוצאה: **המחיר** הינו **אמצעי** בלבד, ואמצעי אחד מני רבים, לניכוס העודף; **העודף** (דרך מוסד הרווח) הוא **הסיבה והמניע** בקפיטליזם; המיסוד של ניכוס העודף, באמצעות רציונליזציה של מחיר ורווח, הוא שמייחד את הקפיטליזם.

על תיאוריית מחיר זו, מרקס העמיס את תהליך התשומות-תפוקות של כלל תהליך הייצור-החוזר החברתי. הוא אף ניסה להסיק ממנו את מנגנון הפקת העודף, היווי ההון, הרווח, השינויים בשיעור הרווח, השינויים בפריון העבודה, תהליך הפרולטריזציה, תהליך ההתרוששות של השכירים, חלוקת העבודה החברתית, התנודות המחזוריות באבטלה ואפילו את התיאוריות של מחזורי המשברים בקפיטליזם (בעיקר משברי רווחיות).

בשולי התיאוריה של ערך העבודה, נדחקו ופרצו יותר מאוחר מיגוון של אסכולות ותיאוריות מרקסיסטיות: תיאוריות על האימפריאליזם, על הקפיטליזם-הפיננסי, על הקפיטליזם-המונופולי, על 'הנטייה לתת-צריכה', על 'ההתפתחות הבלתי-שווה', על 'הפיתוח של תת-הפיתוח', על 'התלות של הפריפריה במרכז', על 'סחיטת-הרווח' ועוד. כל האסכולות הללו נובעות מתיאוריית הערך המרקסית, ומתמודדות איתה במישרין או בעקיפין. כולן מחפשות דרך לערוך בה רביזיה ולהתאימה למציאות, בלי לפגוע בגרעין שלה: העבודה התעשייתית כבסיס להצבר ההון.

הניסיון של מרקס היה ייחודי; ושאיפותיו להקנות תקפות אוניברסלית לתיאוריית הערך של העבודה לא נבעו רק מיומרנות מדענית. מרקס, כנראה, התרשם יתר על המידה מהמהפכה הכימית בת זמנו. הוא האמין כנראה שיצליח, כמו שעשו בכימיה, לגלות את היסוד ההיולי ביותר, את יחידת-הערך הבסיסית (אותו 'מחיר טבעי', שהכלכלנים-הפוליטיים סגדו לו). השאיפה, למצוא יסוד היולי חדש מהדהדת בכל פריצת דרך מדעית. כך קרה בפיזיקה, עם גילוי החלקיקים היסודיים של האטום; ובביולוגיה עם גילוי ה'די.אן.איי'. מרקס חשב, אולי, כי יחידת-הערך הבסיסית דומה לאטום של מימן: מזה-האחרון נובעות התרכובות המסובכות ביותר – וכך גם 'העבודה המופשטת' מהווה את היסוד ההיולי של התרכובת החברתית.[26]

על פי מרקס, תהליך ההצבר נובע מהערך העודף שנוצר בעבודת העובד ומנוכס בכוחו של הקפיטליסט, במהלך של ייצור חברתי הולך ומתרחב. בתיאוריה המרקסית, מקורו של הערך העודף הזה תלוי בשתי הנחות. האחת: כל הסחורות נמכרות במחירים, שהם פרופורציונליים לערך העבודה שלהן. ערך העבודה, מצדו, הוא אקויוולנטי ל'זמן העבודה החברתי החיוני' המוחדר לסחורות הללו. הפועלים, שמייצרים את הסחורות, מוכרים את כוח-עבודתם תמורת שכר, שהוא פרופורציונלי לזמן הנחוץ כדי למחזר עצמם, או לייצר מחדש את כוח-עבודתם. ההנחה השנייה: ערך העבודה של הפועלים, כשהוא נמדד בשעות, הינו קצר יותר מאשר יום עבודה טיפוסי שבו הם מועסקים. מבחינת העובד, הוא מייצר את עצמו מחדש בחלק מיום העבודה, וכל השאר הוא 'עודף' המנוכס בידי הקפיטליסט. מכאן, שהעובד חי בספֵרה של ייצור סחורות פשוט ולא מתרחב: C–>M–>C. הוא מוכר את עצמו, כלומר את כוח-עבודתו, כסחורה (C) לאחר שקיבל את ערכו בצורת שכר בערכי כסף (M), הוא קונה בכסף זה סחורות צריכה (C) החיוניות לקיומו ולמיחזורו (כולל מזון, דיור, בריאות ותחבורה).

---

[26] "...[הסחורה היא] מיקרש בלבד של עמל אדם נטול הבדל... בחזקת גבישים של אותה עצמות חברתית, המשותפת לכולם. משמשים הם ערכים, ערכי סחורות..." (*מרקס, 'הקפיטל', כרך א', עמ' 32*).

מנקודת-מבטו של הקפיטליסט, הדגש אינו על כסף כאמצעי לקניית סחורות צריכה; אלא להיפך, על סחורות כאמצעי להשגת עוד כסף. הייצור-המתרחב מתאפיין במשפט קצר: *'כסף עושה יותר כסף'*: ($M \to C \to M^*$). לשם כך, הקפיטליסט מכניס עצמו לספרה של ייצור מתרחב: ($M \to c+v \to \text{production} \to c+v+s \to M+M\Delta \to M^*$).

כסף (M) ממיר עצמו להון קבוע (c) ולהון משתנה (v). ההון הקבוע הוא אותן יחידות-ערך של מכונות, חומרי-גלם ופחת. הוא מכונה 'קבוע', משום שערכיו אינם משתנים במרוצת תהליך הייצור. ההון המשתנה הוא הערכים לקניית כוח-עבודה. הוא 'משתנה', משום שרק העבודה הינה בעלת הסגולה הייחודית ליצור עוד ערכים לאורך תהליך הייצור. זאת הסיבה שבתום מחזור הייצור, הסחורה המופקת מכילה לא רק את ערכי (c+v) – אלא גם ערכים עודפים (s) שנוספו באמצעות העבודה העודפת, שהפכה ליחידות כסף ($M\Delta$), שנוספו לכסף בתחילת הייצור ($M+M\Delta$) ובסך הכל הפכו (M^*). הערכים העודפים האלה הם מקור ההצבר הקפיטליסטי.

הבעיה העיקרית של תיאוריית ההצבר המרקסית נבעה, מלכתחילה, מהקשר הבעייתי שטווה מרקס, בעקבות הכלכלנים-הפוליטיים בני זמנו, בין הערך לבין המחיר. מרקס התכוון להסביר באופן אנליטי את הקוד הבסיסי של הקפיטליזם, מוסד הצבר ההון. במקום זאת, יצאה לו תיאוריית מחירים משונה; והוא נאבק בה לאורך עשרות שנים, ללא הצלחה. בעייתיותו של הקשר הזה, בין הערך לבין המחיר, נודעת בעגה האקדמית כ'בעיית המעבר' (Transformation Problem). הבעייתיות נובעת משני תהליכי מעבר. ראשית: מהשלב שבו ערכי תשומות העבודה, הנכנסות לתהליך הייצור, מוסבים למחירי ייצור (שישררו בתנאים היפותטיים של תחרות מושלמת). שנית: מהסבת מחירי הייצור למחירי שוק (בתנאים 'הלא-מושלמים' שהמציאות מכתיבה).

שני תהליכי ההסבה היו שנויים במחלוקת מאז זמנו של מרקס. ניתן לאמר, שתולדות ההתפתחות של התיאוריה המרקסיסטית מאופיינות בנסיונות מתחדשים לפתרון 'בעיית הטרנספורמציה', בטכניקות מתודיות וכמותיות שונות. אולם, שתי הבעיות המרכזיות נותרו בעינן: הבעיה הנעוצה בהנחה בדבר מרכזיותו של הייצור התעשייתי, והבעיה הנובעת מ'הפשטת' תהליך ההצבר וניתוקו ממוסדות הכוח בחברה. הבעייתיות מתחילה כבר בשלב הראשון, של הסבת ערכי העבודה למחירי ייצור: בשלב זה מניחים שכל אחד משלושת המרכיבים של משוואת הערך הוא בעל שיעור אחיד לרוחב כל ענפי המשק. שלושת המרכיבים הם: שיעור-הרווח, שיעור-הניצול, וההרכב האורגני של ההון. שיעור-הרווח (π) מחושב כיחס בין הערך-העודף (s) לבין סכום תשומות הייצור של שני מרכיבים: 'ההון הקבוע' (c), הכולל ציוד וחומרים ושרותים שהופקו באמצעות עבודה בעבר, ו'ההון המשתנה' (v), שהוא רכישת תשומות של כוח-עבודה חי; שיעור-הרווח, אם כן, הוא: $\pi = s/(c+v)$.

שיעור-הניצול (ε), הוא היחס בין ערך העבודה העודפת (s) ובין ערך העבודה החיונית (v); שיעור-הניצול הוא: ($\varepsilon = s / v$).

ההרכב האורגני של ההון (θ), הוא היחס בין תשומות ההון הקבוע ובין תשומות ההון המשתנה; ההרכב האורגני של ההון הוא: ($\theta = c / v$).

מכאן מתחילים העניינים להתנהל בכבדות. מרקס הניח שעקב אופיו התחרותי של הקפיטליזם, זרימת הון מענפים פחות רווחיים ליותר רווחיים, תגרום לנטייה לשוויון של שיעורי-הרווח (π) בין הענפים. הוא גם הניח, ששיעור-הניצול (ε) ישתווה באופן

דומה בין הענפים בגלל התחרות בין העובדים ובשל הזרימה החופשית שלהם מענף לענף. שתי הנחות אלה (בדבר תחרות ובדבר זרימה נטולת-מעצורים של הון ועבודה בין ענפים) עשויות להיות שנויות במחלוקת; אם כי ברור שבתקופתו של מרקס, אשר הכיר את הקפיטליזם בראשית דרכו, הנחות אלה נראו מציאותיות. אולם כשמדובר בהנחה השלישית, ברור שכבר בתקופת מרקס לא היה ניתן להתעלם מאי-התאמתה למציאות. על פי שתי המשוואות הראשונות, ההרכב האורגני של ההון (θ) חייב להשתוות בין הענפים.[27] ההרכב האורגני של ההון, שהוא המינון שבין הון קבוע לבין הון משתנה, תלוי, לפי תיאוריית הערך המרקסית, בערכי העבודה ובאופי הטכנולוגי המיוחד של הענף. אופי זה שונה מענף לענף, ותלוי מעט מאוד בזרימת ההון או ברצונם של בעלי-ההון. למשל: ההרכב האורגני של ההון בענף המחשבים, נוטה להיות נמוך יותר מאשר בענף הפלדה; בחקלאות – נמוך יותר מאשר בייצור שבבי מחשב; ובבנייה – נמוך יותר מאשר בייצור מכוניות. יוצא, שההרכב האורגני של ההון, להבדיל משיעור-הרווח ומשיעור-הניצול, מאופיין דווקא בנטייה לפיזור בין ענפי, ואין בנמצא כוח פנימי שיביא אותו לשוויון בין ענפי. התוצאה פשוטה: כאשר מנסים למדוד את התפוקות במונחי זמן-עבודה, ערכי התפוקות אינם שווים לערכי התשומות שנכנסות לייצור. מכאן, שהרווח אינו יכול להשתוות לערך העודף.

יהיו אשר יהיו הפתרונות – ממבט רטרוספקטיבי שמאז מרקס ועד זמננו, נראה שתיאורטיקנים מרקסיסטים סירבו לנטוש את הנחות היסוד של תיאוריית הערך של העבודה; ומשום כך חיפשו דרכים שונות ומשונות לפתור את ׳בעיית הטרנספורמציה׳.

בין הדרכים הידועות לפתרון הייתה ׳התיאורמה׳ של מורשימה, שהיא בעצם פשרה בין התיאוריה ובין המציאות.[28] התיאורמה קובעת כי ערך-עודף חיובי גורר רווח חיובי, ולהפך – אף כי שני הגדלים אינם בהכרח שווים. בדרך זאת, אף כי תיאוריית הערך המרקסית מתקשה להסביר את קביעת מחירי הסחורות הבודדות, היא עדיין מציעה הסבר כללי לסיבת המחיר. אף על פי שערך העבודה הוא הסיבה שעומדת מאחורי הופעתו החברתית של המחיר, אין הכרח שיתקיים קשר כמותי מדויק בין הערך לבין המחיר. על פי פתרון זה, המחירים מופיעים כערכים שעברו תהליך שינוי. אם נסכים, ששיעור הרווח נוטה להשתוות בין הענפים לרוחב כל המשק – הרי שהערך-העודף, בענפים בעלי הֶרכב אורגני נמוך של הון, חייב להתחלק מחדש, לטובת ענפים בעלי הֶרכב אורגני גבוה של הון. כך יוצא, שהרווח אשר מנוכס בידי כל ענף, שונה בדרך כלל מהערך-העודף שהופק על ידי העבודה באותו ענף. מסקנת התיאורמה היא שהמחירים בכל ענף חייבים לסטות מהערכים היצרניים שעומדים מאחורי המחירים. באמצעות טרנספורמציה כזאת, מערך למחיר – תיאוריית הערך המרקסית עשויה להתקבל כהיגיון

---

[27] תיאוריית הערך מורכבת מצירופים ויחסים בין שלושת מרכיביה הבסיסיים: (Value = c+v+s).
היחסים העיקריים הם: (π), (ε), (θ).
נחלק את משוואת שיעור הרווח בשני צדדיה ב-(v), ונקבל: $\pi = (s/v) / (c/v+1) = (\varepsilon) / (\theta+1)$
מכאן, שאם (π) וכן (ε) נוטים להשתוות לכל רוחב המשק – כך גם חייב (θ).

[28] *Morishima and Catephores* (1978)

כללי של מחירים, אך לא כהיגיון פרטי של כל מחיר בנפרד. מחיר בודד ורווח בודד יהיו שונים מהערך ומהערך-העודף שחוללו אותם; אבל סך כל הרווחים אמור להיוותר שווה לסך כל הערך-העודף במשק, וסך כל המחירים אמור להיוותר שווה לסך כל הערכים במשק.[29] מבחינה אמפירית, אף כי ערכי העבודה בפני עצמם אינם מספיקים כדי להסביר מחירים – ניתן בקלות להסב אותם למחירים, בעזרת ידע סטטיסטי על ההרכב האורגני של ההון בכל ענף. מבחינה תיאורטית הצליחה 'התיאורמה' של מורשימה להותיר את תיאוריית הערך המרקסית בגבולות ההיגיון. ערך העבודה נותר עדיין הסיבה למחיר, והייצור של הערכים העודפים עדיין נותר המקור לרווח. כך היה ניתן לפשר בין תיאוריה מהפכנית ביסודה ובין תהפוכות המציאות.

ה. *המפולת של תיאוריית ייצור הרווח המרקסית*

עד לשנות החמישים הוגבל ויכוח 'הטרנספורמציה' לחוג צר של מרקסיסטים. ואז התפרסם מאמר מאת פול סמואלסון, שהרחיב את הוויכוח עד לכלל דיון ברלבנטיות של התיאוריה המרקסית בכלל. סמואלסון הראה, לפחות באופן מתמטי, שכל בעיית הטרנספורמציה אינה אלא 'עיקוף מיותר'. מרקס גורס שקיימים שני תהליכים אנליטיים עוקבים: הראשון, שבו תנאי הייצור (הכוללים את ערך כוח-העבודה ואת שיעור-הרווח) קובעים את ערכי התפוקה; והשני, שבו מומרים ערכי התפוקה למחירי התפוקה. סמואלסון, לעומת זאת, טען שנדרש תהליך אחד בלבד; תהליך שבו מחירי הייצור נובעים מפרמטרים ישירים של ייצור, בלי שום צורך בתיווך של ערכי עבודה. מכאן מכריז סמואלסון בנימה עוקצנית: "... על בעלי הפלפול המרקסיסטי לשנן את עיקרי הכלכלה התקפים לכל החברות בכל הזמנים: קצץ בהפסדים וזרוק לפח את תיאוריית הערך של העבודה..." (*Samuelson*, 1957: p. 891-2).

אלא שבשנת 1960 התפרסם ספרו הצנוע של פיירו סרפה *'ייצור סחורות באמצעות סחורות'*, שהוזכר לעיל. הספר לא רק הפריך את תיאוריית המחירים הנאו-קלאסית, אלא גם פגע קשות בתיאוריית הערך המרקסית. על פי סכמות התשומות-תפוקות של סרפה, ניתן היה להסיק שתיאוריית הערך של העבודה הינה חסרת ערך הרבה יותר מכפי שניסה סמואלסון להראות. כפי שהראו סטידמן ורבים בקרב ממשיכי סרפה, הטרנספורמציה מערכי תשומות לערכי תפוקות לא רק הייתה עיקוף מיותר אלא עיקוף **בלתי-אפשרי** בכללותו.[30] מרגע שהניתוח עבר מייצור פשוט אל ייצור מורכב ומשולב בתהליכי ייצור מצטלבים (כלומר, תהליכים שבהם תפוקות מגוונות משתלבות בתשומות מגוונות של תהליכי ייצור אחרים) – ערכי העבודה עשויים להפוך לבלתי-מוגדרים, או אפילו לחסרי-מובן. במצבים מסוימים, גם אם נדע את סך כל זמן-העבודה שהוכנס לתהליך הייצור, לא נוכל לקבוע את ערכי העבודה של תפוקות בודדות. במצבים אחרים – שבהם קיימים שני תהליכי ייצור בעלי אותה יעילות בייצור תפוקה אחת, אולם בעלי יעילות שונה בייצור תפוקה אחרת – ערך העבודה עשוי להגיע בסיטואציות מסוימות לאפס, או אפילו לקבל ערך שלילי...

---

[29] סקירה ממצה של הנושא: *Hunt and Glick (1990)*

[30] *Steedman* (1975; 1977)

התאורטיקנים המרקסיסטים נאבקו קשות כדי להתגבר על הקשיים הללו, והפתרונות שהוצעו היו מסובכים ביותר ובעלי הנחות מוצא נוקשות.[31] ניתן לאמר שתיאוריית הערך של העבודה איבדה מבחינה אנליטית, ובוודאי מבחינה אמפירית, את משיכתה כתיאוריה הגיונית ופשוטה — המשמשת כנשק פוליטי, מעצם היותה מדריך מהיר להבנת המציאות.

הסיבה העיקרית לכל הבעיות הללו היא שהמרקסיסטים, בעקבות מרקס, פנו אל הריאליה של הייצור כדי לחפש את המפתח לסוד ההצבר. אצל הנאו-קלאסיקנים, ההתרכזות בייצור מוצרים ושירותים נעשית **במתכוון**; כך נוצרת אשליה של דה-פוליטיזציה של יחסי-ייצור בחברה האזרחית הפיקטיבית. לעומת זאת, המרקסיסטים מלכתחילה ראו בדמיונם את הייצור כחלק ממרקם חברתי של יחסי-סמכות או של קונפליקט מעמדי. מרקס עצמו כתב ב*ביקורת הכלכלה המדינית*׳: ״... ההון הוא הכוח השליט בחברה הבורגנית. עליו להיות הן נקודת מוצא והן תכלית...״ (*Marx*, 1859: 303-4). אף על פי כן חזרו ונפלו המרקסיסטים לתוך מלכודת של קו-ייצור מופשט, נקי מאמצעי כפייה, מאלימות ומסמכות. התפילה המוזרה שמנהלים הנאו-קלאסיקנים בראשית כל ניתוח חברתי הכוללת את המנטרה הידועה: ״... בהנחה של שוק משוכלל ללא בלמים מוסדיים וללא ממשלה...״, המרקסיסטים חוזרים עליה בדרך המיוחדת להם, בבואם לחפש את היסוד היולי, באמצעות ערך העבודה המופשטת, שנכנסת לתהליך הייצור החברתי.

רוב התיאוריות הנאו-מרקסיסטיות שהתפתחו לאחר הילפרדינג, לנין וקלצקי (כולל תיאוריות ׳האימפריאליזם׳, ׳התלות׳ ו׳הסיסטמה הקפיטליסטית העולמית׳), אינן מקבלות בפועל את תיאוריית הערך של העבודה. הן יוצאות מהנחה שהקפיטליזם העולמי שרוי בסיסטמה של ׳הון מונופולי׳; תיאוריית הערך הופכת למעין טקס פתיחה, וממהרים להיפטר ממנה בהזדמנות הראשונה. המציאות של ההון המונופולי, הן בתוך המדינות הקפיטליסטיות המפותחות והן במערכת העולמית, היא שונה: כששיעור השכר סוטה מן העלות החיונית מבחינה חברתית, למיחזור העובדים — ערך כוח-העבודה, שהוא התשומה הבסיסית בכל תהליך ייצור, הופך ל׳נגוע׳ ביחסי עוצמה פוליטיים. חזרנו אפוא, לעולם הדואלי של ערך כלכלי בבסיס מול עולם-על פוליטי של מחירים.

אין ספק שמרקס צדק כשקבע, שהערך הינו ביטוי של אותו חלק מכלל זמן-העבודה החברתי אשר נדרש כדי לייצר אותו. הצרות התחילו כשהוא ניסה ללכת בעקבות הכלכלנים-הפוליטיים הקלאסיים, ולבנות ׳מלמטה׳ בניין המבוסס על מדידת כמויות של תשומות עבודה בודדות. לא רק שהוא הניח, שהייצור מכיל את הצופן לניתוח תהליכי החלוקה וההצבר (אשר מאז סרפה לפחות, מוטלים בספק), אלא גרוע מכך: הוא גם הניח שתהליכי הייצור ניתנים, באופן אובייקטיבי, להגדרות במונחים כמותיים.

מעניין, שמרקס עצמו היה מודע לבעייתיות הזאת. בקטע בעל אופי נבואי, חזה מרקס את התמוטטות תיאוריית ערך הייצור שלו המבוססת על תשומות זמן-עבודה: ״... ככל שמתקדמת תעשיית הייצור ההמוני, כך תהיה יצירת עושר ממשי תלויה פחות בזמן העבודה ובכמות העבודה שמושקעים, ויותר בכוח המכשור הטכנולוגי שפועל בזמן העבודה...

---

[31] בין הפתרונות המעניינים במיוחד: *Farjoun and Machover* (1983)

בטרנספורמציה הזאת, פוסקת העבודה הישירה שמבוצעת בידי האדם עצמו מלהיות הציר המרכזי של הייצור והעושר, גם לא זמן העבודה, אלא הצבת כושר ייצורו הכללי. כלומר, הידע שלו והתגברותו על הטבע דרך קיומו החברותי. בקיצור, התפתחותו של האדם לפרט חברותי... מאותו זמן שעבודת האדם בצורתה הישירה תחדל להוות את עיקר העושר, זמן העבודה יחדל, והוא חייב לחדול, להיות קנה מידה לעושר. ערך החליפין יחדל בהכרח להוות מדד לערך שימוש ומכאן שאופי הייצור הנשען על ערך החליפין יתמוטט... ״ (*Grundrisse*, pp. 592ff) מצוטט מתוך: *Marcuse*, 1964: pp. 35-36).

זהו קטע אופייני למרקס, המראה שבתוך תהליך הצבר ההון, הנראה מוצק לכאורה, מבצבצת סתירה פנימית, שמצביעה על חברה אחרת. בתשלובת חברתית-טכנולוגית סבוכה, מתמוטטים היחסים הישירים בין תשומות עבודה ומחירי שוק. כאשר תתמוטט שיטת הצדקת המחירים, שכאילו נקבעים על ידי כוחות לא אנושיים — קביעת המחירים תהפוך לעניין אנושי, שצביונו הכוחני יהיה גלוי. במקביל, יבשיל זמנה של שיטה אלטרנטיבית בחברה אחרת; אופני הייצור והצריכה בה יהיו לא כוחניים, כלומר הם יהיו חופשיים משלטונו של ההון.

הוא התבדה, אולי, לגבי שיטה אלטרנטיבית — אך נראה שצדק לגבי אובדן ההצדקות לשיטה הקיימת. כעדות להתמוטטות שיטת ערך החליפין של העבודה ניתן להביא קטע ממסמך, שפדרציית האיגודים המקצועיים בארה״ב (AFL-CIO) פירסמה ב-1958, ושמו *׳אוטומציה ושינוי טכנולוגי׳*: ״... אוטומציה, במובן הרחב ביותר שלה, הינה בעצם סוף מדידת העבודה... כשקיימת אוטומציה, אין אפשרות למדוד תפוקה של אדם יחיד, ואין יותר סיבה לשלם לאדם לפי כמות תפוקה או זמן...״ (מקור: *Tsuru*,1993: p. 7).

עד כה הצבענו על הבעייתיות של השלב הראשון בטרנספורמציה, ההסבה מערכי ייצור למחירי ייצור. כשמדובר בשלב השני, שלב ההסבה ממחירי ייצור למחירי שוק, המצב הוא הרבה יותר עגום: כאן כבר מדובר בעולם פיקטיבי לא פחות מהעולם הנאו-קלאסי של הכלכלן המצוי בן זמננו. קיומה של תחרות מלאה הוא תנאי הכרחי להסבה.[32] פירושו של דבר, שפירמות ועובדים חסרים יכולת כלשהי להשפיע על מחירים ועל שכר — שאם לא כן, לא תהייה התאמה בין מחירי השוק לבין מחירי הייצור. מנגד, התנאים של תחרות מושלמת לא התקיימו בזמנו של מרקס, ובודאי שאינם קיימים במציאות של המאה העשרים. ניתן אפילו לטעון, שתחרות מושלמת מנוגדת מעצם הגיונה לחברה מעמדית. המרקסיזם המודרני טען, שאת הקפיטליזם התחרותי ירשו תופעות מגוונות: משקים ריכוזיים, ממשלים חזקים בעלי יכולת של מיסוי ותיקצוב מסיבי, צבאות המוניים, שוקי עבודה מפוצלים, יחסי מרכז ופריפריה וכו׳. מתבקשת המסקנה: אף אם תיאוריית הערך של העבודה מועילה, כנקודת פתיחה ללימוד תולדות הקפיטליזם — היא הופכת לחסרת ערך, ואף מפריעה, למחקר מרקסיסטי רציני על מוסדות הרווח ועל תהליכי ההצבר בחברה הקפיטליסטית של ימינו.

---

[32] הסברים מפורטים: *Howard and King* (1992): p. 282; *Sweezy* (1942): p. 270-274

ו. קץ הבסיס המטריאלי של ההון

עם התמוטטותה של פרדיגמה, עדיין מנסים שומרי החומות בדרך כלל 'למתוח' את התשבץ המרכזי ולערפל את הקצוות הבולטים בפגיעותם. כך אירע ל'עקומת פיליפס' בעידן הסטגפלציה; וכך אירע לפרדיגמה הקיינסיאנית בכללותה עם האינטרנציונליזציה של המשקים.[33]

התוצאה של התמוטטות תיאוריית ערך העבודה פגעה, ללא ספק, ביכולתה של הפרדיגמה המרקסיסטית להסביר באופן קוהרנטי את תהליך הצבר ההון. אבל המרקסיסטים לא ויתרו על פונקציית הייצור המעמדית, שבבסיסה מצוי ערך העבודה. בפונקציית ייצור זו נכרכו תוספות חדשות, שאמורות לאשש אותה. משום כך עלו לאחרונה אסכולות שמוסיפות 'תשומות' חדשות, תרבותיות, אידיאולוגיות ומדיניות, לתהליך ההצבר. עם זאת, גרעין התהליך עדיין מצוי בייצור התעשייתי המטריאלי. אף על פי כן זו פרדיגמה שמנסה להתחדש – שהרי בשורשי הגיונה, היא מאז ומתמיד קישרה את תהליך הייצור עם יחסי הכוח בחברה.

קשה לאמר זאת על הדוקטרינה הנאו-קלאסית. הבעיה העיקרית שלה איננה בדברים שהיא מנסה להסביר ולמדוד בעקשנות מזה כמאה שנה ('פריונם השולי של מוצרי הון'), אלא בדברים שמהם היא מנסה להתעלם: מוסדות **הכוח החברתי של ההון**.

לאחר הקריסה של אידיאולוגיות הפריון השולי של המכונות, התחילו הנאו-קלאסיקנים להכניס 'שחקנים' חדשים לתוך תהליך הייצור. כך הוכנסו לפונקציית הייצור 'גורמי ייצור' חדשים כמו 'טכנולוגיה', 'הון אנושי', 'ידע' ולאחרונה אף 'אינפורמציה'. כאן ממשיכים 'למתוח' את פונקציית הייצור של קלארק עד לקצה היכולת, כדי להסביר את 'תרומתם' של גורמי הייצור החדשים שהוכנסו כלאחר כבוד, לפונקציית הייצור במאה-העשרים. מחקרים אמפיריים מכל הסוגים מנסים להסביר את השינויים בתפוקות ביחס לתשומות. בדרך כלל, רק חלק לא-גדול מהתפוקות מוסבר סטטיסטית באמצעות תשומות שנצפו; והן מותירות מרחב גדול של 'שארית' (residual) סטטיסטית, התלויה באוויר.

כפי שנראה בהמשך, ההסבר העיקרי לכך הוא פשוט ביותר: ייצור הוא תהליך חברתי מקיף, שאינו ניתן להפרדה ולפירוק לגורמי-ייצור בעלי סגולות פריון. הכלכלנים אינם מעזים אפילו לחשוב על אפשרות כזאת; שהרי פירושה של קביעה זו הוא סופה של פונקציית הייצור – וליתר דיוק, קץ הדוקטרינה הדומיננטית של הקפיטליזם וחיסול המחלקות לכלכלה. משום כך, נחלצו הכלכלנים בניסיון להציל את הפרדיגמה באמצעות הרחבתה של פונקציית הייצור. עתה כוללת התפוקה, בנוסף להכנסות מגורמי הייצור המסורתיים שניתן לצפות בהם (קרקע, עבודה ומכונות), גם 'תשואות' הנמדדות כ'שארית'. ככל שה'שארית' הזאת גדלה, כן דרך כוכבו של גורם-ייצור חדיש ושמו 'טכנולוגיה', שבינתיים הוא הפך למוסכמה במדע הכלכלה.

הטענה הרווחת היא ש'השארית' הסטטיסטית של פונקציית הייצור אינה מהווה

---

[33] להלן, פרק ד' בספר.

בעיה תיאורטית, אלא פשוט 'מדד לבורות שלנו'. הבעיה, כך טוענים הכלכלנים המצויים, שעדיין איננו יודעים כיצד לכַמֵת את גורם-הייצור 'טכנולוגיה'. כשנדע לאמוד את התשומות הטכנולוגיות ולשלבן בפונקציית הייצור – או-אז, 'השארית' תיעלם.

זאת כמובן טענה מאוד לא מדעית, משום שאין אפשרות להפריכה.[34] מאז עידן הרציונליזציה, נהוג לטעון שתיאוריות מוצלחות הן תיאוריות שהמבחנים האמפיריים שלהן מראים מינימום סטיות מהמציאות. מדע הכלכלה דווקא מצטיין בהצלחתו לכפות על המין האנושי תיאוריות הנוטות **להכחיש** את המציאות.

הרעיון, להוסיף גורם-ייצור רביעי נפרד, הועלה עוד בזמנו של אלפרד מרשל, בשנות העשרים; הוא קיבל דחף מיסיונרי מאת ג'ון קנת גלבריית, אשר הפך אותו לאבן פינה בספריו הפופולריים. מלומדים כמו גלבריית ראו ב'טכנולוגיה' תשומה המאפילה על גורמי-הייצור הקלאסיים הישנים: 'קרקע'-'הון'-'עבודה'. הם הסיקו שהקפיטליזם שבק חיים, ושבמקומו עלתה *'חברה-תעשייתית-חדשה'* המאופיינת ביחסי ייצור אל-מעמדיים, והמנוהלת על ידי קטגוריה ושמה 'טכנוסטרוקטורה'.[35] בשנות השמונים המשיכו למחזר את האופנה הזאת מלומדים זריזים כמו אלווין טופלר ודניאל בל, שהמציאו מהפכות 'אינפורמציה' ומהפכות 'גל שלישי'.[36]

נראה לנו שכל גיבוב המלים הזה, על מהפכה 'טכנולוגית', הינו חסר ערך. במסווה של ביקורת על הנאו-קלאסיקנים חוזר גלבריית על אותה טעות נאו-קלאסית, לפיה קיים 'גורם-ייצור' נפרד בעל סגולות פריון פנימיות.[37] כמו קודמיו, הוא מדגיש את הטבע היצרני ואת סגולות הפריון המופלאות של 'הטכנולוגיה' – תוך כדי הסוואת מבנה הכוח, **הכוח המעמדי**, שמסתתר מאחוריה.

מאז *'המהפכה הניהולית'* של ג'יימס ברנהם, ניסו גלבריית ודומיו לטעון כי הטכנולוגיה והמנהלים חיסלו את ההון ואת בעלי-ההון, כמרכז הכובד של החברה הקפיטליסטית.[38] המשטרים הקפיטליסטיים המודרניים אינם נתונים עוד ל'מחסור' ולכוחות שוק עיוורים; הם נתונים לידם הארוכה והמתכננת של הטכנוקרטים, אשר 'מווסתים' את המשקים בעזרת תכנון וטכנולוגיה. לא נראה שלפולחן הטכנולוגי-ניהולי הזה יש עדיפות על הפולחן הנאו-קלאסי. שני הפולחנים כאחד, סוגדים לסגולות הפריון המופלאות של 'גורם ייצור' זה או אחר; הם מדגישים את הייצור והטכנולוגיה, כמאפיין עיקרי של החברה המודרנית, ומתעלמים ממרכז הכובד של הקפיטליזם: יחסי השליטה. הם מתעלמים מההגמוניה של השולטים – המפעילים את הסיסטמה הקפיטליסטית, באמצעות הניהול הטכנולוגי והשליטה באינפורמציה, נגד מרבית המין האנושי.

---

[34] נניח שתי פונקציות ייצור היפותטיות בעלות תשומות פיזיות שמלוות בתשומות 'טכנולוגיות'. פונקציה ראשונה: $Q = 2N + 3L + 5K + T$; פונקציה שנייה: $Q = 4N + 2L + 10K + T$;
המרכיבים: (Q) = תפוקה, (N) = עבודה, (L) = קרקע, (K) = הון, (T) = 'טכנולוגיה'. נניח שהערכים של התשומות הם: $K=4$ $L=5$ $N=10$ $Q=100$; יוצא שבפונקציה הראשונה (T) צריכה להיות =45; ובפונקציה השנייה =10. מאחר שאין אפשרות מדעית למדוד את הטכנולוגיה, אלא להעריכה מתוך השארית, לא נדע לעולם איזה פונקציה תקפה מבחינה מדעית. במצב הנוכחי, שתי הפונקציות נראות תקפות...

[35] *גלבריית* (1958; 1967)

[36] *Toffler* (1980); *Bell and Kristol* (1971)

[37] גלבריית ששאב את עיקרי ביקורתו על הנאו-קלאסיקנים מאת ובלן (בלי שטרח לציין זאת), לא השכיל להבין את עיקרי התיאוריה של ובלן על ההון והארגון הטכנולוגי.

[38] *Burnham* (1942)

הבעיה המרכזית בכל התיאוריות של הצבר ההון (או בתחליפיו המודרניים כמו ׳טכנולוגיה׳, ׳ידע׳, ׳הון אנושי׳, ׳אינפורמציה׳ וכו׳), היא חוסר-היכולת שלהן להגדיר: **מה בעצם נצבר?**

ההנחה הסמויה של התיאוריות היא, שהצבר הון ניתן למדידה בדרך כזאת או אחרת במונחים מטריאליים. בעולם הנאו-קלאסי, המטרה המקודשת של קפוצי-השפתיים הסגפניים היא ׳להרבות הנאה׳; משום כך, ההון נמדד ביחידות בסיסיות של תענוג או ב׳יחידות תועלת׳. המרקסיסטים, בעקבות מרקס, טוענים — ומן הסתם, בהיגיון — כי הקפיטליסט מונע בדחף לא-רצוני, לרדוף אחר זנבו של ההצבר; או, כפי שמרקס תיאר זאת: ״... הצבירו הצבירו! זאת תורת משה והנביאים... הצבר למען ההצבר, ייצור למען ייצור...״ (*מרקס*, 1867: עמ׳ 489). תיאורי ההון של מרקס מנוסחים במונחי כוח ההולך ומתפשט, אשר אין לעמוד בפניו. אולם, כשמרקס והמרקסיסטים מגיעים לקטגוריות המופשטות של ההון ולתיאור כמותי של מכניזם ההצבר — נעלם המשטר הכוחני של ההון, ותחתיו מתגלה ערימה של יחידות מטריאליות של ׳עבודה מתה׳.

מרקס דחה את ההתעסקות של ׳הכלכלה הוולגרית׳, כלשונו, באידיאולוגיות ערך סובייקטיביות של היצע וביקוש — לפיהן בני-אדם בודדים מניעים את מנגנון ייצור הסחורות הקפיטליסטי, על בסיס תשוקתם לטעמים מתחלפים של תועלת (׳ערך שימוש׳). אבל ההון, בתיאוריה המרקסית, גם הוא נמדד ביחידות מטריאליות של תועלת; משום שהוא מבוסס על ערך העבודה, שנמדד אף הוא ביחידות של תועלת (׳ערכי שימוש׳) למיחזור כוח העבודה. יחידת-עבודה ׳פשוטה׳, כיחידה היולית של ערך, אינה יכולה לעמוד במבחן אמפירי. קיימים הרבה סוגים של עבודות, אבל קיימת רק דרך אחת להביא אותם אל מכנה משותף של יחידות ׳עבודה פשוטה׳: ראשית, להבחין בין איכויות שונות של עבודה (כמו עבודת ׳מהנדס׳, ׳נהג משאית׳ או ׳מורה׳); לאחר מכן, לקבוע את העלויות (על פי חישוב זמן-עבודה מופשט) הנחוצות למיחזורן ולייצורן-מחדש. ברור שהדרך הזאת מבוססת, בסופו של דבר, על קשר בין כמות לבין איכות; כלומר, על מדידת יחידות ׳תועלת׳ של ייצור ושל צריכה.[39] מכאן, שאין אפשרות למדדן באופן אובייקטיבי. למשל, האם קיימת משמעות אובייקטיבית לקביעה ולפיה שעת-עבודה של מהנדס בניין שווה לשעה וחצי של עבודת נהג משאית? כל קביעה מסוג זה הינה שרירותית. ערכה של העבודה ייקבע בכוח תועלת סובייקטיבית של הקפיטליסטים, או בהתאם לתועלת החברתית שהעבודה עשויה להביא, על פי

---

[39] נסיונות, לפתור את בעיית הערכתה של איכות או של פריון סוגי העבודה השונים, כרוכים בביטול למעשה של תיאוריית הערך. למשל מיקוטו איטוה טוען שניתן לעקוף את הבעיה, אם מחשבים שעת-עבודה באופן אחיד ללא התחשבות בסוג העבודה (*Ithoh*, 1987; 1988). חישוב כזה עשוי להיות סביר מנקודת-מבטם של עובדים בעבודות כפיים, המאורגנים היטב מבחינה פוליטית, כמו עובדי מכרות ונמלים. ייתכן כי אילו מרקס היה מסתפק בכך — התיאוריה שלו, מנקודת-מבטם של העובדים המאורגנים, הייתה הגיונית וברורה. אבל מרקס לא הסתפק בכך. הוא חתר לתיאוריה ׳מדעית׳ בנוסח מדעי הטבע; תיאוריה, שתסביר את התנודות במחירים וברווחים. הפתרון שמציע איטוה מחסל, למעשה, את האפשרות להשתמש בערכי עבודה כדי להסביר מחירים והון.

ההערכות הסובייקטיביות של מתכנני המשק בחברה האלטרנטיבית (כפי שמתאר המודל שפיתח אוסקר לנגה בשנות השלושים).[40]

הדואליות בין איכות לבין כמות, שאולי הציקה לפילוסופים עתיקים, התגלתה מאז אדם סמית כבעיה מרכזית בניהול ובאירגון העבודה. סמית ניסה לפתור אותה על ידי צירוף האיכות (׳ערך-השימוש׳) והכמות (׳ערך-החליפין׳) בנקודת-מפגש אידיאלית של ׳מחיר טבעי׳. מרקס דחה את המפגש הזה לעידן של החברה העתידית המשוחררת, שבה תוסר מהמין האנושי קללת הניכור מהעבודה. הנאו-קלאסיקנים המודרניים — המאמינים בדבקות, שהחברה הליברלית **כבר** שיחררה את המין האנושי מכבליו — נאלצים להתמודד קשות עם מציאות של טכנולוגיות מתקדמות ושל ייצור בינלאומי סבוך. הם מנסים למצוא בדרך אמפירית את החוליה המחברת בין איכויות המוצר ובין מחירו בשוק; הניסיון שלהם מבוסס על דרך שהיא שונה מההנחה המיסטית של ׳המחיר הטבעי׳, שהוא מושג בלתי ניתן להוכחה או להפרכה.

המתודה הנאו-קלאסית הידועה ביותר היא ׳מדד המחירים ההדוניים׳ (Hedonic price indices). עשרות מדדים סטטיסטיים פותחו על פיה — בניסיון לתרגם את השפעת השינוי האיכותי, שחל במוצרים במרוצת הזמן, למחירים וכמויות. ניתן לאמר על מדדים אלה, בקצרה, שהם ״יישומיים״ ביותר; עובדה היא, שנסמכים עליהם בסטטיסטיקות רשמיות. יש להוסיף, כמובן, כי ההסתמכות נעשית מטעמי אמונה בלבד.[41] אם מודדים מוצרים בודדים ופשוטים (כיכר לחם או עט נובע) באמצעות הגדרת ה׳איכויות׳ השונות שלהם, נראה העניין כלא-בעייתי במיוחד. הוא מסתבך, כשמנסים למדוד מצרפים גדולים של מוצרים, כגון התפוקה של תעשיית המכוניות או סך-כל התוצר הלאומי. כאן יש צורך בסיכומים של מיליונים (אם לא מיליארדים) של תכונות ואיכויות שונות; וכדי להביא את המוצרים השונים לבסיס משותף, יש צורך ביחידה טבעית משותפת שתפשט את המדידה. הפתרון המקובל הוא שימוש במחירים של שנת בסיס מסוימת, כיחידת מידה משותפת. למשל: אם מחירו של מחשב-כיס בשנת 1971 היה כעשירית ממחירו של מכשיר טלוויזיה, הכלכלן המצוי אמור להניח שמחשב-הכיס אוצר בתוכו עשירית ׳כמות׳ של טלוויזיה. אלא שטבלת איכות-כמות כזאת מכילה אותה סתירה פנימית, אשר כבר אדם סמית לא הצליח להתגבר עליה. הכלכלן חייב להניח שמחיר יחסי משקף כמות יחסית, ובכך חזרנו שוב אל הפיקציה של ׳מחיר טבעי׳, שיכול להתקיים רק בתנאי תחרות מושלמת ושיווי-משקל כללי. כל סטייה מתנאים אלה מערערת את הקשר בין האיכות והכמות של המוצר. לא מדובר בבעיה תיאורטית גרידא, או בקושי טכני להעריך מוצרים מסובכים במיוחד, אלא בבעיה מציאותית שכיחה ביותר. כיצד, לדוגמא, ניתן לשקלל מחיר-איכות של שתי סחורות חיוניות בעולם המודרני: נפט וחיטה. נניח שהמחיר היחסי של נפט וחיטה בשנת 1972 היה 1:5, ונניח שיחס זה אכן יצג את האיכויות היחסיות שלהם. לפי חישוב

---

[40] *Lange* (1935, 1936); גם במודלים של דמוקרטיה ישירה — למשל ה׳אוטונרכיה׳ של אוד (1998), בה ייערכו משאלים ממוחשבים בכל נושא הקשור באינטרס הכללי של האזרחים-צרכנים — לא ייעדר האלמנט השרירותי של המומחים שקובעים את ׳סדר היום׳ ושל דעת הרוב ׳הבוחרת׳.

[41] בין הראשונים שהציגו מדדים מסוג זה: *Stone* (1956); *Ulmer* (1949); *Court* (1939). מאוחר יותר — עם השינויים המהירים שהתפתחו במוצרים כמו מטוסים, מחשבים ושאר ׳היי-טק׳ — המשיכו בכך כלכלנים כמו *Berndt and Triplett* (eds.) (1990); *Griliches* (ed.) (1971)

זה, תוספת של טונה נפט תגדיל את התל״ג פי 5 מתוספת של טונה חיטה. אך מה יקרה אם שנת שיווי-המשקל מבחינת המחיר היחסי של נפט בחיטה תהיה לא 1972, אלא 1973, כאשר מחיר הנפט היה פי 15 מחיטה? במצב זה, חשיבות של טונה נפט בתל״ג תהיה פי 15 מטונה חיטה. כלומר, בחירת שנת הבסיס לצורך חישובי תפוקה כללית הינה קריטית. הבעיה היא שבחירה כזאת הינה שרירותית; שום יצור בעולם הזה לא ראה שיווי-משקל, ולא קיים בסיס אובייקטיבי כלשהו לזהותו. עצם ההנחה, שהעולם החברתי מצוי מידי פעם בשיווי-משקל תחרותי, היא מופרכת לחלוטין, שכן האידיאה של תחרות משוכללת היא פיקציה. שוק הנפט מעולם לא היה נתון ל׳תחרות משוכללת׳. ייתכן שמחירי הנפט מגיבים למלחמות הפורצות בין קבוצות-הון עולמיות, אך לכל אלה אין קשר למה שמכנים תחרות מחירים בשוק.[42] המקרה של הנפט אינו חריג: מבנה הכלכלה הפוליטית העולמית מורכב מפסיפס של תאגידי-ענק בעלי עוצמה פיננסית, שיש להם מאחזים איתנים בצמתים של הייצור והצריכה ההמוניים. אם נוסיף לכך את עוצמתן של קואליציות מדיניות, המשלבות ממשלים גדולים וצבאות חזקים בעלי כוח תקציבי וצרכני מרוכז — נמצא שמדדים, המתבססים על החליפין בין כמויות יחסיות של סחורות, אינם משקפים שינויים באיכויות כלשהן. הם משקפים אך ורק יחסי כוחות משתנים בתוך מארג פוליטי סבוך.

רצונו החופשי של הצרכן הוא הנס הפוליטי של הנאו-קלאסיקנים, הדגל הליברלי. ׳התועלת׳, ובעיקר ׳התועלת השולית׳ של הצרכן הריבוני, מחברת את חופש הבחירה עם מחירי הסחורות. הצרכים של הצרכנים קשורים לכמויות הסחורות ולמחיריהן. נניח שהצרכנים אכן אטומים ודוגמטיים כמו הנאו-קלאסיקנים. נניח שהם אינם משתייכים לשום חברה אנושית, ושאין אפשרות לנטוע בהם צרכים חדשים או כוזבים. הבעיה איננה עוד תיאורטית, אלא מעשית: כיצד לחשב את התוצר הלאומי ואת ההכנסה הלאומית. כאשר מחשבים את התוצר הלאומי של מדינה קפיטליסטית, לא מצרפים את סך המוצרים והשירותים שנקנו בפרק זמן מסוים, אלא את **המחירים** שלהם. משום כך, מוסיפים את הצריכה הבטחונית לצריכה האזרחית. ההנחה הבסיסית היא שדולר של הוצאה בטחונית, המוצא על ידי הממשלה, שווה באיכותו לדולר שמוציא הצרכן הריבוני. מניחים משום-מה שדולר אחד המוצא על נשק כימי, הוא בעל אותה ׳כמות׳ של תרופה שקונה הצרכן הבודד בבית-המרקחת. מזה כחמישים שנה, נעשה החישוב התמים הזה בחשבונאות הלאומית של המדינות. חישוב זה נעשה באמצעות הנחה תמימה לכאורה, לפיה שתי הסחורות — נשק כימי, ותרופה — אכן מספקות אותם צרכים אנושיים אמיתיים.

אילו היו כלכלני הזרם המרכזי עקביים בגישתם ובהטפתם הליברלית כביכול לחירותו של הצרכן הבודד, היה עליהם לחשב את התרופה ככמות **חיובית** של תועלת שיש להוסיפה לתוצר הלאומי, ואילו את הנשק הכימי היה עליהם לחשב ככמות **שלילית** של תועלת שיש להפחיתה מהתוצר הלאומי. יתר על כן: גם ׳הכמויות׳

---

[42] על עוצמת הקואליציה הפוליטית של ׳שבע האחיות׳ — להלן, פרק ו׳ בספר.

העיקריות שמיתוספות לתוצר הלאומי דרך מה שמכנים ׳צריכה פרטית׳ אינן נובעות בהכרח מטעמיהם החופשיים וצורכיהם האמיתיים של הצרכנים הריבוניים. סקירה קצרה של סעיף ׳צריכה פרטית׳ — שהוא עיקר התוצר הלאומי — תַראה שחלק לא מבוטל ממנה אינו אלא סוג של התניה כפייתית או, בקצרה, ׳צרכים כוזבים׳: סיגריות, אלכוהול, סמים, ניתוחים פלסטיים, מכוניות בעלות פחת מואץ, בגדים שמתיישנים במהירות, מחשבים שמוחלפים כל שנתיים, תוכניות טלוויזיה דביליות, ועוד מיליוני צרכים אחרים.

המרקסיסטים היו החלוצים בהבהרת המכניזם של ההצבר הקפיטליסטי — זה אשר מקפל בתוכו את הניכור הצרכני, הפטישיזציה של הסחורות, הצרכים הכוזבים והסובלנות המדכאת בחברה המודרנית. מכניזם זה נחשב ליעיל ומתוחכם יותר מהשיטות האלימות וממחנות-הריכוז ומהתעמולה הגסה של המשטר הסובייטי. אולם, הם נותרו שבויים בבסיס המטריאלי של תהליך הייצור התעשייתי; ולכן, הם נתקעו אי שם בוויכוח עקר על ערך העבודה ׳היצרנית׳ והעבודה ׳הלא-יצרנית׳.[43] כך הם החמיצו את המטרה של מרקס: להציב תיאוריה כלכלית-פוליטית קוהרנטית במאה העשרים ולהבהיר את האופי הפוליטי של הסחורה. תיאוריות הצבר ההון המרקסיסטיות, במאה העשרים, נותרו מבוססות על הנחות של ייצור מטריאלי מתקופת התחלת התיעוש. הנחות אלה קרובות, למרבה האבסורד, לדוקטרינה הנאו-קלאסית.

יש צורך בתיאוריה אלטרנטיבית של הון. יש לשחרר את ההון מבסיסו המטריאלי הכלכלי הצר, ולהחזירו למקורותיו החברתיים; להפקיעו מאת ׳מדע הכלכלה׳ ולהחזירו אל מרכז הכלכלה-הפוליטית. אנו נזקקים לתיאוריה שתיצוק תוכן פוליטי לתוך עצם הניתוח האנליטי של ההון; תיאוריית הצבר הון, שתחבר את הייצור והעוצמה למקשה אחת. מרקס, כאמור, היה הראשון שניסה להכניס את מיסוד העוצמה הפוליטית לתוך תהליך הצבר ההון. הוא עשה זאת באמצעות ניתוח שני מחזורי ייצור בסיסיים הפועלים בקפיטליזם: מחזור סחורות פשוט (C-M-C) ומחזור סחורות מתרחב (M-C-M*).

מדובר בשתי ספֵרות מנוגדות ומשלימות. הספֵרה האחת היא זו שבה חיים העובדים, והאחרת של הקפיטליסטים. בראשונה, המטרה היא למחזר ערכי שימוש למען הקיום האנושי; בשנייה, המניע והתכלית הם הגדלת הרווח הכספי למען הרווח הכספי. ההבדל בין שתי הספֵרות הוא מהותי: הראשונה מייצרת למטרות **מטריאליות** של קיום, ומשום כך מושגיה סובבים סביב יחידות תועלת ושעות-עבודה; השנייה שולטת ומכוונת את הראשונה באמצעים **סימבוליים**, וערכיה סובבים אך ורק סביב סמלים כספיים. אין מדובר בהבדל שבכמות צריכת סחורות בין שתי שכבות חברתיות, עובדים וקפיטליסטים. הקפיטליסט חותר, ומותנה לחתור, להגדלת רווחיו בערכים כספיים; לא כדי לצרוך יותר מוצרים ושירותים — גם אם זאת הוא עושה — אלא כדי להגדיל את הכוח היחסי שלו בחברה.

מרקס ניסה להראות את הניגוד והסינתיזה שבין תהליך הגידול בפריון שמקורו בעבודה החברתית, לבין תהליך המיסוד של יחסי-הכוח במשטר הקפיטליסטי. הניגוד הזה, שבין הפריון המטריאלי והכוח הפוליטי, היה צריך לבוא לידי ביטוי בניגוד שבין

---

[43] ראו לאחרונה: *Shaikh and Tonak* (1994)

המחזור הפשוט של העבודה החברתית לבין המחזור המתרחב של ההון. אבל מוקד התהליך – הצבר ההון – נותר לכוד בתוך המסגרת התועלתנית של יחידות ערכי שימוש מטריאליות (C), המדודות ביחידות חסרות-פשר של 'זמן עבודה'.

כאן מצויה הבעיה העיקרית, שיש לפתור: אין אפשרות לתאר את התפתחות ההון ותהפוכותיו באמצעות יחידות-תועלת של עובדים (ובוודאי לא באמצעות יחידות תועלת של צרכנים). אפילו לפי ההיגיון המרקסי, **מדובר בשתי 'שפות' השונות זו מזו במהותן.** שפה אחת היא שפה של ייצור וסיפוק צרכים; היא מבטאת את המטרות האוניברסליות של המין האנושי. השפה השנייה – שפת ההון, או שפת הביזנס בימינו – היא שפה כוחנית ומנוכרת, המבטאת אינטרסים פרטיקולריים שעומדים בסתירה לקידמה האנושית.

מרקס חזר ותקף את הכלכלנים-הפוליטיים הקלאסיים (ולמעשה, את ממשיכיהם הנאו-קלאסיים) על כך שהם מתארים תמונת-עולם פיקטיבית: קיימים בה צרכנים ויצרנים, שחיים אך ורק למען סיפוק צורכיהם. מרקס טען שהקפיטליזם מונע על ידי רווח ולמען רווח – ומשום כך הוא מחולל, בין השאר, ובהיסח הדעת, עלייה בפריון ובידע הטכנולוגי. הכלכלנים הקונבנציונליים של זמננו שבויים בשפה קדם-קפיטליסטית, שפה של סיפוק צרכים במחזור סחורות פשוט. הם מתאמצים לתרגם את השפה העסקית למונחים 'ריאליים' תועלתניים. אלא שמדובר במאמץ שווא. **אין אפשרות ליצור שפה אוניברסלית אחת, שתגשר בין האינטרסים הסותרים של שתי השפות.**

על פי ההיגיון של מרקס עצמו, לא רק השפה המטריאלית הנאו-קלאסית (שפת 'כמות המכונות') אינה שפתו האמיתית של ההון – אלא גם השפה של מרקס (שפת יחידות-הערך האבסולוטיות של העבודה) אינה יכולה להתמודד עם שפת ההון, משום שההיגיון של ההון מנוגד לה.

על פי מרקס, התודעה של העובדים – המודעים לעצמם כמעמד – היא ראיית עצמם כסחורות אדם המוכנסת כתשומה למכונה חברתית, אשר פועלת נגד צורכיהם האמיתיים. אין הם שולטים בתכנון עבודתם ובפרי עבודתם. עבודתם אינה מכוונת לצורכיהם, אלא לצורכי המערכת הקפיטליסטית; זו מתגלה יום-יום דרך מוסדות השליטה העסקית, הצרכנות, התקשורת, המשפט, המשטרה, הצבא, המדינה והמשטר העולמי. כל מה שמעבר לצורכיהם המטריאליים הוא 'עודף' עבודתם, הנחמס מהם ומופעל נגדם בהצדקות מתוחכמות. העובדים שזורים באירגון התעשייתי ומותנים להתקיים תחת ההגמוניה של ההון ועל פי תכתיביו. ההון, לעומת זאת, פועל לפי היגיון אחר לחלוטין; אין אפשרות להעביר אליו את שפת ערכי השימוש של העובדים. בעוד ששפת העובדים מובעת ביחידות **אבסולוטיות** של קיום אנושי מטריאלי, הרי שההון הוא שפת הכוח. זהו כוח מאורגן, המבוסס על כניעותם של העובדים. ההון אינו נובע מהייצור החומרי: הוא שולט בייצור החומרי, וכופה את תכתיביו וחומס אותו, אבל כוחו אינו מבוסס עליו. שפת הכוח, לעולם אינה יכולה להתבטא במונחים אבסולוטיים הנשענים על קיום מטריאלי. שפת הכוח יכולה להתבטא רק במונחים **יחסיים**; כלומר, ביכולת היחסית של קבוצה חברתית אחת לכפות את רצונה, למנוע את שאינה רוצה בו ולהפעיל לצרכיה קבוצה אחרת. משום כך, ההון יכול להיות מובע רק **בסימבולים יחסיים**; מדידת מנה של כוח יכולה להיעשות רק יחסית לכוח אחר.

המטרה העיקרית של המחקר הזה היא להחזיר למושג ההון משמעות חברתית, הכוללת גם את התפתחות הייצור התעשייתי וגם את התפתחות מוסדות הכוח הפוליטי. במאה העשרים כתוצאה מהקורפורטיזציה והביורוקרטיזציה של האקדמיה, נחטף החלק 'הייצורי' על ידי מחלקות הכלכלה באוניברסיטאות, והדיון במוסדות הפוליטיים-תרבותיים הועבר למחלקות אחרות. אבל המטרה אינה יצירת קשר בין שתי זרועות ביורוקרטיות של אקדמיה, אלא בניית תיאוריה מקיפה אחת של משטר ההון.[44] קפיטליזם אינו סיסטמה כלכלית – אלא סדר חברתי מסוים, שהבשיל לפני כמאתיים שנה. הוא התחזק במאה העשרים; ורק בסופה קיבל את האופי הגלובלי, שמרקס תפש כבר במאה התשע-עשרה. המוסד הבסיסי של הסדר החברתי הזה הוא ההון. כתוצאה מהפיצול התודעתי, התפתחה מאז שנות הששים אופנה אקדמית שטענה כי הקפיטליזם הגיע לקצו: פסו המאבקים המעמדיים, נעלמו האידיאולוגיות המעמדיות. 'קץ האידיאולוגיות' מסמן את כניסת המין האנושי לעידן של חברה 'פוסט תעשייתית', 'פוסט קפיטליסטית' – ואפילו, בלי צחוק, 'פוסט מודרנית'. אין פלא שקטגוריית ההון היוותה בעיה אשר יש להחביאה, לכלוא אותה בתוך הייצור או בתוך 'המערכת הכלכלית'. יש צורך לבטלה כלא-חשובה, מול כוחות העתיד של 'הידע' ו'התקשורת' וה'היי-טק' ו'הפלורליזם התרבותי'. בקיצור, יש לבטל את הקפיטליזם כלא היה – ולהותירו כמין דימוי מעורפל, בפיהם של דמגוגים ואנשי תקשורת. בסופו של דבר, לשם מה קיימים 'מדעני חברה' ומה מקור השראתם ומימונם ועתיד קיומם.

ז. *התיאוריה המוסדית של פריון חברתי וכוח פוליטי*

מי שתפש באורח שיטתי את הדואליות הזאת של 'השפות' היה תורסטיין ובלן, הנחשב למייסדה של האסכולה המוסדית. הסקירה שלנו תפתח בנסיונו ליצור תיאוריה מקיפה של הקפיטליזם בתחילת המאה. נמשיך עם תלמידו לואיס ממפורד, שהרחיב את היריעה ויצר תיאוריה מקיפה בדבר ציביליזציות כוחניות. התפישה של שני הכותבים הללו מבוססת על הניגוד ההיסטורי שהתפתח בחברה האנושית, בין יצירתיות לבין כוח. ובלן ראה את השתקפות הניגוד הזה בקשר שבין מוסדות התעשייה לבין העסקים. ממפורד, לעומת זאת, ראה את הניגוד כחלק מקונפליקט היסטורי מתמשך בין שני סוגי מרקם טכנולוגי: טוטליטרי ודמוקרטי.

ובלן נשכח. השפעתו על רדיקלים אמריקאים כמו סי רייט מילס, ועל מרקסיסטים כמו פול סוויזי היא ניכרת; אולם בזמנו, הוא נחשב לנער-שעשועים דקדנטי של מעמד הפנאי, ולא התייחסו אליו ברצינות. היה זה עידן שגשוג החלום האמריקני; ומי ישים לב לדקויות של אדם מסוגו של ובלן, אשר גורש ממרבית האוניברסיטאות הבולטות בארה"ב (בדרך-כלל, משום שהוא חיבב יתר על המידה אלכוהול ואת נשות הפרופסורים, שהיו אמורים להעניק לו קביעות באקדמיה). ספרו הראשון, *'התיאוריה של מעמד הפנאי'*, שהוא יותר ידוע בקרב הדור הישן של הסוציולוגים, היווה פתיחה

---

[44] באורח פרדוקסלי, המרקסיסטים הוולגריים ניצחו. הדוגמה הדואליסטית – לפיה קיים בסיס מטריאלי 'כלכלי' של ייצור מוצרים, שעליו נשען 'עולם-על' פוליטי – השתרשה בקרב השליטים באימפריה הסובייטית, והפכה לאידיאולוגיה הדומיננטית שעליה הם ביססו את משטר הדיכוי שלהם.

של התקפה שיטתית על הדוקטרינה הנאו-קלאסית. בספריו האחרים, *'היוזמה העסקית'* ו*'הבעלות האנונימית'*, סיכם ובלן את התיאוריה החברתית שלו על מוסדות ההון.[45]

הנאו-קלאסיקנים, כזכור, רואים שני מניעים עיקריים המפעילים את החברה האנושית: הרדיפה אחר עונג, שמתבטאת כחתירה מתמדת אחר רווחה חומרית והנטייה של הכוחות החברתיים בכללותם לשיווי-משקל. ובלן, לעומתם, משקיף על ההיסטוריה האנושית כהתפתחות מוסדית של הקונפליקט בין **יצירתיות** ל**בין כוח**. בסדר החברתי הקפיטליסטי, משתקף הקונפליקט הזה בניגוד שבין מוסד **התעשייה** לבין מוסד **העסקים**.[46] תעשייה ועסקים הן שתי ספֵרות שונות במהותן. המובן של 'תעשייה', אצל ובלן, הוא **כְּלל** התהליך החברתי של הייצור. התהליך מכיל את היווצרות הידע האנושי, הכולל את התפתחות המדעים, הטכנולוגיות והמרקם התרבותי. התעשייה אמנם מעוגנת בקונטקסט המטריאלי של הקפיטליזם, אלא שהיא קדמה לו — ומן הסתם תמשיך להתקיים גם כשהקפיטליזם יחלוף מן העולם. תעשייה קיימת במשטרים קיסריים, קומוניסטיים וקהילתיים. היא איננה ייחודית לליברליזם ולכלכלת שוק. במהותה, המניע הבסיסי של התעשייה הוא לייצר ביעילות הולכת וגדלה מוצרים ושירותים בעלי איכות. האמצעי העיקרי שלה הוא, בלשונו של ובלן, 'תהליך המכונָה'. לא מדובר דווקא במכונות, אלא באירגון שיטתי של הייצור ובשימוש מושכל של ידע. מעל לכל, מדגיש ובלן את האופי הלא מפוצל והקבוצתי של הפעילות התעשייתית. הנאו-קלאסיקנים מדגישים את הפעילות האינדיבידואלית שהיא לכאורה יסוד החירות והקידמה. הם מעלים על נס את אופיו הרובינסון-קרוזואי של 'היזם', 'איש-העסקים', 'הצרכן הרציונלי'. ובלן גורס שמדובר בהבלים: הפריון התעשייתי נובע משיתוף-פעולה ואינטגרציה. אמנם מכונות מופעלות על ידי מועסקים נפרדים בבעלות פירמות נפרדות; אך 'התהליך המכני' בכללותו, נובע מפעילות **שיתופית**. הסיבות לכך: ראשית, תלותו של הייצור התעשייתי באותה 'המורשת הטכנולוגית' של החברה האנושית. ידע טכנולוגי אמנם נרקם על ידי יחידים, אבל היחידים האלה ספגו ממרקם קבוצתי ומחוכמה מצטברת של העבר. שנית, התקדמות הידע הנצבר הופכת את הייצור ליותר מורכב ומסובך, וכך גוברת התלות ההדדית.[47] זו האחרונה גורמת לכך, שיעילות הייצור התעשייתי הולכת ונשענת יותר ויותר על סינכרוניזציה ועל סטנדרטיזציה. קיים לחץ גובר להתאמה תעשייתית, הן של הייצור והן של הצריכה.[48] תפישה זו, בדבר אינטגרציה וסינכרוניזציה של הידע והייצור, נראית אולי מובנת מאליה; אולם עובדה היא שמדע הכלכלה שוקד להתעלם ממנה, ובעיקר משתי תוצאות הגיוניות שעולות מתפישה זו: האחת, שחלוקת ההכנסות בחברה אינה יכולה לנבוע מפריונם של 'גורמי

---

[45] *Veblen* (1899, 1904, 1923)

[46] במונח 'business' או 'business enterprise' מתכוון ובלן למוסד 'העסקיות'; אבל למען הקריאה השוטפת, העדפנו 'עסקים'.

[47] *Veblen* (1904) pp. 7-8; (1908a) pp. 326-9

[48] כחמישים שנה מאוחר יותר, קנת גלבריית (1958; 1967) חזר על אותם טיעונים בהתקפתו על מיתוס 'הצרכן הריבוני'. וכהרגלו, הוא לא טרח לציין את מקורות השראתו.

ייצור׳ נפרדים. השנייה, שחלוקת ההכנסות נובעת לא מייצור ומֵידע חברתי — אלא מחלוקת העוצמה החברתית. כאן אנו מגיעים לעסקים.

מוסד העסקים שונה מהתעשייה גם באמצעים וגם במטרות. היוזמה העסקית מכוונת לרווח. היא מתנהלת באמצעות קנייה ומכירה, ומטרתה היא הוספת עושר כספי נצבר. בעוד שהתעשייה, במהותה, היא תהליך מתמשך ורציף של ייצור התלוי ב׳אינסטינקט האומנות׳, העסקים הם התפרצויות מקוטעות של חתירה לשליטה ולעוצמה. בעוד שהתעשייה זקוקה לאינטגרציה, לשיתוף-פעולה ולתכנון — הרי שהעסקים מנתבים דרכם בהמולה עצבנית באמצעות קונפליקטים, יריבויות וסכסוכים בין הבעלויות.

עם השתרשות מוסד העסקיות, הולך ונפער השסע בין האינטרסים של העסקים לבין הצרכים של מרבית אוכלוסיית הצרכנים השכירים. ככל שהלך והתגבש הניגוד בין שני המוסדות, כן הלכו והתגבשו שתי ׳שפות׳ נבדלות. השפה התעשייתית שהיא שפת התכנון המטריאלי, ומולה שפת העסקים המנוסחת בסמלים כספיים. הכלכלנים מתעקשים להפוך את הסמלים העסקיים ליחידות ׳ריאליות׳ של תועלת, אבל, על פי ובלן, טרנספורמציה זו היא חסרת תועלת. לדוגמא, השימוש בטכניקה הסטנדרטית המקובלת, שבה הופכים רווח ל׳רווח ריאלי׳: מחלקים את הרווח השוטף במדד המחירים לצרכן.[49] הסיבה לכך היא אמונתם של הכלכלנים, שהרווח ניתן למדידה במונחים של יחידות תענוג; שניתן למדוד את הרווח על פי ׳כוח הקנייה של הרווח׳. קשה לדמיין את קבוצות ׳פורד׳ או ׳ג׳נראל מוטורס׳ חותרות להרחיב את נכסיהן, כדי למקסם את ׳כוח הקנייה׳ של הונם. בספֵרה העסקית פועמת שפה אחרת, שאין לה דבר משותף עם תועלת או עם ׳ריאליות׳ כלשהי. ״... בעולם המשתנה הזה, בני אדם החלו להשתכנע שערכים כספיים הינם יותר ריאליים ואמיתיים מכל עובדה מטריאלית... וכך יוצא, שכאשר אדם מכר את מוצריו, ובכך בעצם הפך למחזיק בכסף, הוא נחשב דווקא לאחד ש׳מימש׳ את עושרו או ש׳מימש׳ את רכושו. יוצא, שבעולם העסקי מחיר החפצים הופך ליותר אמיתי מאשר החפצים עצמם...״ (*Veblen*, 1923: pp. 88-9).

האבחנה של ובלן, בין תעשייה לבין עסקים, נראית ממבט ראשון מקבילה לניגוד בין עבודה לבין הון; או לאבחנה, שערך מרקס, בין מחזור סחורות פשוט לבין מחזור מתרחב. אלא שמרקס כפה על שני המוסדות ׳שפה׳ אוניברסלית אחת, היא שפת ערכי השימוש של העבודה; וזאת, בעיקר, כדי לאמוד את פעילות ההון. לעומתו, השכיל ובלן להפריד בין שני העולמות הפועלים בקונפליקט: **שפה מטריאלית** לתעשייה ולעבודה, ושפה **סימבולית-כספית** להון ולעסקים. באמצעות הדואליות הזאת פתר ובלן את ׳בעיית הטרנספורמציה׳: המחירים וההצבר משתייכים לעולם העסקים — ומכאן שאין לחפש את סיבותיהם, ולא את אופי קביעתם, בחילוף החומרים של האירגון התעשייתי. מנגד, התעשייה במשטר הקפיטליסטי כפופה, בהיבטים די מכריעים לאינטרסים שמכתיבים העסקים. בתנאי הקפיטליזם, התעשייה מתנהלת לא למען רווחת המין האנושי וקיומו, אלא למען האינטרס העסקי, שמייצג חלק קטן מהמין האנושי.

אמנם טענות אלה אינן מפתיעות במיוחד, אך ובלן, למעשה, מעמיד את ההיגיון הכלכלי המקובל על ראשו. משמעות החתירה המתמדת של היזם העסקי להשגת רווח,

---

[49] נניח שקבוצת ׳כלל׳ הציגה בסוף השנה רווח של 100 מיליון ש״ח, אולם מדד המחירים לצרכן עלה במרוצת השנה ב-10%; ׳הרווח הריאלי׳, על פי הכלכלנים, הוא רק 90.9 מיליון ש״ח.

הינה תביעה בלתי פוסקת לבעלות על הכנסות. במהותה, הפעילות הזאת הינה הליך של **חלוקה-מחדש**; אין בה אף שמץ של ייצור. הסחורות, שעליהן מתבססת התביעה 'הריאלית' לרווח, מיוצרות במקום אחר: בספֵרה התעשייתית. במשטר הקפיטליסטי, התעשייה מתנהלת למען מטרות העסקים, מכאן נובע, לפי ובלן, שבניגוד לאמונה הרווחת, האקדמית וההמונית, הקשר הסיבתי אינו נע מהייצור אל חלוקת ההכנסות, אלא להפך: הוא נע מחלוקת-ההכנסות אל הייצור. ואם סיבתיות היא קו מנחה לניתוח – הרי שניתוח המשטר הקפיטליסטי אינו צריך להתחיל מחֵקר הייצור התעשייתי, אלא להתמקד בחקר ההתארגנות העסקית. נקל להבין את הסיבה לכך שוובלן שלל את 'פונקציית הייצור' הנאו-קלאסית, המבוססת על הטענה שהפריון של הייצור קובע את חלוקת-ההכנסות: הרי כל המיתוס של הפריון השולי הינו חסר אחיזה במציאות. בקונטקסט חברתי, לא קיימים גורמי-ייצור נפרדים ובלתי תלויים. נכון, אומר ובלן, אנו מכנים פועלים בשם 'כוח עבודה', לחומרי-גלם אנו קוראים 'קרקע' ולמכונות אנו מדביקים תווית של 'הון'; אך לכל אחד מהמרכיבים הללו אין משמעות יצרנית, אלא בקונטקסט טכנולוגי חברתי כולל. המערכת התעשייתית היא מרקם חברתי ולא אוסף של חלקי מכונות, גושי מינרלים ושברי עבודה. המרקם יכול להתקיים רק בחברותיות אוניברסלית; מכאן, שכל רעיון הפריון של גורם ייצור אינדיבידואלי הוא שטות, שבאה לשרת אינטרסים פרטיקולריים.[50]

מאז שנות הששים שוקדים הכלכלנים להוסיף גורם-ייצור חדש ושמו 'טכנולוגיה' לתוך 'פונקציית הייצור' המפורסמת (הכוללת קרקע, עבודה והון). ובלן הסביר, כבר בתחילת המאה העשרים, כי לא רק שהייצור החברתי אינו ניתן לפירוק לגורמי-ייצור נפרדים – אלא שהייצור החברתי מבוסס אך ורק על '**המורשת הטכנולוגית**' של החברה. טכנולוגיה, לפי ובלן, אינה גורם ייצור. אם בכלל קיימים תהליכי ייצור, הם נובעים אך ורק מטכנולוגיה. היא התשתית התרבותית, שמאפשרת לארגן את כלל הייצור החברתי; הטכנולוגיה היא 'הציוד הלא-חומרי' הכולל, בין השאר, עירבוב יעיל של חומרי גלם, עבודה וציוד מכני. בלי 'הציוד הלא-חומרי' – כל הגורמים הפיזיים בייצור הינם אוסף חפצים חסרי משמעות כלכלית. אם ניקח איכר חרוץ ממסופוטמיה של האלף השני לפנה"ס ונציבו בקו-הייצור במפעל שבבעלות 'פורד' במאה העשרים, הוא יהפוך לחסר תועלת; לא משום שאין ביכולתו ללחוץ על מתג ולהרים מפסק, אלא משום שהוא יהיה אובד-עצות. הוא לא ימצא את מקומו במרחב התרבותי של הציביליזציה הפורדיסטית. במצב דומה היה מוצא עצמו מהנדס מחשבים של 'אי.בי.אם', שנקלע ליער באמזונס. הוא לא היה מצליח להתקיים שם תקופה ארוכה: לא בגלל חוסר יכולתו הפיזית, שהיא כנראה משובחת מזאת של אינדיאני עני, אלא משום שהוא זר לחלוטין לתשתית התרבותית של יושבי האמזונס. עד לפני כחמשת אלפים שנה, האבן הייתה חומר-הגלם העיקרי בבניית מכשירי העבודה לצורך הייצור החומרי. האבן נחשבת לחסרת תועלת, בקונטקסט של ייצור מכשירים מודרניים; לעומת זאת, חומר הגלם החיוני ביותר במאה

---

[50] *Veblen* (1908a)

העשרים, הנפט, נחשב לחסר תועלת בתרבויות החקלאיות של העבר. למכונות אין שום פריון משלהן. 'פריונן' תלוי לגמרי במרקם הטכנולוגי. כל אימת שמגיע גל טכנולוגי חדש, מכונות 'חכמות', אם נשתמש בלשון הפרסומת, מוצאות דרכן לזבל. דבר לא השתנה במכונות אלה, אך הן פוסקות לפתע מלהיות 'מוצרי הון'.[51] אותו היגיון תקף גם אם נהפוך את הכיוון ההיסטורי. ציוד של מפעל מודרני המייצר מוליכים-למחצה היה שיא הטכנולוגיה בשנות השמונים; הוא היה נחשב, בזמנו של ובלן, לאוסף של חפצים חסרי ערך — ובעצם, חסרי משמעות תרבותית. מכאן, שהגלגול שמדמיינים הנאו-קלאסיקנים, לפיו הופכים חפצים פיזיים ל'מוצרי-הון' בעלי סגולות פריון כלכליות, משתייך לתורת הנסתר בלבד. קרקע, מוצרי-הון ועבודה אכן חשובים לייצור, אבל רק כשהם מופיעים כחלק מתהליך חברתי-תרבותי שלם. 'הציוד הלא-חומרי' הזה הוא שנופח בהם תכונות פריון.

בקצרה, ובלן טוען שהאידיאולוגיה המרכזית של הכלכלה בת זמננו — המתארת תהליך של תשומות-תפוקות נפרדות, הנכנסות לתהליכי ייצור וקובעות את חלוקת ההכנסות בחברה — היא אידיאולוגיה כוזבת. היא מתמקדת בעירבוב כמויות נצפות, כביכול, של חומרים, אך מתעלמת מן העיקר הבלתי נראה: 'המורשת הטכנולוגית' של החברה האנושית.

המשמעות התיאורטית של טיעונים מסוג זה נחשבה, ונחשבת כיום, למסוכנת ביותר. אבל המשמעות החריפה ביותר נובעת **מניתוק חלוקת-ההכנסה מהייצור**. משמעות זו הופכת את התיאוריה של ובלן בהכרח **לפוליטית** — על כל ההשלכות החברתיות, שהכלכלנים שוקדים להסתיר מזה כמאה שנה. אם לא עוד קיימים גורמי-ייצור נפרדים, נשמטה האפשרות להשתמש בהם כדי להסביר ולהצדיק את חלוקת ההכנסות והרכוש בחברה; ובעיקר, לא תהיה יכולת להסביר ולהצדיק את המשך תהליך ההתחלקות-מחדש. **סוד מנגנון החלוקה החברתית טמון מחוץ לייצור. ובטיבו של מנגנון זה נעסוק עתה.**

ח. מוסד הבעלות ובלימת הייצור

במבט היסטורי ארוך-טווח, כותב ובלן, אפשר להסיק כי גודלה של התפוקה החברתית תלוי בגודל האוכלוסייה ובמצב הידע הטכנולוגי. הציוד, המבנים, המכונות ושאר 'נכסים מוחשיים' — אינם חשובים. מלחמות הרסו לא-פעם מכונות וציוד; ואף על פי כן, כושר התפוקה חזר לעוצמתו במהירות. במלחמת-העולם השנייה איבדו יפאן וגרמניה חלק משמעותי מהציוד המטריאלי שלהן, אך תוך שנים מועטות נחשבו ל'נס כלכלי'. לעומת זאת, אירלנד הוכתה מכה שלא הצליחה להירפא ממנה עד היום; וזאת, משום שהכיבוש האנגלי, במאה השבע-עשרה, גרם לה לא רק להרס פיזי, אלא גם השליט במכוון אנאלפבתיות שנמשכה דורות רבים. באמצעים דומים הצליחו הבריטים להפוך את פאראגואי, שהייתה המדינה המשגשגת ביותר באמריקה הלטינית במאה התשע-עשרה, לאחד האזורים העניים בעולם.[52]

מה שחשוב, לטווח-ארוך, אינו קיומם של המכונות והציוד המוחשי, אלא אופן פעולת המארג החברתי של הייצור. חשיבותו של הציוד החומרי, לעומת זאת, בולטת

---

[51] *Veblen* (1908a) p. 348

[52] *גליאנו* (1971), ע"ע 186-178

בטווח קצר. כאן נכנס מוסד הבעלות לתוך התמונה: "... מצב העניינים בזמנים המודרניים הוא, שכל אדם המחזיק בזכות הלגלית למנוע מחלק כלשהו של הציוד או של החומרים הנחוצים, להשתלב בפעילות השוטפת של הייצור, אותו אדם מצוי בעמדה המאפשרת לו לכפות תנאים וציות, באיימו להפוך חלק מהמלאי החברתי המשותף של טכנולוגיה לחסר שימוש. בעלות על ציוד תעשייתי ומקורות טבעיים, מעניקה זכות ליגלית לכפות אבטלה, ולהפוך עמל ומיומנויות חברתיות למיותרים. **וזאת הזכות הטבעית של ההשקעה**..." (*Veblen, 1923: p. 65*).

על פי אורח המחשבה המקובל, הקשר הסיבתי מוביל מהיצירתיות והיוזמה של איש העסקים, אשר מייצר רווחים שמקנים לו זכות לבעלות על נכסים. לא כך סבור ובלן. הקשר הוא הפוך: הזכות לבעלות היא שמקנה את הזכות להשתלטות על הכנסות. זה מסביר את הסיבה לכך ש'סחורות-הון' נושאות רווח: לא משום סגולת הפריון הייחודית שלהן, הנתרמת לחברה — אלא, משום שסחורות אלה מוחזקות בבעלות פרטיקולרית **נגד** כלל החברה. יוזמה עסקית אינה מתבססת על תרומה יצרנית למארג הייצור החברתי; היא מבוססת על מנה מסוימת של איום מוסווה, הטמון במוסד הבעלות העסקית.

במשטר הקפיטליסטי, הצורות השונות של הרווח (מניירות-ערך, ממקרקעין, ממכונות), אינן מהוות פיצוי לבעלות על נכסים היצרניים שתורמים לחברה — אלא פשוט דמי-חסות שהבעלים תובעים, באופן ליגלי, כדי שיניחו לארגון היצרני להמשיך ולתפקד. בלשונו של ובלן: "... לבעלות אין שום ערך בלי הזכות הליגלית לסבוטז'. בלי האיום החוקי הזה, להשבית את העבודה ולא לאפשר לסחורות להגיע לשוק, כל מוסדות ההשקעה והיוזמה העסקית לא יתקיימו לרגע..." (Veblen, 1923: pp. 66-67).

הצורות המוסדיות האלה של הבעלות הפרטית — הרווח, ההשקעה, ניירות-הערך והיוזמה העסקית — מאפיינות בעיקר את הקפיטליזם; אולם כל הצורות המוסדיות של הבעלות, בכל סוגי המשטרים, התבססו על עיקרון משותף: עקרון הניכוס בכפייה. עיקרון זה היה קיים עוד בשלב קדום של החברות האנושיות. כבר שם ניתן לגלות את צמיחתם של נוהגים חמסניים אלה, שהפכו במרוצת הזמן לטבעיים.[53]

הצורה הראשונה של זכויות טבעיות על רכוש הייתה בעלות על בני-אדם, ובעיקר בעלות על נשים ('בעל' בעברית ו-'husband' באנגלית אצרו, במקורם, משמעות כפולה של רכוש ונישואין). במרוצת הזמן שינה מוסד הבעלות את תכניו: לעתים הוא התמקד בעבדים, לעתים התכוון לבהמות ולעתים התבסס על קרקע; תלוי בהתפתחות הטכנולוגית.[54] רק במאתיים השנים האחרונות התחיל מוסד הבעלות להתמקד ב'סחורות הון'. והנה, הבעלות על עבדים או על רכוש קרקעי מעולם לא הוצדקה במושגים של תרומה יצרנית. אחזקת עבדים והשתלטות על אדמות מוסדו ולוגטמו כ'זכות'; זכות שבאה מכוחות אלוהיים או מאלימות מקודשת בצורת מלוכה או אצולה או כהונה. בעלות על הון אינה שונה במהותה מבעלות על עבדים, על אדמות או על מקנה; מכאן תמוהה התעקשותם של הכלכלנים ללגטם את הבעלות על ההון, במושגים

---

[53] *Veblen*, (1898)

[54] ראו לדוגמא את ההתלבטויות וההתפתלויות בספר 'במדבר', לגבי מוסד העבדות ולגבי פיצול הנחלה המשפחתית. התלבטויות אלה מאפיינות חברות המצויות בשלב של שינוי במוסדות הבעלות.

של תרומה יצרנית. ובלן סבור, שבמקורה, צמחה ההצדקה הזאת בעידן המעבר מהפאודליזם לקפיטליזם. בתקופה של צמיחת הערים החופשיות ראה עצמו האומן העצמאי כמי ששולט בגורלו באמצעות מיומנותו ומכשירי עבודתו. האומן תיעב את המוסדות הפאודליים החמסניים, וסבר שיש לו 'זכות טבעית' להיות הבעלים היחידים של תוצרתו.[55] המסחר הזעיר, שאף הוא פרח באותה תקופה, סייע למסד את העיקרון לפיו הכנסה כספית, שמקורה במכירה וקנייה של תוצרת, הינה הרחבה טבעית של בעלות באמצעות יצרנות. לאט לאט התגבש הרגל-המחשבה: מכירות וקניות הן חלק מ'זכות טבעית לבעלות', והכנסות מהן מהוות הוכחה ליצרנות. במרוצת הזמן פינו המסחר הזעיר והאומנויות את מקומם למהפכה התעשייתית. זו-האחרונה הצמיחה את הייצור הסטנדרטי וההמוני, שמטבעו כולל תלות הדדית, שבו הופך 'היצרן' לתשומה בתוך מערכת גדולה. הדימוי של היצרן הבודד, המוכר את תוצרתו הגמורה בשוק קטן של קונים, הלך ונשחק. בנוסף, המהפכה התעשייתית נשאה בחובה את ההתחלה של **הפרדת הבעלות מהייצור**.

בראשית הקפיטליזם היו הייצור והעסקים כרוכים עדיין זה בזה. 'בעל-הבית', 'הפטרון', היה בקי באומנותו ושימש כמפקח וכמבצע ישיר של הייצור.[56] אפילו בארה"ב של סוף המאה התשע-עשרה, שבה צמחו יחידות ענקיות של בעלות, עדיין שרר הדימוי של 'מנהיג תעשייה', שהוצמד לבעלי-הון גדולים מסוגם של קורנליוס ונדרבילט ואנדרו קרנג'י. הם נחשבו ליצרנים בעלי תעוזה עסקית.[57] התעשרותם המהירה תאמה את הדימוי של יכולת יצרנית טובה, המשולבת בזריזות מסחרית ובמוסר פרוטסטנטי חסכני. אולם ככל שהעסקים נפרדו מהתעשייה, כן שקע הדימוי. הקפיטליזם איבד בהדרגה את המשמעות של צבירת 'מוצרי-הון' ו'אמצעי-ייצור' כרכוש פרטי; מרכז הכובד של הבעלות עבר אל מוסד 'הבעלות האנונימית', אל 'הבעלים הנפקדים'.[58]

אלה האחרונים הם ששינו לא רק את אופיו של הקפיטליזם, אלא גם את משמעות 'ההון'. בעל-ההון המודרני הפך למשקיע ב'קרנות'; כלומר הוא הפך לבעלים סמוי של עושר כספי, אשר לפעילותו אין עוד זיקה ישירה לריאליה התעשייתית. 'השקעה' אינה עוד שייכת לספֵרה של ייצור 'סחורות הון'. ההשקעות הפכו לחליפין עסקיים, שבהן המשקיעים תובעים חזקה על זרם הכנסות כספיות עתידיות. כך גם פסק תהליך ההצבר מלהיות איסוף של אמצעי ייצור או של טכנולוגיה, והפך להיות התרחבות של ערכים פיננסיים. במשטר של בעלות סמויה, הופשט ההון לחלוטין מחיצוניותו המטריאלית ומכסותו היצרנית, וחשף את מהותו האבסטרקטית המושלמת, שמובעת ביחידות כספיות אוניברסליות.

---

[55] הדבר קיבל ביטוי אצל *ג'ון לוק*, בן המאה השבע-עשרה, במסכת *'על הממשל המדיני'*: "... חירותו הטבעית של האדם פירושה שהאיש חופשי מכל שלטון עליון עלי אדמות..." (סעיף 22). "... את מידת הקניין קבע הטבע על ידי מידת עבודתו וצורכי חייו..." (סעיף 36).

[56] ראו את סיפורו של *אלבר קאמי* (1959) *'האילמים'* בקובץ *'גלות ומלכות'*.

[57] ראו את סיפורי *'הבארונים השודדים'* של *מאתיו ג'וזפסון* (1969).

[58] המושג Absentee Ownership לקוח מהמציאות הפאודלית של ימי הביניים באירופה. ובלן ראה הקבלה היסטורית בין התרחקות הלורדים מפיקוח ישיר על אדמותיהם לבין הפרדת הניהול מהבעלות באמצעות מוסדות האשראי וניירות-הערך.

מרקס, כאמור, תפש את השלב 'התעשייתי' של תהליך ההצבר. הוא תיאר את הפרדת אמצעי המחייה מאמצעי הייצור, מושגים ששאל מאדם סמית. בכרך השני של 'הקפיטל', הוא אף תיאר היטב את גלגולו 'הפיננסי' של ההון. אלא שהגלגול הפיננסי של ההון התנגש בניתוח הערך העודף של 'ההון הקבוע'; מרקס העדיף לסלק את המעבר הפיננסי של ההון, ולהופכו ל'הון סיבוב' שהוא חיצוני לתיאוריית הערך המטריאלית.[59] בעיניהם של בעלי-ההון, המכונים בימינו 'אנשי עסקים', משמעות ההון היא שונה לגמרי: בעיניהם, הון פירושו כושר רווחיות משוערך. מבחינתם, ההון אינו יחידות של בתי-חרושת, קווי-ייצור, מפעלים, מכרות, חומרי-גלם, מטוסים, או מחסנים המלאים בסחורות שבבעלותם. ההון הוא הערך הנוכחי של הרווחים שהם מצפים להרוויח, בכוח הבעלות המוקנית להם.

הרעיון כשלעצמו, ולפיו ערך ההון מיוצג על ידי ערך נוכחי של רווחים עתידיים, אינו מהווה בעיה בעיני הנאו-קלאסיקנים: מאז ג'ון קלארק, נראו מחיר ההון וערך 'מוצר ההון' כשני צדדיו של אותו מטבע. ההיצע והביקוש נתפשו ככוחות הגורמים לתשואה המצטברת על ההון להפוך בטווח-הארוך לשווה לעלות הייצור של אותו מוצר הון (כמובן, בהנחה של שוק תחרותי מושלם, של אינפורמציה מלאה ושאר מיני פיקציות).

ובלן, לעומת זאת, היקשה: אם ההון ו'מוצר ההון' הינם אותו 'דבר', לא ייתכן כי ההון ינוע בקלילות מענף לענף ומפירמה לפירמה, בעוד ש'מוצרי ההון' — אותו בסיס מטריאלי של ההון — נותרים תקועים באותו מרחב פיזי.[60] ובלן גם תהה: כיצד זה שמשבר עסקים עשוי למוטט את ערך ההון, בעוד שאותם מבנים ממשיכים לעמוד על מקומם ואותן מכונות ממשיכות לפעול?[61] כיצד יכול הון קיים לקבל ערך כמותי ביחידות של פריון ותפוקה — ומצד שני, כל חידוש טכנולוגי מאיים להרוס את הערך הכספי שלו. מסקנתו של ובלן הייתה: הון אינו אמצעי-ייצור מוחשיים; הוא אינו יֶדע וגם אינו טכנולוגיה בלתי מוחשית בעלת סגולות פריון, שמתגלגלת בדרך מופלאה

---

[59] ניתוח מפורט: *Perlman* (1990). מרקסיסטים מתחילת המאה העשרים, כמו הילפרדינג ובוכארין, הבינו היטב את הגלגול הפיננסי של הקפיטליזם (בוכארין הכיר את עבודותיו של ובלן); אולם אף כי למעשה ויתרו על תיאוריית הערך של העבודה – שלדעתם לא הייתה תקפה בתנאי 'הקפיטליזם הפיננסי' – לא העזו להסיק את המסקנות ולבנות תיאוריית הון חדשה, שלא תהיה מבוססת על זמן עבודה תעשייתי. פול סוויזי, שהושפע מוובלן, ניסה בעת שהותו בהרווארד ליצור תיאוריה של דפוסי הרווח של 'הון מונופולי', אך הוא לא הצליח להופכה לתיאוריה שלמה. גם בעבודותיו המאוחרות (יחד עם באראן, צורו ומגדוף), הוא לא הצליח להתגבר על הבעיה.

[60] *Veblen* (1908a)

[61] בהקשר הישראלי, ובלן היה שואל מן הסתם, כיצד ההון של 'כור' היה 'שלילי' ב-1988 ואילו תוך שנתיים הפך לכמה מאות מיליוני דולרים. האם הגאונים ששלטו ב'כור' – לקראת העברתה לבעלי הון בינלאומיים – הצליחו להמציא מכונות, ציוד וטכנולוגיות חדשות, שהביאו למחיר הון כזה? עד כמה שידוע, לא רק שלא היתוספו מכונות חדשות למפעלי 'כור' – אלא הייתה ירידה תלולה בכמות הציוד הפיזית; ומשום כך יש להניח שהיגיון אחר, שונה לחלוטין, פעל בכל מה שקשור להונה של 'כור' (היגיון זה מתואר בפרק ז', להלן).

והופכת לרווח כספי. ההון הוא **גודל כספי בלבד**. הערך של ההון תלוי אך ורק ברווח הכספי; הרווח הכספי אינו תלוי בתרומה היצרנית של מוצר הון בבעלות כלשהי, ואף אינו תלוי בביצועים התעשייתיים של כלל הפירמות, שמחזיקות בציוד תעשייתי.

ובלן טוען, אם כן, שההון והרווח הכספי תלויים ביכולת הממוסדת של יחידת בעלות לגלית (פירמה), הפועלת בסביבה עסקית (ולאו דווקא כיחידת ייצור), לנכס לעצמה מנה מסוימת מהמורשת הטכנולוגית ומהידע של החברה בה היא מצויה. במילים אחרות: היכולת של קבוצות בני-אדם, להרוויח, **אינה נובעת מכושרם לייצר כי אם מכוחם לנכס.**

בתקופות קדומות, הזכות לנַכס לא הוצדקה כתרומה יצרנית; הזכות קודשה בדרכים נשגבות, ובדרך-כלל אלימות. בקפיטליזם, האלימות מוסווית תחת כסות של רצונות חופשיים ושל יחסי רכוש יצרניים. בקפיטליזם המבוגר, **הזכות הטבעית לרווח הפכה** לנורמה לגלית של מוסד היוזמה העסקית. האלימות הגלויה פינתה מקומה לאלימות הלא-ספונטנית, ׳הרציונלית׳; תוצאותיה משתקפות בבתי-הכלא המלאים עד אפס מקום, בחרדות הקיום האופפות את יושבי הערים הצפופות, בכמויות ההולכות וגדלות של פירסום ושל הוצאות משפטיות ובתקציבי הענק המופנים ל׳ביטחון׳ מכל הסוגים.

מאז המאה השבע-עשרה הלך מוסד הרווח והתחזק — ככל שזכות הקניין הטבעי, שהתחברה אל הייצור התעשייתי, הפכה לטבעית. מה שהפך את הרווח למוצק, לאבן היסוד של המשטר הפוליטי הנוכחי, הוא תוצאה של שני תהליכים סימולטניים שהפכו אף הם לטבעיים: ראשית, התמסדות השליטה של העסקים על התעשייה. שנית, עלייתה של המדינה המודרנית. התפתחות זאת הביאה להנצחת השליטה של העסקים על הייצור באמצעים שונים, כולל אלימות עירומה כמוצא אחרון. במובן המשפטי הצר, המדינה הביאה להנצחת השליטה של הפירמות והבעלים הנעדרים על הארגון התעשייתי.

המפתח לתהליך ההצבר הוא המנגנון שמאפשר לרווחים אלה לגדול באופן מתמיד ולזרום באופן קבוע. מנגנון זה **אינו קשור לייצור, אלא לשליטה בייצור**. כיצד מאפשרת השליטה בארגון התעשייתי להשיג באופן מתמיד את הרווחים האלה? מהו המנגנון החברתי שמאפשר זאת?

ברור שאין הדבר מושג על ידי ארגון תעשייתי יותר יעיל; גם לא באמצעות תפוקה תעשייתית יותר גדולה שהולכת ומשתפרת. המנגנון שמחולל את הרווחים האלה, מכונה בפי ובלן ׳**בלימה אסטרטגית**׳ של הפעילות היצרנית.[62]

במשטר היוזמה העסקית המשוחררת, הבלמים האסטרטגיים או ׳**הסבוטז**׳ של הבעלים הנעדרים, הופכים לביטוי המרכזי של העוצמה הקפיטליסטית. מבנה הכוח הפוליטי טבוע במבנה אסטרטגי זה, ומשובץ בו ללא הפרדה. זאת משמעות ההון: החיבור האורגני בין מבנה הכוח ובין תהליך הייצור.

אבל מה היא מטרת הסבוטז׳? הרי כל אדם החי במשטר קפיטליסטי לומד, מאז ילדותו, שכדי להרוויח יש ׳להשקיע׳ ויש ׳ליזום׳. האם אין התהליך העסקי מעודד, בסופו של דבר, חדשנות טכנולוגית ושינויים בייצור? תשובתו של ובלן: **אכן — אך רק**

---

[62] ובלן כהרגלו משתמש בביטויים סרקסטיים כמו ‘strategic limitation’; אנו שמרנו על התרגום המילולי של הביטוי. המשמעות בזמננו היא בנוסח הביטויים ׳תפוקה מבוקרת׳, ׳ייצור כדאי׳, ׳תפוקה אופטימלית׳ וכיוצא-באלה.

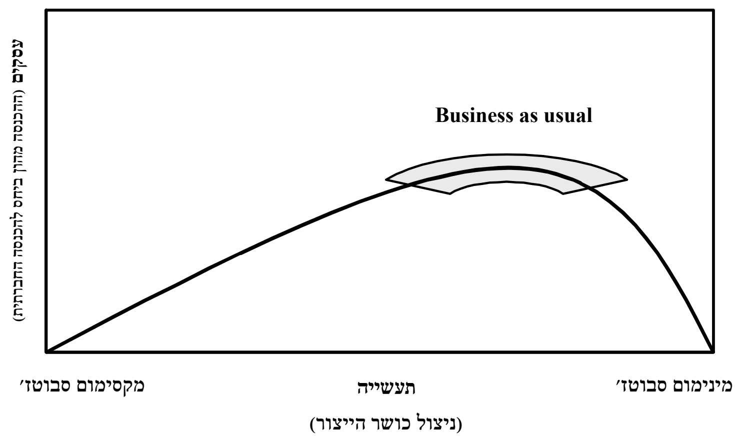
עד לנקודה מסוימת, ובתנאים נדירים למדי. אמנם קיים קשר בין רווחים לבין תפוקה, אולם הקשר הינו **לא-ליניארי.**

שרטוט ב׳1 מדגים בקצרה את הסברו של ובלן. ההסבר הוא היפותטי, אבל קל להוכיח אותו באופן אמפירי.[63] השרטוט מציב את ׳התעשייה׳ מול ׳העסקים׳; התעשייה מיוצגת באמצעות מדד אחוז הניצולת של כושר הייצור התעשייתי (על הציר האופקי). מולה מיוצגים העסקים, באמצעות מדד אחוז ההכנסות-מהון מתוך סך כל ההכנסות בחברה (על הציר האנכי).

עד לנקודה מסוימת צומחים שני הגדלים יחד. מעבר לנקודה זאת, היחס ביניהם הופך לשלילי. כלומר: אם התעשייה תיבלם, עד כדי שיתוק מלא, יטו הרווחים לאפס (הנקודה השמאלית התחתונה). מנגד, ישובו הרווחים ויצנחו מטה ככל שהתעשייה תשוחרר; הרווחים יגיעו לאפס אם היא תופעל במלוא הכושר החברתי-טכנולוגי שהוא האפשרי לאותו זמן ולאותו מקום (הנקודה הימנית התחתונה).

שרטוט ב׳1

עסקים מול ייצור חברתי



במשטר קפיטליסטי, המצב ׳עסקים כרגיל׳ הוא בעל משמעות מיוחדת: היחסים בין העסקים ובין התעשייה נעים בין שני הקצוות ההיפותטיים שבשרטוט; הם נעים בתוך טווח היכולת של הבעלים הנפקדים, לשלוט בפעילות התעשייתית ולבלום אותה. כאשר יכולת הסבוטז׳ גדלה במהירות רבה מדי, ביחס לפריון התעשייתי – היא גולשת לעבר האטת התפוקה, שמובילה למיתון ולירידה ברווחים. מצד שני, כשיכולת הסבוטז׳ של הבעלים אינה מדביקה את כושר הפריון התעשייתי, והתעשייה מתרחבת אל עבר מלוא הפוטנציאל החברתי שלה, מאבדים העסקים את אחיזתם בתעשייה והרווחים נופלים.

---

[63] ראו *Nitzan and Bichler* (2000a)

מבחינת בעלי ההון, המצב 'הנורמלי' של העסקים – המתואר בקשת העליונה של השרטוט – הוא המצב הטוב ביותר. הביטוי 'עסקים כרגיל' מתייחס למצב של רווחים גבוהים בתעשייה שפועלת – אולם מייצרת **תמיד פחות מאשר מלוא הפוטנציאל שלה**.

ניתן לסכם בקיצור את שתי הטענות העיקריות של ובלן. האחת: הרווח אינו קשור לייצור כשלעצמו, אלא לשליטה בו. השנייה: כמות הרווח תלויה בעוצמה של היכולת להפעיל בלימה אסטרטגית (שיטתית) על הייצור.

המשטר הקפיטליסטי כרוך בכושר-ייצור שהוא ללא תקדים, בהשוואה לציביליזציות אחרות (כגון אימפריות אינדיאניות באמריקה, ערי מסחר באירופה או חליפויות מוסלמיות במזרח-התיכון); אך בעיני ובלן, כל ההתפתחות היצרנית הזו הינה תופעה תעשייתית מעיקרה ולא התפתחות עסקית. היוזמה העסקית התפתחה **כתוצאה** מהייצור התעשייתי ההמוני. ומנגד: כושר-הייצור התעשייתי התפתח במהירות, **למרות** היוזמה העסקית. גם פירמות 'מתקדמות', הנחשבות לפורצות דרך בהתקדמות הטכנולוגית, אינן מעודדות חדשנות תעשייתית. לכל היותר, הן מסירות חלק מהבלמים, אשר בדרך כלל עוצרים את החדשנות. ברור שפירמות רבות מנסות לשלב בייצור שלהן שיטות חדשות או מוצרים חדשים; אבל הן עושות זאת, רק אם הן חושבות כי אלה יאפשרו להן השגת יתרון דיפרנציאלי. מעבדות המחקר והפיתוח של 'סוני' ושל 'אינטל' הפיקו חידושים רבים מדי וטובים מכדי לשמש למטרות רווחיות. לכן, הפירמות עיכבו את ייצורם.

למשל: ייצור הטייפ הדיגיטלי (DAT) עוכב בתחילת שנות התשעים, משום שכמה פירמות גדולות לא הגיעו להסכמה על הרווחיות מהשימוש בטכנולוגיה זאת. 'סוני' עמדה להרוויח מפיתוח מכשירי DAT, אבל פחות ממה שהייתה עשויה להפסיד מההשפעה שתהיה לטכנולוגיה זו על תקליטים מסוג CBS שגם אותם היא מכרה. דוגמא אחרת: קיים פער זמן מתוכנן, הנשמר בין מועד הפיתוח לבין מועד המכירות של מודלים חדשים של המיקרופרוססורים שמפתחת 'אינטל'. תכנון פער הזמן מבוסס, על היחס בין גידול המכירות של המודל הקיים ובין האיום שהמתחרים יציגו מודל יותר חדש.

דוגמאות אלה הן סוג של סבוטז' המיועד לבלימה מתוכננת של חדשנות תעשייתית. אך קיימת שאלה יותר חשובה: אלו טכנולוגיות, אלו מוצרים ושרותים נמנעים מן החברה האנושית ואף מסולקים מתודעתה?

פירמות עשויות לחתור לפיתוח סוגים של טכנולוגיה אשר מתנגשים ברווחת כלל החברה, אולם משרתים את אינטרס הרווח של הבעלים. למשל: קבוצות הנפט הגדולות, אשר ידועות כמממנות חשובות של קרנות מחקר ושל פעילויות אקדמיות, תַראנה עניין רב בטכנולוגיות חדשות של הקידוח והזיקוק. לעומת זאת, הן תִפעלנה כוח רב, כפי שאכן אירע בשנות השבעים והשמונים, נגד פיתוח של מקור אנרגיה אלטרנטיבי ובלתי מזהם כתחליף לנפט. בעלי פירמות המכוניות יראו עניין בפיתוח רובוטים תעשייתיים, שיתחרו בכוח עבודה אנושי מאורגן. לעומת זאת, הם יתנגדו לחדשנות טכנולוגית וארגונית בתחבורה הציבורית.

דוגמא מתחילת המאה-העשרים: קבוצות בעלים של פירמות מכוניות ונפט חברו יחד כדי להביא לחיסולה של התחבורה הציבורית בארה"ב, שהייתה ידועה באותה עת כיעילה ביותר. 'גנראל מוטורס', 'גודייר', 'פיירסטון', 'אקסון', 'שברון' ואחרות,

השתמשו בתככים פוליטיים ושוחד, כדי לרכוש ולחסל כמאה קווי רכבות חשמליות בארבעים-וחמש ערים.[64]

נוכח דוגמאות אלה המסקנה היא פשוטה: היוזמה העסקית יכולה להרוויח, והיא אכן מרוויחה, מהתפתחות כושר הייצור והחדשנות התעשייתית. אלא שהיא יכולה לעשות זאת רק באמצעות הגבלתם ודחיקתם אל הגבולות, שאותם מציבים האינטרסים העסקיים. אם העסקים לא יגבילו, באופן אסטרטגי, את כושר הייצור והחדשנות – הרווחים יפלו לאפס. אין מדובר בהיפותיזה תיאורטית. מדובר במציאות: כל קבוצות הבעלות המרכזיות אשר שולטות בתעשיות החיוניות בעולם – מנפט ומינרלים, דרך אלקטרוניקה ומזון מעובד, ועד לטלקומוניקציה וקולנוע – משגיחות שהייצור יפעל הרבה מתחת ליכולת הטכנולוגית המלאה שלו.[65]

בלשונו של ובלן: "... הרווח וערך ההון נקבעים במידה מסוימת על-פי מה שמיוצר, אבל בעיקר הם נקבעים **על-פי מה שלא מיוצר**..." (Veblen, 1923: p. 66).

אילו היה ניתן לשחרר את הייצור התעשייתי מלפיתת העסקים, החידושים המהירים וזרם המוצרים הזולים היו ממוטטים תוך זמן קצר את כל המערך האסטרטגי שעליו בנויה היוזמה החופשית. עימו היה קורס המבנה הקשיח לכאורה של יחסי הסמכות ושל המוסדות הפוליטיים. מסקנה: הרווח אולי תלוי בייצור, אולם הרווח של היוזמה החופשית יתמוטט בתנאים של ייצור חופשי.[66]

תפישה כזאת של מוסד ההון עומדת בניגוד גמור לתפישתו של מרקס. זה האחרון מבחין בין כמה סוגי הון, שמייצגים שכבות מנוגדות של בעלי-הון: הון 'יצרני', שהוא תעשייתי בעיקרו, והון 'לא-יצרני', שהוא מסחרי ופיננסי. על פי מרקס, ההון נצבר בדרך מחזורית של $M–C–P–P'–C'–M+M\Delta$. הון פיננסי *(M)* מתגלגל להון מסחרי *(C)* אשר מחבר תהליכי עבודה והופך להון תעשייתי *(P)*; האחרון, בהיותו 'יצרני', מפיק כמות

---

[64] תיאור קצר של הפרשה: *Barnet* (1980): ch. 2

[65] חשוב לציין: המובן של 'כושר ייצור מלא', שמובא כאן, שונה מהשימוש המקובל בתודעה הדומיננטית. המדדים המקובלים לניצולת של כושר ייצור מתארים, למעשה, ניצולת של 'כושר עסקי מלא'; כלומר: את הגודל האידיאלי שניתן למצות, **בתנאים הקיימים של הסדר העסקי**. על פי המדדים הללו, המשק הקפיטליסטי פועל בתנאים נורמליים של 70% עד 90% מכושר ייצורו המלא. מדדים אלטרנטיביים, המבוססים על חישוב כושר מלא עד לגבול המטריאלי-טכנולוגי, מראים שכושר הייצור מנוצל ברמה נמוכה ביותר. ובלן, למשל, העריך שהתעשייה בזמנו מנצלת 25% בלבד מכושר הייצור שלה (*Veblen*, 1919: p. 81). הערכות אלטרנטיביות מאוחרות יותר קבעו אומדנים דומים (למשל: *Blair*, 1972: p. 474 או סיכום אצל: *Foster*, 1986: ch. 5). עובדה מעניינת, אם כי לא מפתיעה: המפעלים התעשייתיים שבשליטת הספקים הגדולים שמשרתים את הכוחות המזוינים של ארה"ב – המייצגים את הצורה הבזבזנית וההרסנית ביותר של ייצור תעשייתי הנשלט על ידי עסקים – פועלים רוב הזמן בניצולת של 10% בלבד מכושרם. שוב לא מפתיע לגלות: דווקא בתחומים אלה, שיעורי הרווח נחשבים לגבוהים ביותר ביחס לתעשיות אזרחיות (US Congress, *Office of Technology Assessment*, 1991: p. 38) וכן פרק ו' להלן בספר.

[66] *Veblen* (1923) p. 373

נוספת של הון תעשייתי *(P')* וזו מוסבת לכמות נוספת של הון מסחרי *(C')*; ולבסוף מושלם המחזור, כשהוא מופיע כתוספת הון פיננסי *(M+MΔ)*.

אמנם מחזור ההון על כל גלגוליו מתואר כתהליך אחד, אך הוא משקף בכל אחד מגלגוליו מעמד חברתי מיוחד, על פי תמונת העולם של המאה התשע-עשרה. מכל 'הגלגולים' זכה 'ההון התעשייתי' לתואר 'יצרן'; הוא הוכתר כמפיק הערך-העודף (באמצעות שליטתו הישירה בעבודה ובטכנולוגיה), ומכאן, כמקורו של הצבר ההון. הסקטורים הפיננסיים והמסחריים הוכרזו כנחוצים במידת-מה; אולם הם נחשבו כ'לא יצרניים' במהותם — מעין שיירים מחודשים, מימי צמיחת הבורגנות בערים החופשיות. הפיננסיירים והסוחרים, לפי תפישה זו, אינם מייצרים ערכים עודפים אלא נאבקים בתעשיינים על חלוקתם מחדש של ערכים אלה.

סכמה כזאת מעלה קשיים תיאורטיים, בעיקר מבחינת הקשר הסיבתי בין החלוקה להצבר. מחזור ההון שניסח מרקס מתאר הצבר כהשתקפות של פעילות **בעבר**. הרווחים הם **תוצאה** של ייצור, **ורק בסוף** המחזור הם הופכים להצבר, שנמדד ביחידות של 'עבודה מתה'.

תיאוריה של הון אשר עוסקת במציאות של המאה העשרים-ואחת, חייבת להפוך את סדר הדברים: להתייחס להצבר כאל מיסוד כוונות **לעתיד**. ערך ההון או מחיר הפירמה נמדד באמצעות שיערוך מניות הפירמה ואיגרות-החוב שלה; מכאן, הוא אינו משקף את רווחיה בעבר, אלא את הציפיות לרווחים ממנה **בעתיד**. כלומר, ההצבר התחולל **לפני** תהליך הייצור ולא אחריו.[67] אופיו 'העתידני' של ההון, למעשה מנתק את הקשר בין ההצבר ובין מחזור ההון.

בניגוד למחזור ההון בתיאורו של מרקס, הון הפירמה אינו מעורב ב'מחזור' כלשהו. הוא אינו אלא **סימבול** של כוונות וציפיות, או 'ערך עכשווי' של רווחים עתידיים. משום כך, הוא אינו יכול להיכנס אל מחזור ייצור סחורות. מה שממוחזר, זה המקורות אשר בבעלותה של הפירמה: כסף, חומרי-גלם, מוצרים חצי-מוגמרים, מלאי, מבנים וציוד. הערך של המקורות הללו אינו קשור, בדרך כלל, ליכולת השיערוך שלה, כלומר למחיר ההון שלה. הבעייתיות בתיאוריית הערך של מרקס, אם כן, אינה מסתכמת ב'בעיית הטרנספורמציה' מן הערך אל המחיר, או במעבר מייצור אל חלוקת-הכנסות, אלא גם בעצם העובדה המביכה, שקיים נתק בין מוסד ההון לבין מחזור ייצור תעשייתי.

והנה, אם קיים נתק בין ההון לבין מחזור הייצור, הרי לא ניתן לזהות את מרכיביו המעמדיים של ההון — המרכיבים 'היצרניים', 'המסחריים' ו'הפיננסיים'.

סכמת הגלגולים השונים של מחזור ההון שניסח מרקס, היא בעייתית גם מבחינה היסטורית. מסתבר, שמאז עליית מוסד הבעלות האנונימית בקפיטליזם, גם משקיעים קטנים יכולים להיות בעלי יחידות-בעלות השולטות במיגוון ענפים בתעשייה, בבניין, בשירותים ובפיננסים. מסקנה: ככל שהתפתח הקפיטליזם במרוצת המאה העשרים, הסיווג והזיהוי של מרכיבי ההון, ובעיקר של מרכיביו החברתיים, הפכו לבעייתיים.

---

[67] 'בארונים שודדים' בנוסח קורנליוס ונדרבילט וג'יי גולד הואשמו לא אחת ב'איוורור' נכסים או ב'ניפוח' הון העסקים שלהם, באמצעות הנפקת מניות שמחיריהן היו יותר גבוהים מאשר 'ערכם הריאלי'. אבל, לדעת כותב תולדותיהם הם היו "... לחלוצי הטקטיקות של הקורפורציה המודרנית. שיערוך המותאם **לרווחים**, ולאו דווקא לנכסים הממשיים..." *(ג'וזפסון*, 1969: עמ' 77).

לדוגמא: כיצד לסווג קונגלומרטים כמו ׳ג׳נראל-אלקטריק׳, ׳דיימלר-קרייזלר׳ או ׳פיליפ-מוריס׳? כולם מעורבים במאות ענפים ותת-ענפים, מפיננסים דרך פרסום ומסחר ועד לייצור תעשייתי. יתר על כן: פיזור הבעלויות ומיגוון האחזקות שיבשו את הקשר הקלאסי בין הרווח, המופיע בדו״חות הכספיים של הפירמות, ובין הסיווג התעשייתי, שמבוסס על סוג הייצור (או התוצר) שפירמות אלה שולטות בו.[68] התוצאה היא, שמשמעות המושגים של רווח ׳תעשייתי׳ או רווח ׳מסחרי׳ או רווח ׳פיננסי׳ אינה ברורה כפי שנתפשה בקפיטליזם הקלאסי.[69] מסקנה: חלוקת ההון על-פי מחזורי ייצור ומכירה, לא רק שאינה מעשית, אלא שהיא אינה משקפת את תהליך הצבר ההון, בעולם של אשראי ושל קונגלומרטים.

מבחינתו של ובלן, לא קיים הון יצרני. ׳ג׳נראל-מוטורס׳ אינה מייצרת מכוניות. היא יחידת-בעלות השולטת, בין השאר, בחלק מהייצור הכללי של מכוניות בעולם. ׳ג׳נראל-מוטורס׳ אינה שונה מ׳דויטשה-בנק׳: שתיהן יחידות-בעלות, השולטות בצמתים אסטרטגיים, של ייצור המכוניות. השליטה מאפשרת לכל אחת מהן לפקח על חלק מהרווח העולמי. הדרך להבחין בין חלקים שונים של הון או בין פירמה לפירמה, אם כן, אינה עוברת דרך סיווג צר של ענפי ייצור, אלא דרך התבוננות מקיפה על מבנה הכוח החברתי.

ט. *הגבלת הייצור ושיעור הרווח הנורמלי*

ניתן להרחיב את התיאוריה של ובלן, שנכתבה בתחילת המאה העשרים, ולסגל אותה למשטר של תחילת המאה העשרים-ואחת. במשטר הנוכחי אפשר להבחין בין שתי שיטות של הגבלות בתעשייה: הראשונה, **האוניברסלית**, נהוגה באופן שיגרתי בכל הפירמות. זאת שיטת ׳עסקים כרגיל׳, שהחלה להשתרש מאז תחילת התפתחות הקפיטליזם. השיטה השנייה של הגבלת התעשייה, **הדיפרנציאלית**, נהוגה בפירמות מסוימות, או בקבוצות מסוימות של פירמות. זוהי שיטה שהחלה להתפתח כאסטרטגיה רק בתחילת המאה העשרים.

ההגבלה מהסוג הראשון, הסוג האוניברסלי, אינה גלויה לעין; ובדרך כלל, אינה מודעת לבעלי הפירמות. מבט שטחי יראה, שהחתירה האובססיבית של הפירמות, להגביר את המכירות, מצביעה על כך שבעלי הפירמות עושים את ההיפך מבלימת הייצור והגבלת התעשייה. אלא שמראית-עין אינה בהכרח אמיתית. הנוהל הסטנדרטי

---

[68] ראו למשל: U.S Department of Commerce (1986): xiv

[69] הבעיה אינה תיאורטית בלבד. בחשבונאות-הלאומית אמנם נרשמים סעיפים של הכנסות מפעילות תעשייתית, אבל מדובר ברווחים של פירמות, שמכירותיהן הינן בעיקר תעשייתיות. אלא שאם, כמו ברוב המקרים, המכירות הללו כוללות חלק קטן ביותר של פעילות תעשייתית, התוצאה היא, שרוב הרווחים המסווגים כ׳תעשייתיים׳ באים מפעילות לא-תעשייתית. הבעיה מחמירה כשמדובר בקשרי-גומלין בין פירמות: אם לדוגמא ׳ג׳נראל אלקטריק׳ מסבסדת פירמת-בת שלה השולטת במפעל מנועי-סילון, על-ידי אספקת אשראי זול — התוצאה תהיה, ירידה ברווח של הראשונה ועלייה ברווח של השנייה, בלי שנעשה שינוי כלשהו בתהליכי הייצור והמכירות.

בפירמה מודרנית, שפקידיה הפנימו את מוסר המחירים ואת רוח 'הניהול העסקי', הינו: **קודם-כל לקבוע** מחיר, ואז למכור עד כמה שניתן, כדי לספק את הביקוש האפקטיבי. מעטים שמים לב לעובדה, שהפכה למובנת מאליה בתודעה ההמונית: המחיר כבר מותנה למטרות הרווח של הפירמה. המשמעות הפחות מובנת מאליה היא, ש**מלכתחילה**, התפוקה חייבת לפעול מתחת לפוטנציאל המלא שלה. כך שבמצב הנורמלי של 'עסקים כרגיל', התפוקה מנוהלת מלכתחילה בתנאי סבוטז'. כלומר, היא מתנהלת בהגבלה אסטרטגית על פי תכתיבי הרווח. אפשר לדייק עוד יותר ולקבוע: מצב נורמלי של 'עסקים כרגיל', פירושו תפוקה מוגבלת על פי תכתיבי **שיעור הרווח 'הנורמלי'**.

היכולת של פירמה לקבוע מחירים רווחיים, מתבטאת לא רק ביכולתה להגביל את התפוקה באופן שיטתי, אלא גם בכך שהיא נושאת בחובה מנה מסוימת של כוח מונופוליסטי. לכן, עצם המושג של 'תחרות מושלמת' בשוק מחירים, הינו כוזב. בעולם הנאו-קלאסי פירמה המצויה ב'תחרות מושלמת' משיגה שיעור-רווח נורמלי, כאשר רווח זה משתווה להכנסה מהתפוקה השולית של ההון. כך, מכל מקום, כתוב בספרי מדע-הכלכלה. זהו מכניזם המבטיח את 'ההקצאה היעילה של המקורות'. גם זה כתוב בספרי הקודש. לעומת זאת, בעולמו של ובלן – המפריד בין תעשייה לבין עסקים ובין ייצור לבין רווח – המשמעות של סירוב הפירמה למכור כמות תפוקה, שתישא פחות מרווח 'נורמלי', הוא בהכרח ההיפך מהקצאה יעילה של מקורות.[70]

מסקנה: אפילו אם בעולם התחרותי המושלם, הפירמה הקטנה אינה קובעת מחירים – עדיין הפעילות היצרנית של פירמה בודדת, ושל כלל הפירמות, מוגבלת לתכתיבי שיעור-הרווח 'הנורמלי'. לא נותר אלא לחקור, **מה הוא אותו שיעור-רווח נורמלי?**

זהו גודל או כמות מסוימת, לא ברורה, שהופכת למוסכמה או להרגל מחשבה גמיש, המתפשטת בתודעת בעלי-העסקים ומשתנה תדיר מתקופה לתקופה. גודל זה, הוא שקובע את הפעילות היצרנית, כלומר, את גבולותיה. ככל שהמוסדות הקפיטליסטיים מתפשטים בעולם, כן אנשי היוזמה העסקית נוטים להאמין כי **זרם הרווחים הינו טבעי, קבוע ומובן מאליו**; תופעה שאין עליה עוררין, כאילו הייתה אחד מחוקי הטבע.

לפי ובלן, האמונה הזאת אינה מובנת מאליה, ובוודאי אינה חוק טבע. עד לפני כמה מאות שנים נחשב הרווח לעניין של מזל ומקריות. המטרה העיקרית הייתה להחזיק ברכוש. בעלים של אדמות, של עבדים או של זהב לא ציפו שנכסיהם 'יצמחו מעצמם'.[71] לעומת זאת, בכל מקום שחדר אליו המשטר הקפיטליסטי ושבו אסטרטגיית הבלימה

[70] ובלן היה הראשון שטען זאת: אפילו בתנאים של כלכלת שוק פתוחה, התחרות העסקית המודרנית אינה יכולה להיות 'מושלמת'; ולמעשה, הנחות היסוד בספרי הכלכלה צריכות להיות הפוכות: יש להתחיל מהמציאות הרווחת של 'כוח שוק' מרוכז בידי מונופולים ואוליגופולים, ולהבין כי היוצא מהכלל הוא קיומם של כיסי תחרות של עסקים קטנים שהם חסרי כוח שוק. רק בשנות השלושים, בעיצומו של המשבר הגדול, החלו להתפתח עבודות בכיוון זה: עבודותיה של ג'ואן רובינסון על *'כלכלת התחרות הלא-מושלמת'* (*Robinson*, 1933), עבודותיו של צ'מברליין על *'התיאוריה של התחרות המונופוליסטית'* (*Chamberlin, 1933*) ועבודותיו של מינס על התנהגות הפירמה בקביעת מחירים באופן מעשי (*Means*, 1935).

[71] אם יצחק העברי קיבל על הגרעינים שלו 'מאה שערים' (בראשית כ"ו, 12), בני תקופתו ראו בכך מזל ויִחסו לו חסד אלוהי.

העסקית של התעשייה הפכה לאוניברסלית – זרם הרווחים הקבוע החל להיחשב ל'טבעי', ושיעור הגידול של זרם זה ('שיעור-הרווח') התחיל להפוך ל'נורמלי'. 'הטבעיות' של זרם הרווחים הקבוע ו'הנורמליות' של שיעור-הרווח השתרשו כה עמוק בתודעה העסקית – עד שההגבלה השיטתית על הייצור הפכה מובנת מאליה, ולפיכך, לבלתי נראית.

אחד מהגילויים של ההגבלה על הייצור, הנראים היטב לעין, הוא שיעור האבטלה. במרוצת מאה השנים האחרונות שיעור האבטלה הממוצע בארה"ב היה 7% (או 5.7% אם לא נכלול את תקופת המשבר הגדול של שנות השלושים).

שיעור אבטלה זה היה מלווה בצמיחה מתמדת של נכסים, כלומר מצב של 'עסקים כרגיל'. לכן, רוב הכלכלנים המצויים רואים בגודל הזה של שיעור האבטלה, מצב נורמלי ואף מכנים אותו בשם 'השיעור הטבעי של האבטלה'. הטבעיות הזאת של הבלימה האסטרטגית השתרשה עד כדי כך, שניתן למצוא בספרי מבוא לכלכלה מטבעות לשון אורווליאניות בנוסח: 'שיעור אבטלה של תעסוקה מלאה', 'אבטלה של שיווי-משקל', ואפילו 'תעסוקת-יתר מלאה'. ביטויים אלה נכתבים בכובד ראש, וללא מרכאות.[72] קרלייל לא תפש כי עגום הוא מצבה של חברה, בה השתרר מדע הכלכלה.

מה הוא מקורה של אותה מוסכמה טבעית בדבר שיעור-רווח נורמלי?

שיעור-הרווח הנורמלי מתקבע, באופן פרדוקסלי, ככל שהתודעה העסקית אינה מסתפקת בו. הדחף הבסיסי של היוזמה העסקית אינו להסתפק ברווח כלשהו, אלא 'לרדוף-להדביק-ולהכות את הממוצע'. הקפיטליסט המודרני, הפועל בתנאים של ייצור וצריכה המוניים, מותנה לחשב מטרותיו לא בכמויות אבסולוטיות אלא במונחים יחסיים. יש הסבורים, כמו פול ג'ונסון, שתודעה יחסית זו – השלטת במאה העשרים – נובעת מוולגריזציה של תיאוריית האנרגיה-מסה שניסח איינשטיין. תיאוריה זו גרמה, לדעתו של ג'ונסון, להתמוססות כללית של הערכים האבסולוטיים, הדתיים והאתיים, של המאה התשע-עשרה.[73] מכל מקום, בריאליה העסקית – המותנית לערכים כספיים אוניברסליים – לא ניתן למצוא ערך סגולי אבסולוטי, כפי שבעבר ניסו למצוא בזהב, או ב'מחיר הטבעי' או ביחידת-עבודה.

הקפיטליסט המתקדם מחשב דרכו ביחידות התייחסות בלבד. יחידות התייחסות אלה הינן חברתיות במהותן, אולם הן מופיעות בצורה המנוכרת של גדלים וכמויות אריתמטיות, בעלות צביון אבסולוטי לכאורה.

יהיה אשר יהיה מקורה של האנתרופולוגיה העסקית הזאת, המציאות ברורה: שוררת תשוקה כפייתית בקרב הטיפוס האנושי בן המאה העשרים, המכונה 'איש עסקים', אשר תמציתה היא לקחת יותר, לגדול יותר, ולהתרחב מהר יותר מאשר בני-דמותו האחרים. זה כנראה הדחף המסתתר מאחורי התואר 'תחרות'; יותר סביר, שזה הדחף המסתתר מאחורי קואליציות עסקיות, אוליגופולים ובריתות פוליטיות אחרות.

---

[72] *למשל:* *Parkin and Bade* (1986): p. 282-3 ; *Branson* (1989): p. 188

[73] *ג'ונסון* (1995): ע"ע 9-19

זאת השיטה השנייה, **הדיפרנציאלית**, של הגבלת הייצור על ידי העסקים. זהו גם העיקרון הדיפרנציאלי של ההצבר בכלל — והוא לב התיאוריה החדשה של ההון המוצגת בספר זה.

כיצד מעצבת ההגבלה הדיפרנציאלית של התעשייה את 'שיעור הרווח הנורמלי'?

בעל-הון שהשיג שיעור-רווח דיפרנציאלי, הוא בעל-הון שהצליח להרחיב את נכסיו מהר יותר מאשר קצב ההתרחבות 'הנורמלית'; כלומר, זו המקובלת במקום ובזמן שבו הוא מצוי. אבל מצב נדיר הוא, שבעל ההון ישיג מטרה זו — בלי לבלום, בדרך זאת או אחרת, את שיעור הגידול **הממוצע** של הרווח במשק.

כדי להסביר זאת נשתמש בסמלים: רווח (π) הוא מכפלה של מכירות (S) באחוז הרווח למכירה (U); כלומר: $\pi = S * U$

פירמה בודדת יכולה לנסות ולהגדיל את מכירותיה מהר יותר מאשר הממוצע — אבל זה, כשלעצמו, אינו מבטיח שהרווח יגדל יותר מהר מהממוצע. הסיבה היא שהמרכיבים של הרווח, המכירות (S) ואחוז הרווח למכירה (U) אינם מרכיבים עצמאיים. אם כל הפירמות במשק יגדילו את מכירותיהן, התוצאה תהיה אובדן כללי של שליטת העסקים בתעשייה, ומכאן — נפילה כללית של (U) וירידה כללית של הרווח בסך ההכנסה במשק. המסקנה המתבקשת, מבחינת הקפיטליסטים, היא התפתחות השיטה השנייה של הגבלת התעשייה: ההגבלה הדיפרנציאלית.

מסקנה זאת אינה תיאורטית בלבד. היא ידועה עוד מתקופות קדומות בהיסטוריה, אף שהיא קיבלה את צורתה המוסדית הטבעית רק בתחילת המאה העשרים. מדובר בהסדר מוסדי, המגביל את יכולתם של חלקים מסוימים מקבוצות בעלי-ההון לטובת אחרים. כדי למסד את המכניזם הדיפרנציאלי הזה, היה צורך בהקמת מבנה הרבה יותר עמוק מאשר 'כלכלת שוק', שמיסדה את הסוג 'האוניברסלי' של הגבלת הייצור.

יותר מכל, היה צורך להחליף את המוסר הליברלי — זה שתבע מדינה רופפת — ולמסד מדינה תאגידית חזקה, אשר תבטיח את שיטות 'היוזמה העסקית'. זוהי שיטה בעייתית יותר מאשר השיטה הליברלית הישנה, השיטה האוניברסלית של השוק, המפרידה בין עסקים לבין מדינה. כאן כבר יש צורך בהפעלת כוח פוליטי גלוי, כדי להעלים את המיזוג האורגני בין מוסדות העסקים ומוסדות המדינה. עיקרם של האמצעים להפעלת המכניזם הדיפרנציאלי, בין השאר: בלמים 'מעין עסקיים', שמתפשטים לאורך ולרוחב המוסדות החברתיים — מהאדם הבודד, ועד לספֵרה העולמית; מהמציאות היום-יומית, ועד לעיצוב החלומות והתקוות.

בין התופעות הגלויות של מיזוג הפוליטיקה והעסקים: מיסוד 'ההגבלים העסקיים', מחירים המוכתבים באמצעות רשויות ציבוריות, רשיונות עסקיים, חוזי קנייה ממשלתיים, סיוע תקציבי-ממשלתי, חוקי פטנטים והגנה ממשלתית על 'רכוש אינטלקטואלי', זכיונות ממשלתיים לעסקים נבחרים, הגבלות על ייבוא ועל ייצוא, מכסים, סובסידיות לייצוא ולייבוא; ואחרון חביב: הוצאות צבאיות ופיתוח נשק (פרקים ג', ו' להלן).

בדרך כלל, ההשפעה השלילית של השיטה הדיפרנציאלית על התעשייה הינה עקיפה. בעל-הון, או קבוצת בעלי-הון, המצליחים להפעיל את השיטה הזאת, משיגים את הרווח הדיפרנציאלי, בעיקר משום שההגבלות הדיפרנציאליות הנכפות על התעשייה מועמסות על בעלי-הון אחרים. למשל: פירמות הנפט הגדולות השיגו רווחים

גבוהים יותר מהממוצע, בעקבות התרחבות הביקוש העולמי — משום שהן הצליחו, באופן פוליטי, להרחיק את הפירמות היותר קטנות ('העצמאיות'), אל מחוץ למעגל ההתרחבות.[74] גם חלק מהרווחים של 'כור' בעקבות התרחבות הביקוש לבנייה (בשנות החמישים ועד שנות השבעים) נבע, במידה רבה, מיכולתה להרחיק מתחרים מתעשיית המלט.[75] לעומת זאת, כשהרחקת המתחרים אינה מובטחת — כפי שאכן אירע בשנות השמונים, בתעשיית שבבי המחשב — הופך הייצור לפתע ל'רווי', הענף סובל מ'עודף כושר ייצור', והרווחים הולכים ונופלים.

מסקנה: בדרך כלל, הרווחים הינם בעלי קשר חיובי לייצור שבשליטת בעל-הון אחד; אבל הקשר החיובי הזה יכול להחזיק מעמד, מעבר לנקודה מסוימת, רק אם מוגבל הייצור שבשליטת בעלי-ההון האחרים. שוב קיבלנו את הקשר הלא-לינארי.

לסיכום: קיימת מוסכמה, שנשתרשה בקרב ההמון, לפיה הרווח, הזורם בקביעות אל הבעלים, הוא מוסד המעוגן בחוקי הטבע הנצחיים. המוסכמה הזאת אפשרית, משום שלבעלים הנעדרים יש יכולת אסטרטגית להגביל באופן שיטתי ('רציונלי') את הייצור התעשייתי ולכוונו למטרותיהם. מטרות אלה, בדרך כלל, מנוגדות למטרות הקהילה האנושית בכללה. השליטה הזאת על תהליכי הייצור, והיכולת לפקח על אופי החידושים ועל הצרכים החברתיים, ממוסדת היטב בתוך המבנה של המדינה המודרנית.

מבנה זה מעגן בתוכו את שתי השיטות העיקריות להגבלת התעשייה. **השיטה הראשונה** היא קביעת המחירים 'התחרותיים', שנעשית באחת משתי דרכים: האחת היא קביעה-מראש של שיעור-רווח רצוי בעבור 'כושר ייצור' מוסכם; השנייה היא התניית הפעילות התעשייתית לתכתיבים של השגת 'שיעור הרווח הנורמלי'.[76]

מעל למבנה **האוניברסלי** 'התחרותי' הזה, מתנשא מבנה פחות יציב, אך יותר גלוי, הפועל בעיקר באמצעות **השיטה השנייה, הדיפרנציאלית**. כאן מעורבים בעלי-הון גדולים וקבוצות-בעלות דומיננטיות, נבחרות וזכייניות. הם חותרים, בעיקר, לחלק מחדש את רווחי ההגבלה התעשייתית 'האוניברסלית'. הם עושים זאת באמצעות נסיונות לשנות את הסביבה המוסדית שהם פועלים בה. המטרה של רוב הטקטיקות הדיפרנציאליות היא, לבלום את הפעילות התעשייתית של היריבים הקיימים או הפוטנציאליים; הכותרת המשותפת של כל האמצעים הללו היא 'להכות את הממוצע'.

במצב זה, כמובן, ל'רווח הממוצע' אין זיקה כלשהי ל'תחרות'. להיפך: 'הרווח הממוצע' הוא, בעצם, ממוצע של השיטות הדיפרנציאליות השונות; לפיכך, הוא משקף את ממוצע הסבוטז' אשר מובנֶה לרוחב החברה. כך מתחולל שיעור-הרווח-'הנורמלי'.

קיים קשר בין שני סוגי השליטה — האוניברסלי והדיפרנציאלי — ובין שני סוגי השסעים העיקריים אשר שוררים בקפיטליזם המודרני. סוג השליטה האוניברסלי חופף את השסע, שמתפתח בין האינטרסים של הבעלים הנעדרים לבין צורכי הקהילה

---

[74] בפירוט: *Blair* (1976); כמו כן, פרק ו' להלן.

[75] *הלל דן* (1963)

[76] יש ספרות רחבה על קביעת מחירים לפי רווח למכירה ותשואה. סיכומים: *Heflebower* (1955) *Blair* (1972), *Scherer* (1980), *Scherer and Ross* (1990)

התעשייתית. השסע הזה גם מקביל, במידה מסוימת, לקונפליקט המעמדי, שתיאר מרקס, בין בעלי-ההון בכללותם ובין כלל העובדים היצרניים.

הסוג הדיפרנציאלי מייצג את השסע אשר שורר בקרב הבעלים הנעדרים, והוא בדרך כלל מכונה 'תחרות'.

תמציתו של השסע הוא המאבק שמנהלים הבעלים על רווחים כספיים דיפרנציאליים, באמצעות סבוטז' תעשייתי הדדי. ניתן להקביל את השסע הזה, במידה מסוימת, לתהליך אשר נאו-מרקסיסטים שונים ניסו לתאר: קונפליקט בין 'הון מונופולי' לבין 'הון תחרותי', או בין 'עסקים גדולים' לבין 'עסקים קטנים'.[77] ברמת הסקטור העסקי, החלוקה-מחדש של הרווחים בין הבעלים תלויה במאזן כוח ההרס העסקי שהבעלים מצליחים להפעיל זה על זה. ברמה המצרפית, לעומת זאת, סך-כל חלוקת הרווח של הבעלים בתוך ההכנסה הלאומית תלוי (אם כי לא בקשר לינארי) בסך-כל הנזק התעשייתי, שמחוללות המלחמות העסקיות לאורכו ולרוחבו של המשק.

י. *ההון והתאגיד המודרני*

עליית ההון, והופעתו כהסדר מוסדי להגבלה עסקית של התעשייה, קשורות לשינויים שחלו באופי המשטר הקפיטליסטי מסוף המאה התשע-עשרה. בתקופה זאת עלה גם אחד מהמוסדות הבולטים, שהבטיחו את השליטה והגבלת התעשייה באורח שיטתי: מוסד התאגיד (corporation) המודרני.[78]

עם התאגיד בא גם השימוש הנרחב באשראי כמכשיר לשליטה על התעשייה.

ההשקפה הרווחת בקרב מדעני הכלכלה היא, שהקורפורציה הינה מוסד שנוצר עם ההתפתחות הטכנולוגית; מוסד זה איפשר לבעלי-ההון ליזום את טכניקות הייצור בקנה מידה גדול ולארגן את מוסדות הצריכה ההמונית. לפי השקפה זאת, הקורפורציה היא הצורה היעילה ביותר של הארגון העסקי; היא מאפשרת לחברה האנושית לזכות בהנאות שמספק הייצור ההמוני. וכך, אופייני למצוא בספר-לימוד רב-המכר של סמואלסון ושות' בע"מ טענה כי "... ייצור בסדרות גדולות הוא יעיל טכנית, וקורפורציה גדולה היא אמצעי המקנה יתרון למשקיעים, הרוצים לקזז מהסיכונים הכרוכים בחיי העסקים. בלי ההסדר של ערבויות מוגבלות של פירמה בע"מ, פשוט לא יתאפשר לכלכלת שוק כלשהי, לגרוף את התגמולים שיזרמו אליה, כשהיצעים גדולים של הון צריכים להיות מבוקשים על ידי קורפורציות יעילות בקנה מידה גדול..." (*Samuelson et al.*, 1988: p. 453). השקפה זו טבועה היטב בעגה העסקית המשומשת בעיתונות היום-יומית. היא מסבירה את הרווחיות הגבוהה של תאגידי-הענק, בכך שהיא מייחסת את גודלם העסקי ל'תחרותיות' הטכנולוגית שלהם ולתושייתם העסקית. כך מתאפשר להם 'לפרוץ דרך בנתיבי ההיי-טק'. מנקודת מבטו של ובלן, פשוט מדובר בהבלים.

הקורפורציה היא מוסד עסקי המעוגן בנהלים משפטיים ובתשתית מדינתית. היא אינה יחידת-ייצור תעשייתי; וכשלעצמה, אינה מפיקה חדשנות טכנולוגית. הסיבות

---

[77] הראשון שניתח זאת באופן אמפירי היה ג'וזף סטיינדל (*Steindl*, 1945); ומאז התפתחה ספרות שלמה, רובה מרקסיסטית, העוסקת בנושא 'הכלכלה הכפולה'.

[78] תאגיד או קורפורציה או פירמה הם אותו corporation האמריקני, שבתרגום מילולי הוא חברת-מניות או חברה בע"מ.

לצמיחת הקורפורציה לפני כמאה שנה, ולהתבססותה הגוברת במאה העשרים, אינן קשורות ליתרון שמקנות סדרות ייצור גדולות. מרבית בני-האדם בימינו סבורים, שהייצור ההמוני בסדרות גדולות הומצא על-ידי היוזמה העסקית. אלא שהמציאות שונה: הקשר, בין עליית העסקים הגדולים ובין צמיחת הייצור ההמוני, נבע מסיבות אחרות. מאז סוף המאה התשע-עשרה צמחה הקורפורציה המודרנית במהירות, וחרגה במידה רבה אל מעבר לגודל היחידות התעשייתיות שבשליטתה. למעשה, כבר אז התחילו לגלות שהייצור בסדרות גדולות אינו קובע את הגודל העסקי. הגירסאות האידיאולוגיות של אירגון הייצור הידני על פי שיטת טיילור, ושל אירגון הייצור האוטומטי-למחצה בשיטת פורד, היו בעצם ניסיונות להתאים את הגידול המהיר של הקורפורציה אל הגידול המהיר של יחידות הייצור ההמוני. שיטות אלה שיקפו את היחסים ההדוקים בין העסקים ובין התעשייה, שתמציתם הייתה פיקוח ישיר, על פי מיטב השיטות הישנות, של הקורפורציה על הייצור. כיום, פירמה מודרנית טיפוסית עשויה לשלוט באלפי יחידות-ייצור ובמפעלים גדולים וקטנים, המפוזרים בענפים שונים. יתר על כן: הקורפורציה המשיכה לצמוח, בממדיה העסקיים; אולם באותה עת, היחידות התעשייתיות שבשליטתה הפסיקו לגדול. מדובר גם בענפים ותיקים, בעלי מסורת של ייצור בקנה-מידה גדול, כמו ענף המכוניות. למשל: ההכנסות ממכירות של ׳ג׳נראל-מוטורס׳ עברו בשנים האחרונות את התוצר המקומי הגולמי של דנמרק; אלא שהכנסות אלה נבעו מבעלות על מספר הולך וגדל של מפעלים לא-גדולים, ולא נבעו מבעלות על מפעלים קיימים שהרחיבו את ייצורם.[79]

העובדה שהיקף הייצור התעשייתי אינו חיוני לגידול הרווחים העסקיים, החלה לחלחל לתודעה בצורות שונות מאז שנות השבעים. אז התחילו להשמיע יותר ויותר סיסמאות חדשות, מטעם האידיאולוגים של הביזנס כגון: ׳קטן הוא יפה׳. הכיוון היה ׳לייעל׳ את העסק באמצעות הגדלת הרווח ליחידת מכירה, תוך הקטנה של יחידת הייצור.[80] אז התחילו לבלוט גם השיטות החדשות של 'outsourcing'; ורבים מתאגידי הענק של ימינו החיו מחדש את שיטות 'putting out', שמשמעותן היא העלאת הרווח, תוך כדי הפחתת השליטה הישירה בעובדים. אידיאולוגיות ניהול מודרניות, בנוסח T.Q.M וגישות ׳ביזוריות׳ למיניהן שהלכו והתפשטו, משקפות את ניתוק הקשר שהתקיים בעבר, למראית עין, בין התפתחות הייצור התעשייתי ההמוני ובין הגידול בהון.

מבחינה היסטורית, אכן היה קשר בין עלייתה של הקורפורציה ובין התפתחות הייצור התעשייתי בסדרות גדולות. אבל קשר זה הינו הפוך מזה שמופיע בטענות של אנשי הכלכלה והניהול העסקי. מוסד הקורפורציה צמח, לא כדי ליזום ולתכנן את הייצור התעשייתי בסדרות גדולות – אלא כדי **למנוע את הייצור התעשייתי מהפיכתו ליצרני יתר על המידה.**

---

[79] דוגמאות נוספות רבות: *Edwards* (1979): 217-224 ; *Scherer et al.*, (1975): pp. 334-6

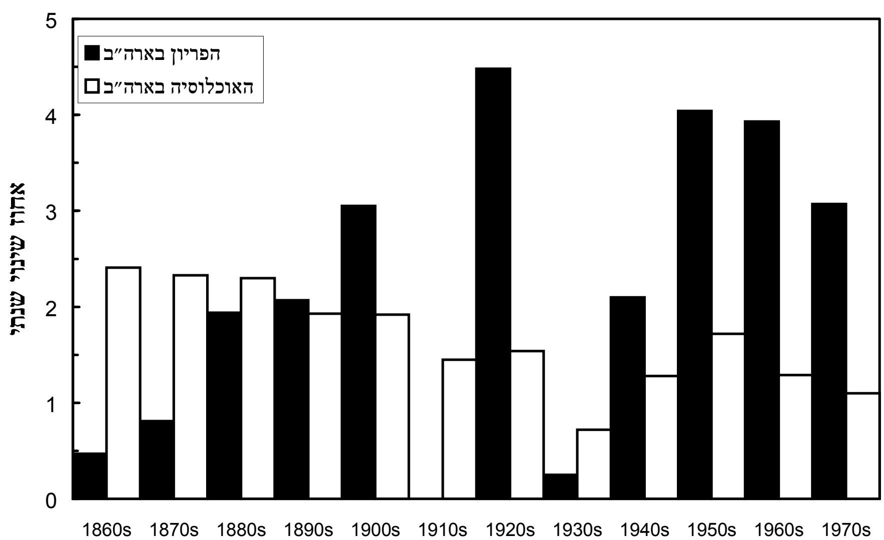
[80] האמת היא ששומכר, ממציא הסיסמה "small is beautiful" התכוון למשהו אחר; ובוודאי שלא להגדלת הרווחים של העסקים הגדולים, שהוא הירבה לתעב על חמדנותם ובזבזנותם.

ההיסטוריה של ארה״ב ממחישה היטב את טיב הקשר הזה. *שרטוט ב׳2* מתאר את שני התהליכים העיקריים שחוללו את ׳הנס האמריקני׳: הגידול באוכלוסייה ועליית הפריון התעשייתי. בין מלחמת-העצמאות בסוף המאה השמונה-עשרה לבין מלחמת-האזרחים בשנות הששים של המאה התשע-עשרה, גדלה האוכלוסייה בשיעור ממוצע של 3% לשנה. עם הפריצה מערבה ועד למרד הפופוליסטי, בשנות התשעים של המאה התשע-עשרה, הגידול הממוצע של האוכלוסייה פחת ל-2.2% בממוצע; ומאז כיבוש הפיליפינים בתחילת המאה-העשרים ועד למשבר הגדול של שנות השלושים הממוצע קטן והגיע ל-1.6% בערך.

התהליך החשוב השני, שהתחיל לאחר מלחמת האזרחים, היה הגידול המהיר בפריון של הענפים התעשייתיים: שיעור הצמיחה של התפוקה למועסק, שהייתה פחות מאשר 0.5% בשנת 1860, גדלה במהירות והגיעה ליותר מאשר 3% בתחילת המאה-העשרים. היפוך הכיוון בין שני התהליכים התחיל בעשור האחרון של המאה התשע-עשרה. עד אז, קצב גידול האוכלוסייה היה מהיר יותר מאשר קצב גידול כושר-הייצור; התחרות העיקרית בין העסקים הייתה, כיצד לספק את הביקוש המתרחב.

שרטוט ב׳2

האיום היצרני: פריון מול אוכלוסייה



מקור: U.S. Department of Commerce

הערה: הנתונים על פריון העבודה בתעשייה נלקחו מתוך Edwin Frickey Federal Reserve Board Index וכן ממדד הייצור התעשייתי. נתונים אלה חולקו במספר העובדים בתעשייה.

זה היה תור הזהב של ׳התחרות החופשית׳, שחתרה ללכת מערבה ולהרחיב אופקים עד שרק ׳השמים היו הגבול׳. כל המצאה, שהגדילה את כמות התפוקה הפיזית לעובד,

נקלטה במהירות; מקטיף טבק ועד לייצור סבון. כל אמצעי שהחיש את קצב החיים נספג בשוק הענקי, מחשמלית ועד למכונית. המכירות יכלו לגדול עד לפוטנציאל המרבי של הייצור, בלי לאיים על הרווחיות.[81] ואז, בתחילת המאה העשרים, נוצר הקשר השלילי בין שני התהליכים. בעוד ששיעור הגידול של האוכלוסייה התחיל לִפחות, הפריון המשיך לעלות במהירות. הביטוי המוסדי הגלוי להיפוך זה היה חוקי ׳האנטי-טראסט׳ של אותה תקופה.

מבחינתם של ׳קברניטי התעשייה׳, כפי שכונו בעלי-ההון הגדולים, הדבר היווה איום: אם הפריון והייצור התעשייתי ימשיכו להתנהל בתנאי תחרות – התעשייה תייצר, בקצב הולך וגובר, יותר מוצרים ושירותים יעילים וזולים, במחירים שהם רווחיים פחות מכפי שהארגון העסקי של אותה תקופה יוכל לשאת. **זה היה המפנה שהביא לצמיחת התאגיד העסקי המודרני, כפי שהוא מוכר כיום.**

התשלובות העסקיות הקודמות, שיועדו לווסת את תפוקה במחירים רווחיים, הוקמו בעיקר בענפי ׳ההיי-טק׳ של אותה תקופה: הנפט ומסילות-הברזל. היו אלה צירופי שיטות של ׳פול׳ ו׳טראסט׳, והם נחשבו לבלתי יציבים: בתיאוריות של פעילות תועלתנית רווחת ההשקפה, שכיבוד הסכמי-פעולה, בקבוצה של יחידים אינדיבידואליסטיים ׳רציונליים׳, הופכת למשימה קשה יותר, ככל שגדל מספר המשתתפים.[82] ואכן, ההדלפות והשערוריות בקרב שותפי הטראסטים חיסלו לבסוף את המוסד העסקי הזה, ששימש בעיקר, את האליטה העסקית האמריקנית, שהחלה להתגבש בעשור האחרון של המאה התשע-עשרה.[83] הפתרון היעיל לבלימת הפריון התעשייתי, למען בריאותם העסקית של הבעלים, היה להקטין את כמות המשתתפים בקואליציות: כלומר, להפחית את מספרן של הפירמות אשר שולטות בייצור. במקביל פחת הצורך בהסדרי-גומלין מסובכים של תפוקה, מחירים, החזרים, תעריפים מיוחדים ושאר מיני קנוניות. כך בא לעולם גל המיזוגים הידוע של תחילת המאה, שהיה המיזוג המשמעותי הראשון של בעלויות בקפיטליזם.

המיזוגים היו לא רק שינוי במבנה הארגוני והמשפטי של העסקים; אלא קודם-כל, היוו טרנסקציות פיננסיות. הם כללו קנייה ומכירה של בעלויות, כלומר **קנייה ומכירה של הון**. פירושו של דבר, שהפירמה נזקקה לאמץ לעצמה **ערך כספי**. כלומר: מוסד העסקיות עבר תהליך של סטנדרטיזציה. הפירמות מתייצבות לפי סדר אוניברסלי של ׳שווי-שוק׳. זוהי המשמעות של אובדן ׳המשפחתיות׳ של ההון.

עד אז, הטרנסקציות הכספיות היו בעיקר של מוצרים ושירותים. עתה החל להתגבש הנוהג **לסחור בחלקי בעלויות**, ולכן ההון הייה חייב להופיע כסחיר.

---

[81] במונחים של משוואת הרווח שהובאה לעיל ($\pi = S * K$): תקופת תור-הזהב של ׳התחרות החופשית׳ הייתה מאופיינת בגידול המכירות (S) עד לקצה כושר-הייצור, בלי שהרווח למכירה (K) ירד; ומכאן נבע הגידול המתמיד ברווח (π).

[82] *Olson* (1965); (1982)

[83] *Chandler* (1977) pp. 317-318; *Cochran and Miller* (1961) pp. 140-146

וכך, מאז סוף שנות התשעים של המאה התשע-עשרה עבר המשק האמריקני תהליך כפול: מצד אחד בא גל של התארגנות מחדש של עסקים, שהפכו לקורפורציות (חברות בע"מ); מצד שני החלה צמיחה מהירה של שוקי ניירות-הערך ושל השימוש הנרחב באשראי. זו הייתה התקופה שבה הושלמה ההפרדה הסופית בין העסקים לבין התעשייה. המפעלים הופרדו מהבעלים, ונשלטו באמצעות מבנה משפטי של פירמה; היזמים והסוחרים הפכו לבעלים נעדרים, המחזיקים במניות ובאג"ח מסוגים שונים.

מאז ואילך, הסיסמא של עודף כושר-ייצור, שלא הייתה מוכרת במאה התשע-עשרה, הפכה לסימן ההיכר של הקפיטליזם האמריקני. רק באותה עת נכנס המונח 'אבטלה' (unemployment) לשימוש יום-יומי. יותר מאוחר – ככל שפירמות אמריקניות ופוליטיקאים אמריקאים וצבאות אמריקניים פשטו ברחבי העולם – התפשטה תופעת עודף כושר הייצור בצורותיה המגוונות, והפכה למוכרת גם לתושבי חלקים אחרים בכדור-הארץ.

התהליך, שמתואר ב*שרטוט ב'2*, לא פסק: קצב צמיחת הפריון המשיך להיות גבוה יותר מאשר צמיחת האוכלוסייה, לאורך כל המאה העשרים (מלבד עשור המשבר הגדול). בלימת התעשייה הפכה לאסטרטגיה העיקרית של ההתארגנות העסקית; היא נתמכה באידיאולוגיות ייצור וניהול, ה'מקדמות' כביכול את התפוקה והמכירות וה'מייעלות' כביכול את הארגון העסקי שהלך ותפח ככל שהבלימה צלחה. ההגבלה השיטתית של התעשייה לוותה, לאורך המאה, בכמה גלים של מיזוגים ובשינויים מבניים בלתי פוסקים במוסדות הפוליטיים והעסקיים אשר הלכו והתקרבו אלה לאלה במטרות ובאמצעים.

י"א. עושר חומרי מול מימון תאגידי

א. מניות מול אג"חים

זה המקום לטפל בכמה מהספיחים המעשיים שמתבססים על תיאוריות ההון הקיימות. מדובר בספיחים רווחיים ביותר – ניירות-ערך ומאזני הפירמות – הנשענים על שרידי ההיגיון המדעי כביכול שנותרו בארסנל העסקי. משום כך, שני הסעיפים הבאים מיועדים בעיקר לעיונם של שכירי החרב הנוקשים ביותר בשירות ההון: אלה האמונים על רזי המימון ותעלולי החשבונאות של הפירמה המודרנית, אשר ניירותיה נסחרים בשוקי ההון. הקורא המשכיל יכול בקלות לדלג על הפרק בלי להפסיד מאומה.

עם עליית מוסד הפירמה המודרנית – כאמצעי עיקרי לבלימת הפעילות התעשייתית, בעבור המטרות העסקיות – לא ניתן עוד להבין את תהליך ההצבר במונחים של מלאי פיזי. בניגוד לתהליך הייצור, ההצבר מכוון **לעתיד** בלבד. ההון, בהיותו תיק רכישות של ניירות-ערך, מציין את **הערך הנוכחי של ציפיות הבעלים להכנסות עתידיות**. כלומר, ההצבר מתחולל **לפני** שהרווח 'מתממש'; ובדרך-כלל, עוד לפני שנוצר ציוד מטריאלי כלשהו ('סחורת הון').

הנכסים של פירמות כמו 'לוקהיד-מרטין', 'שברון' או 'פיליפ-מוריס', נוטים להתרחב באמצעות הנפקת מניות ואג"חים. אלה נמכרות לא על בסיס ציפיות לקניית ציוד חדש לייצור מטוסים או לקידוח נפט, או לקניית אדמות חדשות לגידול טבק. הן נמכרות על בסיס **ציפיות לעלייה בכושר הרווחיות העתידית שלהן**. כלומר, על סמך ציפיות לגידול הרווח בעתיד.

כדי להגדיל את התזרים — די ל׳שברון׳ בהודעה לבורסה על פרוייקט נפט חדש, כדי שתגרה את הציפיות לעלייה במחירי הנפט. כדי ללוות כספים באמצעות הנפקת אג״חים — אין ׳פיליפ-מוריס׳ זקוקה להגדיל את חלקה בשוק או ברווח; אלא, עליה לשכנע את קוני האג״חים שהיא תעשה זאת בעתיד. גם ׳ג׳נראל דיינמיקס׳ אינה צריכה לייצר ולמכור מטוסים חדשים **לפני** שהיא מנפיקה מניות ואג״חים; די שהציפיות לחוזים חדשים עם הפנטגון תעלֶנה — או די בטיפול יעיל, ברשתות התקשורת ההמונית, על הקונפליקט הקרוב במזרח-התיכון. אלה מספיקים כדי לחמם את הקונים, כדי שירכשו את ניירות-הערך שלה במחיר גבוה.

היחסים הפרברטיים בין ההצבר ובין הייצור משתקפים, בחשבונאות הפירמה, באבחנה המקובלת בין הון מניות לבין התחייבויות לטווח ארוך. בעיניהם של ׳קברניטי התעשייה׳ של המאה התשע-עשרה, הון היה רכוש עצמי. התחייבויות לא סיפקו את השליטה הישירה בפעילות התעשייתית, משום שרוב ההתחייבויות נבעו מאשראי בנקאי. אך ככל שהקפיטליזם התפתח, ומוסד הבעלות הפך בהדרגה ליחידות-אחזקה אנונימיות — האבחנה בין הון מניות ואג״חים איבדה את משמעותה. כיום, בעיני הבעלים הנעדרים של קבוצות-ההון הגדולות, מניות ואג״חים אינם שונים מהותית זה מזה. שניהם מייצגים תביעת בעלות על רווחים עתידיים, בצד הנכסים של המאזן. שניהם מהווים הון; ההבדל בין סוגי הנייר מתמצה בהבדלי היחס שבין סיכון ותגמול.

ידוע שסעיפים שונים בצד ההתחייבויות של המאזן, אינם מכסים במדויק סעיפים מקבילים בצד הנכסים; המוסכמה הכללית היא, שמניות הבעלים משקפות את יכולת השיערוך של ׳הנכסים הלא-חומריים׳ של הפירמה — ואילו חובות הפירמה למחזיקי האג״חים משקפים את יכולת השיערוך של נכסיה ׳החומריים׳. מוסכמה חשבונאית זו משקפת למעשה את האידיאולוגיה הדומיננטית: ׳הערך הפיננסי׳ משתווה תמיד ל׳ערך החומרי׳; שהרי בסופו של דבר, הון משתווה ל׳מוצר הון׳ — ורווח הוא יחידה מוניטרית שמשתווה ליחידת פריון מטריאלי.

שני סוגי ׳הנכסים׳ הללו, על-פי המוסכמה, הינם בעלי סגולות פריון. הון מניות מייצג — כך אומרים — את הידע הייחודי של הפירמה, את נאמנות הלקוחות ואת מה שמכנים ׳מוניטין׳. ׳הנכס׳ השני מייצג את ההון ׳החומרי׳ של הפירמה: את הציוד, המבנים והמלאי שלה. אין צורך להיות מומחה גדול, כדי להבחין שהמוסכמה הזאת מבוססת על אמונה בלבד. קשה להבחין בקשר כלשהו בין ׳הנכסים הרוחניים׳ של הפירמה — ׳הידע המיוחד׳ ו׳המוניטין׳ שלה — ובין הפריון של הציוד התעשייתי שבבעלותה.

אולם, האם לקונצרן ענק, כמו ׳באייר׳ למשל, אין המצאות וחידושים בענף התרופות המהווים ׳נכס לא-מטריאלי׳ שנושא רווחים בעתיד? ללא ספק. עובדי הקונצרן מפתחים תרופות חדשות; אבל מאזן הקונצרן משערך לא את ההמצאות והחידושים של העובדים, אלא את **זכויות ההגנה של הבעלים** על החידושים. מניעת השימוש בחידושים, היא שמאפשרת את שיערוך הנכסים.

מסקנה: ידע יכול לחולל רווחים דיפרנציאליים, רק אם ניתן **למנוע** אחרים מהשימוש בו. הידע עצמו אינו יכול להיות משוערך כ׳נכס רוחני׳, הגדל והמתרחב מכוח עצמו. מאותו רגע שעסקי התוכנה בסין מעתיקים במרץ חידושים, יכולת השיערוך של נכסי

׳מיקרוסופט׳ עומדת במבחן מתמיד. המוניטין של חדשנותה של ׳אלביט׳ בשנות השמונים, התבסס לכאורה על עסקי ׳גאווה לאומית׳; אולם הוא נשען בעיקר על מרכיבים אחרים אשר שררו במזרח-התיכון: על הציפיות שהסיוע האמריקני, הממשל הישראלי, והפטרו-דולרים, ימשיכו להרחיב את כושר השיערוך של מניותיה. אם חיל-האוויר הישראלי יעדיף פירמה אחרת, או אם הפנטגון יבטל את הסכמי הגומלין — הנכסים האווריריים של ׳אלביט׳ יפקעו כבועת אוויר.

מנקודת ראות אובייקטיבית, תרומת הפירמה המודרנית לידע האנושי הינה אפסית; או במקרה הטוב, מזערית. כל ידע חדש, ולו מהפכני ביותר, מתבסס על שרשרת של כתפיים איתנות שקדמו לו. תיאוריית הקוואנטום לא הייתה יכולה לפרוץ לפני עשרת אלפים שנה, כשם שהאלגברה לא פותחה בתקופת אויקלידס. אופנהיימר נשען על איינשטיין, וזה האחרון עמד על כתפיהם האיתנות של ניוטון ומאך. אף על פי כן, טוען ביל גייטס, שבזכות חדשנותו הגאונית, ׳מיקרוסופט׳ שבבעלותו הייתה ׳שווה׳ בשנת 2000 חמש מאות מיליארד דולר.

אבל ׳הנכסים הרוחניים׳ של ׳מיקרוסופט׳ דלים ביותר ברוחם. הם מבוססים על תשתית ענקית של ידע מצטבר: בין השאר, המצאת המחשב, המוליך-למחצה, ׳השבב׳, הפוזיטיביזם-הלוגי, השפה הבינארית, שפות מחשב, מתמטיקה, פיזיקה, כימיה, שלא לדבר על המצאת הכתב האלף-ביתי, הנייר, הדפוס, שיטות העברת הידע מדור לדור, ועוד. מסתבר כי בחברה האמריקנית, שבה גדל ביל גייטס, כל מרכיבי הידע הללו היו נפוצים ולא מוגנים בשום זיכיון; כלומר הם היו ׳בחינם׳. ביל גייטס נטל, אפוא, את הידע הזה כמובן-מאליו, ושיערך אותו. אילו בעלי ׳מיקרוסופט׳ היו עקביים בהשקפתם על הידע, ומקבלים על עצמם את עיקרי האמונה של דוקטרינת הפריון של ההון — היה עליהם לשלם תמלוגים על כל הצבר הידע החברתי הזה. ניתן להניח בביטחון רב, מה יקרה אז: לא רק שנכסיו של ביל גייטס היו שווים אפס, אלא שהוא היה מבלה את שארית חייו במנוסה מפני נושיו ההיסטוריים. מנגד, גם אם חלק מעובדי ׳מיקרוסופט׳ תרמו תוספת כלשהי לידע האנושי או לרווחה האנושית, עדיין **אין שום קשר** — מכל מקום, קשר שאינו נוגע לנכלולי החשבונאות — בין תהליך ייצור הידע שבשליטת הבעלים ובין תהליך הצבר ההון של הבעלים.

מכאן ניתן להבין, מדוע חדשנות וטכנולוגיות חדשות הינן אמצעי חשוב בתהליך **הצבר הדיפרנציאלי**. כדי להדביק את הממוצע וכדי להדביר את האחרים, חייבים בעלי הפירמה לא רק להשיג יתרון על קבוצת ההתייחסות שלהם אלא גם למנוע יתרון זה מהאחרים. ואכן, זו המטרה המיידית של רוב השיטות המודרניות בתחום ההגבלה האסטרטגית: לא רק לפגוע ישירות בפריון התעשייתי של האחרים, אלא לכרסם בכושר העסקי שלהם.

אלו הן השיטות להשגת יתרון דיפרנציאלי?

אחד האמצעים להשגת יתרון כזה הוא ׳החדשנות׳. כאן משחק היתרון הדיפרנציאלי של הפטנט. מאות הפטנטים שרשמה ׳זרוקס׳ כחלק משיפור מכונות-הצילום שלה, או הפטנטים שרשמה ׳באייר׳ בתרופות, הביאו לפירמות אלה יתרון בכך שהפירמות האחרות היו מנועות מן השימוש בידע זה.

אמצעי חשוב אחר, הדומה מאוד לפטנטים, הוא הזכיונות. הזכיונות המיוחדים שהעניקו ׳קוקה קולה׳ ו׳פפסי קולה׳ עד סוף שנות השבעים, יועדו להגביל את מספר

המשתתפים בענף. הזיכיון המונופולי של שרותי הטלפונים, אשר 'A.T.&T' נהנתה ממנו עד 1984, מנע מפירמות אחרות לספק את השרותים הללו.

אמצעי יותר מסוכן, בגלל פירסומו ונוכח אי-יציבותו, הוא הזיכיון הפוליטי הישיר. רוב הפירמות המשיגות יתרון זה משקיעות עלויות גבוהות בהשתקת פרסומו, או בשיפור המוניטין שלהן על ידי כך שהן משוות לו סטטוס של פטנט מסובך. כזה היה הזיכיון הפוליטי של השותפות ב׳ערמקו׳ (פירמות הנפט ׳אקסון׳, ׳טקסקו׳, ׳מוביל׳ ו׳שברון׳) בשדות הנפט של ערב-הסעודית, זיכיון שסגר את המקור הזה בפני פירמות נפט אחרות (פרק ו׳ להלן). כך סייעה הפעילות הענפה, שניהלה ׳בכטל׳ בקרב חברי הוועדה לאנרגיה אטומית, כדי להשיג חוזים בלעדיים לבניית כורים אטומים על חשבון פירמות תשתית אחרות.[84] היכולת של ׳ג׳נראל דיינמיקס׳ להשתמט לחלוטין מתשלום מסים פדרליים במרוצת 1975-1984 (אף שהיא עצמה דיווחה על רווחים בתשע מתוך אותן עשר שנים), העניקה לה יתרון דיפרנציאלי על פני פירמות נשק יריבות, שלא השכילו להשיג זיכיון פוליטי כזה.[85]

אחד האמצעים הדרמטיים של שיערוך ׳נכסים לא-חומריים׳ הוא המיזוג. מיזוגים בין פירמות, כלומר מיזוגי בעלויות, הם עסק עסיסי – גם בלי להיכנס לפרטי ההמולה של הרצת מחירי מניות, כששני קונצרנים ׳עתירי-ידע׳ מתמזגים ברעש של התנגשות קרחונים המלאים באוויר. ה׳מוניטין׳ המשותף הרב של הקונצרנים יכול להוות הסבר חלקי מאד לשיערוך המהיר של ההון. קשה להאמין, שחיבור המכונות, המבנים ומעבדות-המחקר של שני התאגידים למיקשה חשבונאית אחת, מעלה במהירות כזאת את ערך ההון של התאגיד הממוזג. אבל, סיפורי ׳המוניטין׳ פעלו כקסם על הקונים, בעת הגיאות הגדולה של ההשתלטויות והמיזוגים בארה״ב של שנות השמונים, כאשר ׳אג״ח זבל׳ הונפקו כנגד ציפיות גדולות לרווח של הפירמות המתמזגות. הסבר יותר סביר הוא, שמקור תוספת השיערוך הפתאומית הזאת נעוץ בתוספת כוח – כוח שוק או כוח פוליטי. ואכן, ל׳מוניטין׳ (goodwill) הייתה בעבר משמעות של איכות ייצור וידע ייחודי. משמעות זו הוסבה, בקפיטליזם המודרני, למידת ההכרה בכושר של הפירמה לבלום את התעשייה למען רווחיה ולמנוע מן האחרים לעשות זאת.

המסקנה פשוטה: הצבר הון מניות – המייצג במאזן הפירמה, כביכול, את ׳הנכסים הרוחניים׳ שלה כגון ידע ומוניטין – הולך ומתרחב לא מכוח הפריון המתרחב של הפירמה, אלא **מתוספת הכוח שלה ביחס לאחרים**; כלומר, מעלייה בעוצמתה הדיפרנציאלית.

כל ההסדרים המוסדיים, שמכוונים לציפיות גבוהות יותר לרווח (׳הפרטה׳, זיכיון לתחנת רדיו, זיכיון לרשת טלפון סלולרי, הסדרי צנזורה עם עורכי עיתונים והסכמי

---

[84] על כך: *McCartney* (1988): chs. 9,14.

[85] על כך: *Wildstorm* (1985). באופן דומה ל׳ג׳נראל דיינמיקס׳, התנהלו עסקי זכיונות המיסוי של ׳אלביט׳ ו׳אלסינט׳ אז מקבוצת ׳אי.די.בי׳. עסקי הזכיונות של בעלי תקשורת הכבלים וערוצי הטלוויזיה והרדיו בישראל של שנות התשעים התנהלו באופן דומה (פרק ז׳ להלן).

הסיוע האמריקני לישראל), מובילים במוקדם או במאוחר לערך גבוה יותר של הון המניות. הסדרים אלה מופיעים במאזני הפירמות כתוספת טרייה של 'מוניטין'.

עד כאן, צד המניות והנכסים האווריריים. **אבל, מה בדבר חובות הפירמה?** האין מידה מסוימת של אמת במוסכמה, שמאחורי האג"חים שמנפיקה הפירמה, ניצבים ציוד מטריאלי ומלאי פיזי שיש להם פוטנציאל יצרני? **האם ניתן לשלול לחלוטין את הקשר בין ההכנסה מהון ובין הפריון של ציוד הפירמה?**

התשובה היא שוב הפוכה למוסכמות. ציוד ומכונות ו'נכסים חומריים' הינם בעלי פריון, כשהם מצויים במרקם כוללני של תרבות תעשייתית. בתרבות כזאת, ניתן להפיק, לעתים יותר ולעתים פחות, מוצרים ושרותים – תלוי במרקם הטכנולוגי. אולם מכונות וציוד וקווי-ייצור אינם מחזיקים בסגולות של יכולת שיערוך עצמי. ניתן אמנם לכוונם כך שיפיקו יותר מוצרים ושרותים בפחות חומרים ובפחות זמן, אבל לשינוי הטכני הזה אין שום קשר עם השינוי בערכי ההון.

ההסבר לעליית ערכם של האג"חים הוא אחר: במשטר קפיטליסטי, המחזיקים בבעלות על חלקים מהמכונות ומקווי הייצור התעשייתיים, הם בעלי הזכות לנכס חלק מסך הכל התפוקה החברתית. הזכות תלויה בכוחם הפוליטי של הבעלים, ביחס לקבוצות חברתיות אחרות. מכאן, שתהליך השיערוך אינו של המכונות, אלא של יחסי-הבעלות על המכונות, כלומר: הכוח היחסי של הבעלים לכפות שיערוך זה. כוח זה נובע ממיסוד יכולת האיום שלהם, להגדיל את כמות הנזק שהם יכולים לחולל לתרבות התעשייתית בכללותה.

נתאר לנו ספינת מכלית, שכושרה, להוביל יותר נפט ביותר מהירות התפתח מאז תחילת המאה בהדרגה, בהתאם להתפתחותו של המרקם הטכנולוגי הכללי. ערך 'ההון' שלה, לעומת זאת, מראה תנודות; לעתים, תנודות דרמטיות. לתנודות בערך ההון אין קשר למצב הטכנולוגיה בעולם, אלא למצב המחירים של הנפט בעולם. מחירי הנפט מצידם, מתנודדים על-פי נסיבות הקשורות ליחסי הכוח בעולם. יחסים אלה קשורים אך ורק למרקם הפוליטי בעולם. המרקם הפוליטי כולל הסכמים ובריתות וקואליציות בין פירמות נפט גדולות 'אופ"ק' והממשלים במדינות המפותחות; הוא כולל קונפליקטים ומלחמות במזרח-התיכון, חסימת נתיבים אסטרטגיים ועוד.[86] אם מחירי הנפט יורדים, פוחת ערך 'ההון החומרי' של הפירמה בעלת המכלית; גם אם מדובר במכלית בעלת כושר טכנולוגי גבוה, שזה עתה יצאה מהמספנה המשוכללת ביותר בדרום-קוריאה.

---

[86] בקיץ 1928 נחתם בסודיות הסכם 'הקו האדום' שחילק בין קבוצות הנפט הגדולות בעולם את הרווחים במזרח-התיכון למשך עשרות השנים שאחרי כן. מי שנחשב בעיני עצמו ל'אדריכל' ההסכם – אם כי בעיני שותפיו-יריביו נחשב פשוט ל'מיסטר חמישה אחוזים' – היה אחד ממומחי הנפט הגדולים קאלוסט גולבנקיאן. "...לכבוד המאורע הגדול, חכר גולבנקיאן יכטה בקיץ ההוא והפליג בים התיכון עם בתו ריטה. מול חופי מרוקו, הבחין גולבנקיאן בספינה שכמוה לא ראה מימיו. היא נראתה לו משונה מאוד, בארובתה המזדקרת מקצה הירכתיים של גופה הארוך. הוא שאל את בתו, מה טיבה של ספינה זאת... זאת מכלית נפט אמרה לו ריטה... הוא היה בן חמישים ותשע, וזה עתה חתם על אחת מעסקות הנפט הגדולות ביותר של המאה, הוא היה הטלראן של הנפט, והוא לא ראה עד אז אפילו מכלית נפט אחת..." (*ירג'ין*, 1991 : 202).

אותו תהליך קורה בכל אותם פריטים ׳חומריים׳, ממטוסים וחלליות ועד לבתי-חרושת ומשרדים, הנחשבים ל׳מוצרי הון׳, ומכסים את התחייבויות הפירמה.

נניח שמחירי ההון אכן מתנודדים על-פי נסיבות פוליטיות. למרות זאת, האם ניתן לפסול כליל את חישוב ערכם של מכונות וציוד תעשייתי? כלום אין משהו ׳ממשי׳ מאחורי הנכסים הפיזיים הללו? הרי מקובל, שבמאזן הפירמה רשומים כל אותם נכסים פיזיים – לא על-פי מחיריהם בשוק, אלא על פי עלותם ההיסטורית. משמע, שגם אם הון הפירמה מלא בנכסים ׳אווריריים׳, בכל-זאת הציוד והמכונות נרכשו בערך ׳ממשי׳; ולכן, יש להם ׳ערך כלכלי׳ מסוים.

אכן – באופן מודע או שלא במודע – החשבים של הפירמות מפרידים במאזניהם בין החלק המשתייך לכוח השוק של הפירמה (עסקי ׳המוניטין׳), לבין מה שמכנים ׳הערך הכלכלי׳ או ׳הערך האמיתי׳ של הנכסים. ערך זה נמדד על פי עלותם ההיסטורית של הנכסים. אלא ש׳ערך כלכלי׳ זה, גם הוא חסר קשר לפריון של הציוד התעשייתי שבבעלות הפירמה. הסיבה לכך היא, שגם ׳עלות׳ המכונות והציוד אינה מנותקת מהקונטקסט העסקי – כלומר ממנגנון השיערוך.[87]

לדוגמא: בעלי פירמה קנו מכלית חדישה מתוך ציפייה לרווחים, משום שהם ציפו לעלייה ברווחי נפט. חלק מציפיות אלה כבר נספגו במחיר המתייקר שקבעו הפירמות, שמכרו להן את המכלית. העלייה הכללית בציפיות לרווח נרשמת במאזן הפירמה, כעלייה במחירי הציוד שהפירמה רכשה. אבל גם בנסיבות רגילות – ללא ציפיות משתנות לרווח ובלי נסיונות של קונים ומוכרים לחלוקה-מחדש של הרווח, שעומדים ביסוד השיטה **הדיפרנציאלית** – גם אז, מחיר קניית הציוד כבר מעוגן בקונטקסט של ׳שיעור רווח נורמלי׳, העומד ביסוד השיטה **האוניברסלית** של ההצבר. כאשר החשבים של הפירמה מצמידים במאזן את עלות המכלית לאינדקס מחירים כלשהו, פירושו של דבר שהם מנתקים את הציוד הפיזי מפריונו **התעשייתי הייחודי** לפירמה. הם מקנים לציוד כושר שיערוך **עסקי ממוצע**, על-פי ׳שיעור הרווח הנורמלי׳ השורר באותה תקופה. כושר זה משקף, בעצם, את יכולת הבלימה התעשייתית הממוצעת שהצליחו להשיג כלל הפירמות במשק.

סיכום: האבחנה בין מניות ואג״חים נובעת לא מהאופי התעשייתי השונה שלהם, אלא מההסדרים המוסדיים השונים של הרווח. הסדרים אלה נשענים על שתי שיטות

---

[87] העיסוק הקדחתני ב-Q של Tobin הינו הרבה מהומה על לא מאומה. ה-Q של Tobin מוגדר כיחס בין שווי השוק של פירמה ובין העלות האלטרנטיבית הנקיה של נכסיה הקבועים (*Tobin and Brainard*, 1968). מאחר ששווי השוק של הפירמה נתון לתנודות – ומשום כך הוא נחשב ל׳ספקולטיבי׳ – מצפים שאי פעם, בטווח-הארוך, מחירה של הפירמה ישתווה לעלות האלטרנטיבית של נכסיה הקבועים, המעוגנים בספֵרה ׳הריאלית׳ של התעשייה. אבל זאת, כמובן, טעות נאו-קלאסית אופיינית לעולמם של הכלכלנים – המפוצל בין מחירי שוק למחירי ייצור, ובין ספרה מוניטרית לספֵרה ריאלית. Q ייעלם אולי אֵי-פעם, כשיתגלה המשיח הנאו-קלאסי – מן הסתם כשיתמזגו אלי השמים עם אלי האדמה. בטווח-הקצר של זמננו, מכל מקום, השתוות המחירים עשויה להתקיים משני הכיוונים. כלומר: אם מחירי המניות של הפירמה עולים בגלל ציפיות עולות לרווח – יכולים גם לעלות מחירי הנכסים הקבועים, שהמוכרים שלהם ניזונים מציפיות עולות לרווח ומעלים את המחירים בקצב שהוא לא פחות מהיר מקצב עלייתם של מחירי המניות.

ממוסדות של יחסי-כוח. השיטה האחת — המופיעה בהון מניות של פירמה — משערכת את היכולת **הדיפרנציאלית** של הפירמה, להגביל את התעשייה לטובת בעלי אותה פירמה. השיטה השנייה — המתגלה בחובות הפירמה והאג״חים שלה — משערכת את היכולת **הממוצעת** של כלל בעלי הפירמות להגביל ולכוון את התעשייה בכללותה.

ב. רווח מול ריבית

ניתן להתייחס אל ההבדל בין המניות לבין האג״חים מנקודת-מבט אחרת; להשקיף עליהן כעל שני סוגי הכנסה מהון: **רווח** שמקנה הבעלות הישירה, ו**ריבית** שמוקנית למחזיקים בחובות הפירמה. בחינה של התנודות לאורך זמן, ביחסים שבין הריבית והרווח, יכולה להוות מדד לא-רע ל׳בשלותו׳ של הקפיטליזם. ה׳בשלות׳ עשויה להשתקף בשינויים שחלו במיסוד הציפיות לרווח ובצורות השערוך הנלוות אליהן. קיימים מלומדים כמו הרברט פרנקל, שרואים את ההבדל, בין הון מניות לבין אג״חים, כביטוי להבדל במידת האמון שרוכשים לשני סוגי הנייר האלה: הון מניות משקף **ציפיות לתשואה**, ואילו האג״חים משקפים **הבטחות לתשואה**.[88]

על-פי ההיגיון הזה, אפשר לצפות שככל שהקפיטליזם ׳מבשיל׳, וככל שמתמסדת שליטתם של העסקים בפעילות התעשייתית והמדינית, הדאגה מ׳סיכונים׳ יורדת וה׳אמון׳ עולה. מכאן שהאג״חים אמורים להפוך יותר ויותר לצורה המקובלת של ההון. אם המצב הפוך, ומתפתחים תנאים של ׳קפיטליזם פרוע׳ — כשהמוסכמות המעמדיות החדשות טרם התקבעו, או המוסכמות המעמדיות הישנות עומדות להתפורר (כמו ב׳שווקים המתעוררים׳) — הצבר באמצעות הנפקת חובות הוא כמעט בלתי-אפשרי. במצב זה, השקעה באמצעות מניות ׳נושאות סיכונים׳ הופכת למנוע העיקרי של שיערוך הנכסים.

׳בשלות׳ הקפיטליזם, אם כן, ניתנת להימדד, במקרה זה, באמצעות היחסים המשתנים לאורך-זמן בין הריבית והרווח בתוך סך ההכנסה מהון. על פי מדד זה, אפשר לצפות שבשלותו של הקפיטליזם (הנאמדת על-פי חלקה של ההכנסה מריבית בתוך סך ההכנסה מהון) תהיה בעלת קשר חיובי עם יכולת הבלימה התעשייתית של הבעלים. יכולת בלימה אסטרטגית זו תימדד על-פי רמת האבטלה במשק. במלים אחרות: יש לצפות שהשינויים בחלקה היחסי של ההכנסה מריבית יהיו בעלי קשר חיובי לשינויים בשיעור האבטלה.

ואכן, נראה מתוך *שרטוט ב׳3* שזה המצב בארה״ב. השרטוט מציב את רמת האבטלה (אחוזי הסקלה השמאלית) מול חלקה של ההכנסה מריבית מתוך סך ההכנסות מהון (אחוזי הסקלה הימנית).

מאז שנות השלושים המוקדמות, מדד הבשלות היה קשור בקשר הדוק לשיעור האבטלה. ממבט ראשון, נראה הקשר אינטואיטיבי ולא ברור: אחרי הכל, ניתן לטעון שהמגמות הכלל-משקיות משפיעות על הרווחים יותר מאשר על הריבית: אם המשק שקע במיתון — עלתה האבטלה באופן טבעי, הרווחים ירדו מהר יותר מהריבית; וכתוצאה מכך נוצר הרושם, שהגידול בחלקן של ההכנסות מריבית קשור לגידול באבטלה.

הטיעון הזה היה עשוי להיות נכון, אילו המגמה הזאת הייתה שוררת לטווח-קצר בלבד. במגמות ארוכות-טווח, לעומת זאת, תשלומי הריבית הינם גמישים ביותר; משום

---

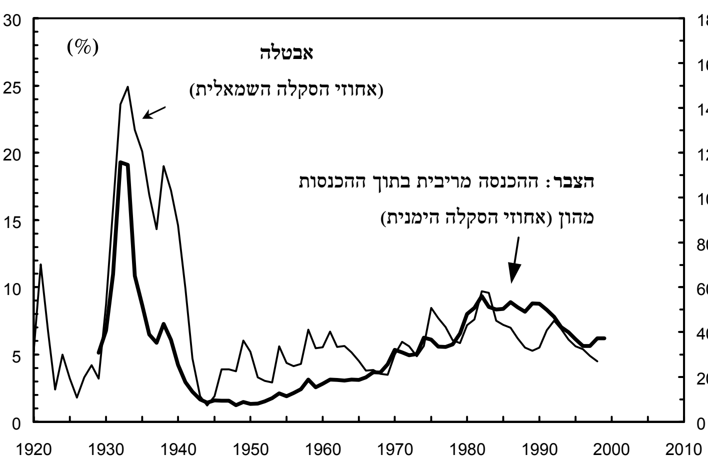
88 *Frankel* (1980)

כך אין שום סיבה טכנית להניח שחלקה של ההכנסה מריבית בתוך סך ההכנסה מהון, תראה לאורך זמן קשר חיובי עם שיעור האבטלה במשק. מסקנה: אם קיים קשר כזה – הוא מאוד משמעותי, ובכלל אינו מובן מאליו.

שרטוט ב׳3 מראה כי שנות השלושים והארבעים היו בסימן של תהפוכות. בתחילת התקופה גרמה שליטת העסקים בתעשייה להשבתת חלקים הולכים וגדלים ממנה, עד לשיתוקה החלקי. בשנים שלאחר-מכן השתנה המצב: כניסתה של ארה״ב למלחמת-העולם השנייה, מעורבותו הגוברת של הממשל הפדרלי במשק, והתחזקותו של הצבא ככל שגברה מעורבותה הגוברת של ארה״ב בקונפליקטים בינלאומיים – הביאו להתרופפות השליטה הבלעדית של העסקים בתעשייה. תקופת 1950-1980 הייתה יותר יציבה: זאת הייתה תקופת ההתנערות ממגמת הרפורמות של ׳הניו-דיל׳ – תקופת החזרה ההדרגתית לשמרנות; העסקים השיבו לעצמם בהתמדה את השליטה בתעשייה, ואת הביטחון בהמשך זרימתם הקבועה של הרווחים. למן ראשית שנות השבעים, הם אף הצליחו לזכות ב׳אמון׳ הקבוע שבין לווים ומלווים. התוצאה של החזרה לימי השמרנות הטובים הייתה עלייה מתמדת ברמת האבטלה מצד אחד, ומעבר מן הרווח אל ההכנסה הקבועה מצד שני.

שרטוט ב׳3

עוצמה עסקית מול בלימה תעשייתית בארה״ב



מקור: U.S. Dep. of Commerce ; Economic Report of the President

הערה: ההכנסה מהון כוללת רווחים תאגידיים לפני מס והכנסות נקיות מריבית.

באמצע שנות השמונים, החלה הגלובליזציה של מוסד היוזמה העסקית; המשק האמריקני הלך ונפתח, והמגמה התהפכה שוב. המוסדות העסקיים מצויים באיום

מחוּדש: היכולת לשלוט בתעשייה למען מטרות העסקים, הפכה לבעייתית בגלל פתיחת המשק. התוצאה הייתה נפילה ברמת האבטלה, שלוותה בירידת חלקה של ההכנסה מריבית בתוך ההכנסות מהון. תהליך זה משקף את נפילתו החוזרת של מוסד 'ההבטחה' לתשואה של האג"חים, לעומת העלייה המהירה של מוסד 'הציפיות' לתשואה של המניות.

סיכום פרשת האג"חים והמניות: תהליך ההתמזגות למעשה — שהתפתח בין הון המניות של הפירמה ובין ההתחייבויות שלה לטווח-ארוך — הינו השתקפות השינוי המהותי שעבר הקפיטליזם מאז תחילת המאה. השינוי מתבטא בעיקר בעלייתם של מוסדות האשראי, כמכשיר העיקרי של ההצבר.

בקפיטליזם הישן נתפש תהליך ההצבר כאילו הוא מתגלגל מ'השקעה ריאלית', דרך ייצור, מכירות, רווח ולבסוף הצבר מוניטרי. על פי ההיגיון השליט של אז, ההצבר נעשה דרך הסתכלות **מהעבר אל ההווה**.

בקפיטליזם החדש של המאה העשרים (שמכוּנה לעתים, בטעות, 'קפיטליזם בוגר' או 'בשל')[89] — ערך ההון נקבע על-פי הסתכלות **עתידית בהווה**, וההצבר נקבע בכל רגע של הסתכלות עתידית כזאת.

מה שסייע להתפתחות זאת היה התפשטות מוסדות האשראי על צורותיהם השונות. במילים אחרות: אם **ערך ההון אינו עוד נקבע על-פי התפוקה הפיזית אשר הצטברה מהעבר** — אלא תלוי בתיק ניירות-הערך המשקף את **הערך העכשוי של הציפיות לרווח בעתיד** — הרי שתהליך ההצבר מתחולל עוד **לפני** שהרווח 'התממש', ועוד **לפני** שציוד וחפץ מטריאלי כלשהו מתחיל לפעול. בכך מוסטת כל נקודת-הכובד של הקפיטליזם. הוא פסק מלהיות מנגנון של ייצור סחורות למען רווח וצבירתו, והפך למנגנון של **ציפיות לשיערוך יכולת רווחיות**.

עם התמסדות הצורות השונות של האשראי, לקפיטליסטים אין עוד צורך באיצטלה של ייצור סחורות למען הצבר סחורות. כמעט מיותר לציין, שההיפוך הזה באוריינטציה של ההצבר נובע מביטחון ומאמונה עצמית של הקפיטליסטים בחוסנו של המשטר: כדי שתהליך השיערוך יפעל על בסיס ציפיות לרווח עתידי — יש צורך באמונה חזקה ביותר, שהנכסים יצמחו מעצמם ושזרם הרווחים יהיה קבוע ושגידולו יהיה 'נורמלי'. אמונה כזו לא התקיימה לפני כמאה שנה. הקפיטליזם התחזק מאז; וכפי שנראה בהמשך, הוא עדיין רחוק משיאו.

מסקנה: ההתמזגות למעשה של הנכסים 'הרוחניים' עם ההתחייבויות 'המטריאליות', משני צידי המאזן של הפירמה, משקפת את הביטחון והאמון העצמי של בעלי ההון, ואת האיחוד בין 'הציפייה' ובין ה'הבטחה' של תהליך ההצבר. בלשונו של ובלן: "...

---

89 הכינויים 'בשל', 'בוגר' ו'מאוחר' שמצמידים למשטר הקפיטליסטי, מרמזים יותר על שאיפתם של הכותבים לראות את חידלונו של הקפיטליזם ואת הסימנים ל'שלב האחרון' שלו. אבל נראה, שהסימנים הללו מאכזבים. הסיבה לכך היא, שאותם כותבים תקועים במציאות המטעה של 'הקפיטליזם התעשייתי'. הם סבורים שתהליכי הריכוזיות של הייצור ועלייתו של 'ההון הפיננסי' משבשים את ייצור הסחורות. מכאן, לדעתם, מתערער תהליך ההצבר הקפיטליסטי שיביא עליו, בסופו של דבר, את חורבנו. במובן זה, הקפיטליזם דווקא התחזק והתחדש. את הסתירות יש לחפש במקום אחר של תהליך ההצבר, שמשמעותו שונה לגמרי — כפי שמתואר בספר זה.

בעידן התבונה העסקית, כל צורות ההון [מניות ואג"חים] אינן אלא ציפיות לכושר רווחיות משוערך..." (*Veblen*, 1904: p. 127).

י"ב. הון ככוח: מכונת-העל החברתית.

עד כה התברר, כי ההון אינו צבירת מכונות או אמצעי-ייצור בבעלות פרטית, אלא חתירה למיסוד של יחסי שליטה השוררים במשטר הקפיטליסטי. אחד האמצעים המרכזיים של השליטה הוא הבלימה השיטתית של מכלול הייצור החברתי ומניעת השימוש המלא והחופשי בידע האנושי. הדיון התרכז במיסוד הכוח, על צורותיו העסקיות והמדיניות **כאמצעי** להצבר.

זה המקום לדון בחתירה לכוח **כמטרה הסופית** של תהליך ההצבר. כיצד מופעלת השליטה על כלל תהליך הייצור החברתי, וכיצד היא התפתחה עד לצורה המזוקקת של הצבר ההון.

אחד העיונים המקיפים והמבריקים בנושא נכתב על ידי לואיס ממפורד. הוא התמקד בחקר שורשי הקשר ההיסטורי שבין מוסדות הכוח ובין הטכנולוגיה, וסיכם את ממצאיו בתיאוריה היסטורית מקיפה. ממפורד, כמו ובלן, כמעט שאינו נקרא כיום. הייתה לכתביו פריחה קצרה בעידן הסיקסטיז אך מאז הוא נשכח. בספריו *'העיר בהיסטוריה'* ו*'המיתוס של המכונה'*, ביקר ממפורד את המוסכמות לגבי התפתחותה של הטכנולוגיה ואופייה.[90] תמצית טענתו היא שהמטרה הסופית של הטכנולוגיה, מאז שחר התרבות, אינה שינוי ועיבוד של הטבע אלא שינוי ועיצוב מחדש של בני-האדם. המכונות המורכבות ביותר שפותחו היו לא חומריות, אלא חברתיות. ובלן מדגיש את הניגוד המתפתח בין האספקט החיובי של הטכנולוגיה החומרית לבין האופי השלילי של הכוח החברתי; ממפורד, שהושפע במידה רבה מרעיונותיו של ובלן, מתמקד בהתפתחות הניגוד שבין **טכנולוגיה דמוקרטית** לבין **טכנולוגיה אותוריטרית**.

הטכנולוגיה הדמוקרטית מכוונת לפיתוח הקידמה האנושית, בעוד שהטכנולוגיה האותוריטרית מתמקדת בשליטה על האנושות. בעיני ובלן, מוסדות הכוח החברתיים הם אזיקים הבולמים את הקידמה הטכנולוגית; בעיני ממפורד, מיסוד העוצמה ואירגונה הם סוג של טכנולוגיה.

ממפורד ממשיך את קו מחשבתו של ובלן לגבי הטכנולוגיה, כמרקם של תרבות חברתית לא-מטריאלית. לדידו, אין בנמצא 'תרבות חומרית'; הארכיאולוגים וההיסטוריונים משליכים את התודעה הקפיטליסטית על תרבויות עתיקות. בהיותם שבויים בתודעה חומרית, הם מזהים את ההתפתחות האנושית דרך הממצאים החומריים שהתרבויות הותירו אחריהן. אבל הכלים החומריים, שנותרו, בנויים על מסורת **סימבולית** ארוכה, והיא נותרה ללא עקבות.

הטכנולוגיה האנושית הינה **מרקם סימבולי**. הטכנולוגיה החשובה ביותר, עד להמצאת הכתב – ואשר הארכיאולוגיה אינה יכולה לפענחה – היא השפה. מקובל

---

[90] *Mumford* (1961, 1967, 1970)

שהתרבויות הפלאוליתית והנאוליטית נחשבות לנחותות, בגלל התוצרים החומריים הפשוטים שהותירו אחריהן; אבל השפות, שהתפתחו בתרבויות אלה, מפתיעות במורכבותן ובהיגיון העשיר שלהן. אין זה ברור, כמה זמן נדרש להתפתחותה של שפה; אולם ברור כי ההתפתחויות היותר-מאוחרות, לא היו ניתנות להשגה, ללא המבנה הקדום של הטכנולוגיה הסימבולית הזאת. יתר על כן, לא נראה שהתפתחות זו נבעה מצרכי הקיום היום-יומי; שהרי חבורה של ציידים ומלקטים אינה זקוקה למבנים לוגיים מורכבים, שמצויים עד עצם היום הזה בקרב חברות לא מפותחות.

המניע לפיתוח הטכנולוגיה, לפי ממפורד, הוא השאיפה לגילוי העצמי. יחד עם שאיפה זאת – מאחורי פיתוח השפה, הטקסים והטאבו, הדומים לפיתוח המדע והשכלולים הטכניים – מסתתרת שאיפה סמויה לשליטה, לטוב ולרע, באנרגיה הרוחנית והרגשית של בני האדם. הטכנולוגיה של השפה העניקה שליטה זאת. פיתוח הטכנולוגיה של השפה, היא שאיפשרה את צמיחת הטכנולוגיות 'החומריות' המאוחרות יותר.[91]

ממפורד מבחין בין שתי שיטות טכנולוגיות: האחת, הדמוקרטית, שיוצגה בעיקר בתרבות הנאוליטית. השנייה, הכוהנית, שיוצגה ושמיוצגת עד היום בחברות ה'מתורבתות': אלה החברות שעברו עיור ומלוכה. ההבדל המהותי בין שתי התרבויות הטכנולוגיות מתגלה בגישה שלהן למוות: הטכנולוגיה הנאוליטית נטתה לנתיב 'הביולוגי' – תוך חיפוש חיים טובים והשלמה עם המוות, כבלתי נמנע. הטכנולוגיות הכוהניות, לעומת זאת, משתמשות בנתיב 'המכני' של האלימות והשררה – מתוך תקווה להשיג חיי נצח. התרבות הנאוליטית לא ראתה בעבודה סבל וניכור, אלא תהליך קהילתי המשתלב בסביבה הטבעית. בתרבות זו, חיי המשפחה מילאו מקום מרכזי. לא הייתה בה התמחות, ורוב העבודות נעשו במשותף. הידע לא הוחזק כזיכיון בידי קבוצה צרה נגד שאר החברה. הסמכות הושתתה, לרוב, על גיל ולא על אלימות או על פחד מהמוות.

התרבות הנאוליטית מיסדה לראשונה את ערכי המוסר, המשמעת העצמית, מוסדות דמוקרטיים ומוצרים ציבוריים משותפים. הרבה מהאספקטים של התרבות הנאוליטית נטמעו בתרבויות היותר-מאוחרות. חלק ממוסדותיה וערכיה חבויים בחברה המודרנית; הם נחשבים ל'טבעיים' ולכאורה בני-האדם 'נולדים עימם': חוש צדק, סולידריות, אנושיות, ושאר מיני ערכים 'אי-רציונליים'. אבל התרבות הנאוליטית לא הייתה מסוגלת להחזיק מעמד לנצח. היא הייתה מותאמת לקהילות קטנות; לאחר תקופה קצרה של חידושים ושותפות יצירתית – מוסדותיה התאבנו ונסתגרו ברשת של מסורות מגבילות, צרות-אופק ושמרנות.

מול התרבות הקהילתית הזאת צמחו ציביליזציות כוהניות, שהערך העליון שלהן היה **חתירה לכוח אבסולוטי**. מיסוד הכוח היה באמצעות המלוכה השושלתית. הבולטות בהן היו הציביליזציות של הדֶלתות במצרים, במסופוטמיה, בהודו ובסין.

---

[91] ההשפעה המאגית של המילים נותרה מהמורשת הסימבולית עד ימינו, אולם היא בולטת בעיקר בפולחן הדתי. עד היום, קבוצות של יהודים מייחסות חשיבות לסימבולים של 'הגימטריא'. זו-האחרונה התפתחה מן הקבלה, אשר ייחסה חשיבות למבנים סימבוליים כמו 'עץ החיים' – מבנה הלקוח מפולחנים מסופוטמיים עתיקים שנועדו לקדש שליטה בסדר הקוסמולוגי והאנושי (*Parapola*, 1993).

ציביליזציות אלה התבססו על ניכוס שיטתי של העודפים המטריאליים, שנוצרו כתוצאה מחלוקת עבודה ומאירגון עבודת כפייה.[92] השפע היחסי של התוצר וריכוז העושר החומרי היו רק חלק מההוויה. השינוי במבנה הסימבולי היה העיקר.

עליית ציביליזציות הכוח לוותה בהשתלטות הפולחן של אלי השמיים, שהחליפו את אלי האדמה הנאוליטיים. בעוד שהאחרונים היו מושרשים היטב במחזור החיים האנושי של כלכלת-קיום פשוטה – אלי השמים יצגו סדר קוסמולוגי וחברתי חדש, של שליטת מלכים וכוהנים בנתינים ועבדים.

שליטה זו, בריכוז של עודפי ייצור ובאוכלוסיות גדולות, הייתה מלווה באיום הולך וגדל של התמוטטות פתאומית כתוצאה ממשבר או מפלישה או ממרד. ככל שגדלו העושר והסיכון, כן התקדשו שיטות של סדר אלים ושל פולחנים; אלה ניסו להרחיק את המוות, באמצעות הפיכת המלכים עצמם לאלי *שמש*. הפולחן שקידש את הסדר הכוהני, התערבב עם התחלות המדע: בעיקר הכתב, האסטרונומיה והמתמטיקה, שהוחזקו בידי קבוצות נבחרות, שהקיפו את המלכים.

ציביליזציות הכוח הופיעו עם הגידול בפריון החקלאי; הוא איפשר, לראשונה, ריכוז שיטתי של העודפים בידי הקבוצות ששלטו באמצעי האלימות, בפולחן ובמדע. עם הופעת המלוכה והכהונה והריכוז השיטתי של העודף – הוסבו כלי-הציד לשעבר, והפכו לכלי-נשק מאורגנים נגד בני אדם; פולחן המלחמה הטוטלית התחיל להתקבע, וכך גם שיטות ההגליה ההמונית, בתי-הסוהר, העינויים וההוצאה להורג בפומבי. אז התגלתה לראשונה, במלוא עוצמתה הדורסנית, טכנולוגיית הכוח – אותה **מכונת-העל**.[93]

המכונות הראשונות שהשליטים האבסולוטיים עשו בהן שימוש, היו בני האדם. טכנולוגיית הכוח, בהיותה סימבולית, אינה מבחינה בין 'טבע' לבין 'אדם'. שניהם מותכים לתרכובת אחת, כאמצעי להרחבת הכוח ולהרחקת אימת המוות מבעלי המכונה. השאיפה לשליטה אבסולוטית בסדר הקוסמי והחברתי דחפה את המלכים, אלי השמש, לשכלל את מכונת-העל האנושית, להופכה לעל-טבעית, לאלמותית. תוצאות השאיפה שרדו עד ימינו: הקברים והמקדשים המגלומניים של הפרעונים, האשורים, בני המאיה והאצטקים. בכל אימפריות השמש התפתחו טקסים של הוצאות-להורג המוניות, שיועדו לסלול את דרכם של מלכי השמש אל עבר האלמוות. מכונות-העל, שהתפתחו בתחילת מיסוד המלוכה, היו בעלות שלושה מאפיינים בסיסיים – שנותרו עד לציביליזציות הכוח המשוכללות של ימינו: *מכונת העבודה*, שיועדה לגיוס המוני איכרים לעבודות-כפייה ציבוריות ('מס עובד'); *המכונה הצבאית*, שיועדה להטלת משמעת פנימית ולמלחמה חיצונית ולגיוס-בכפייה של משאבים ובני-אדם; *המכונה הביורוקרטית*, שיועדה לאירגון הסדר החברתי וחשבונאות המלוכה. השליטה הוחזקה

---

[92] 'מס' במצרית ו'סבל' באכדית, פרושם המקורי היה עבודת כפייה, 'אנגרייה': "...ויט שכמו **לסבל** ויהי **למס עובד** ..." (*בראשית*, מ"ט 14).

[93] במקור: *the mega-machine*

בידי קואליציה של פקידי הארמון וכוהני המקדש. הראשונים החזיקו במונופול על הכוח הפיזי והאלימות, והאחרונים שלטו בידע ובאידיאולוגיה הדומיננטית.

בציביליזציות אלה התפתחה חלוקת עבודה היררכית והתמחות ביורוקרטית, בעיקר במכרות המלכותיים, בצבא ובפקידות. שם גם התפתחו נוהלי המשמעת הקשה והעונשים הכבדים. שיטות אירגוניות אלה הפכו את העובדים, החיילים והפקידים לחלקים מכניים במכונת-העל.[94]

מכונת-העל הביאה להתפתחות הידע והפריון, שבאמצעותם בנו את הפירמידות והקימו ערים; אולם המטרה הסופית של הארגון האנושי המכני בסדרות גדולות, נותרה עד היום: הרחבת הכוח של השליטים. השימוש השיטתי בכוח אלים יועד כמובן לכפות צייתנות וסטנדרטיות, אבל הוא יועד בעיקר כדי להציג לראווה את הסדר הכוחני השליט.

משום כך מוסדו, עד כדי פולחן, אורגיות של קורבנות אדם. באופן בלתי מודע, הביטוי של פולחן זה, בציביליזציות הכוח של ימינו, הוא העיסוק הכפייתי במלחמות. בשיאם, טוען ממפורד, הפכו מוסדות המלוכה ל"... קנוניה מאורגנת לזלילת אדם..." (*Mumford*, 1967: p. 184).

סיכום: מודל מכונת-העל עומד בניגוד חד לאפיונים הדמוקרטיים של החברה הנאוליטית. הקהילה הקטנה והמבוזרת, פינתה מקומה לערים מוקפות חומה וצפופות. במקום העבודה, המשתלבת בסביבה הטבעית, בא הארגון המכני; מגוון המיומנויות הוחלף בהתמחות לכל החיים; האיכרים העצמאיים הפכו לעבדים, והאלימות האקראית של יחידים הלכה והתמסדה למלחמה הטוטלית.

י"ג. גלגולה המודרני של מכונת-העל: שיעור-הרווח-הנורמלי

אלי השמש וציביליזציות הדלתא שקעו, אולם 'מיתוס המכונה' נותר אלמותי והוא חזר למרכז התודעה במאה השש-עשרה. הסימן הבולט ביותר הייתה התפשטות המכניזציה של הסדר הקוסמי, על פי תמונת-העולם של גליליאו. אותו רציונליזם מכני, שהתפתח בתקופת הבארוק, והתפשט מן המוזיקה הוונציאנית דרך הדיפלומטיה הצרפתית ועד לפיזיקה הניוטונית ולפוליטיקה של הובס. שיא ביטויו של הרציונליזם המכני התגלה לממפורד ביריד העולמי בשיקגו בשנת 1933. בכניסה ליריד התנוססה בגאווה סיסמת ענק: "... המדע מגלה; הטכנולוגיה מיישמת; האדם מציית..." (*Mumford,* 1970: p. 213). סיסמה זאת השתלבה היטב בכותרת היריד, *"המאה של הקידמה"*. זה היה האות לניצחון המחודש של 'מיתוס המכונה'.

ממפורד התמקד בעיקר בגלגול המחודש של מוסדות המלוכה ואלי השמים, דרך ממשיכו במאה העשרים: מוסד המדינה הריבונית. אם נרחיב את עיונו ההיסטורי, ונצרפו לאנתרופולוגיה הפוליטית של ובלן, יתאפשר ניסוח תיאוריה חדשה של המוסד הדומיננטי בחיים המודרניים: מוסד ההון.

ההון אינו יחידות נפרדות של חומרים שמייצרים חומרים; ההון הוא התגבשות של כוח מרוכז, המופעל על ידי השליטים המודרניים כנגד החברה. מוסדות הכוח האלה

---

[94] *Mumford* (1967): p. 191

הם, בעצם, מבנה סימבולי משוכלל, שעליו מבוססים הציביליזציה הקפיטליסטית ותוצריה החומריים.

אפשר לאסוף את קווי המיתאר של אפיוני ההון ולצרף אותם לכלל תמונה אחת; נקבל מין תבנית מטושטשת של מכונת-על חובקת עולם. ההון, מבחינה זאת, הוא מכונת-העל המשוכללת ביותר בתולדות האנושות. היא מתוחכמת הרבה יותר מזאת שאלדוס האקסלי ניסה לתאר ב*עולם אמיץ חדש*׳, ובוודאי שהיא חזקה יותר מתמונת העולם שג׳ורג׳ אורוול ניסה לחזות ב*1984*׳.

ראשית: **האמונה המלכדת בפולחן המאגי של ׳שיעור הרווח הנורמלי׳** יוצרת את הגיבוש הסימבולי של הכוח. כוח זה מפעיל ושולט בארגוני ענק אנושיים, המופיעים תחת כותרות שונות: ׳מדינה׳, ׳עסקים׳, ו׳תקשורת-המונית׳. זהו המבנה הסימבולי, שבאמצעותו שולטות קבוצות קטנות של בני אדם — אותם ׳הבעלים הנעדרים׳ של ובלן — במצבורי ענק של בני אדם מאורגנים.

שנית: העוצמה של ההון כמכונת-על בלתי-מודעת מתבטאת גם בלכידותו **האוניברסלית**, למרות הופעתו המבוזרת לכאורה. מוסד היוזמה העסקית — שהוא התצורה הליגלית והגלויה של הצבר ההון — מופרד לכאורה לשרשרות מצטלבות של חלקי בעלויות (המסתתרות, לכאורה, מאחורי שרשרות מצטלבות של תשומות-תפוקות של מוצרים); אולם ההון בכללותו, כמניע וכתוצאה, מתאחד לתהליך שליטה מתפשט, אחיד ואוניברסלי.

שלישית: העוצמה האוניברסלית המתפשטת נעשית דרך אופיו **הסחיר** (vendible) של ההון. אופי זה מאפשר להפוך את מכונת-העל החדשה למבנה חזק, המתפשט הרבה יותר ממכונות-העל הקדומות — מוסדות המלוכה והמדינה הריבונית לסוגיהם. הסיבה הראשונה לכך: בניגוד לסיסטמות הישנות, העוצמה החברתית ניתנת לקנייה ולמכירה. הסיבה השנייה: בגלל אופיה הסחיר, העוצמה יכולה להתפשט ולצמוח בקצב בלתי פוסק. בעוד שההתפשטות של מבני הכוח הישנים נסמכה על אלימות בלבד, הרי מבנה הכוח החדש, של ההון, מתפשט בעיקר בדרכים שלוות. הולכת ופוחתת חשיבותן של שיטות הכפייה, העונשים, הטרור, מחנות-הריכוז ושיטות לדיכוי החיצוני של נפש האדם, אשר היו הטכנולוגיה העיקרית של משטרי הכוח הישנים. במקומן בא מוסד ההון — והוא מחלחל ומתפשט כמעין וירוס פעיל, תוך שהוא משנה את המבנה הסימבולי של כל תא במרקם החברתי.

רביעית: כוח החדירה של מכונות-העל הישנות הוגבל להנצחת **סימבולים פיזיים** של רהב: סמלי עוצמה מוחשיים כגון פירמידות, מקדשים, תעלות ואסטלות; הפגנת עוצמה מרוכזת באמצעות תהלוכות ניצחון של שבויים, ובאמצעות צבאות וציי ענק. מכונת-העל החדשה, ההון, הינה **כוח אבסטרקטי** לחלוטין; ותהליך ההצבר הינו חסר גבולות. חתירתם של מלכי השמש הישנים להרחיק את אימת המוות, התגלגלה לסיסמת הרהב המודרנית של אלי ההון: ״... השמים הם הגבול...״; כפי שטראוון מעיד על איל הנפט מיסטר קולינס, גיבור סיפורו ׳*רוזה בלאנקה*׳: ״... קרקע שאני רוצה בה ואפילו היא על כוכב צדק, אשיגנה, בטוח כמוות...״ (*טראוון*, 1962: עמ׳ 36).

חמישית: שלא כמו מוסדות הכוח הישנים – עוצמתו המרוכזת של ההון אינה מתגלמת בסימבולים שהם ייחודיים לאישיותו של מלך, לדגליה של אימפריה או לתכונותיו של גזע עליון. **ההון הוא כוח נטול ייחודיות.** בכל מקום בעולם – בארה״ב וביפאן, בהודו ובברזיל, בדרום-אפריקה ובישראל – הוא מופיע בסימן משותף אחיד: צמיחה של ערכים כספיים. בראשית המאה העשרים-ואחת, האוניברסליות הזאת של ההון מגיעה לשלב שבו הסימבולים של יחסי הסמכות מופשטים לתוויות אלקטרוניות מרצדות על מסכי מחשבים מצטלבים ברשת עולמית. זוהי שיא ההפשטה של הטכנולוגיה הבסיסית ביותר המשמשת לשליטה בבני-האדם: השפה. הפעם מדובר בשפה המופשטת ביותר של '*bits and bytes*'.

ששית: התכונה האבסטרקטית של ההון מאפשרת לו את **גמישותו.** בניגוד למכונות-העל הישנות – כמו נסיכויות ואימפריות, שנהרסו בגלל אירגונן החברתי הנוקשה – ההון פושט צורה ומשנה צורה, בקלות יחסית. בגלל אופיו האבסטרקטי והמבוזר-לכאורה, משברים מביאים דווקא לחיזוק כוחו. למרות גל של פשיטות-רגל והפסדים כלליים וקריסת מניות, ההון משקם עצמו דרך מיזוגים והיערכויות מוסדיות חדשות. שינויים טכנולוגיים, כמו בתחומי המחשבים והגנטיקה, ממריצים את התחזקותו; ושינויים מדיניים, כמו נפילת ברית-המועצות ופתיחת גוש הרובל, הביאו לפריצתו המהירה אל עבר טריטוריות חדשות. גמישותו של ההון, בהיותו **ארגון חברתי,** היא שמאפשרת את 'הצבר ההון'.

אם כלכלני הזרם המרכזי צודקים – וההון הוא אכן אוסף של מכונות וקווי-ייצור – תהליך הצבר ההון היה בלתי-אפשרי: מכונות אינן לובשות צורה ופושטות צורה. הן אינן יכולות לעבור מענף הטקסטיל לענף הפרסומת. **אבל ההון יכול גם יכול לנוע.** הוא מכונת-על אנושית, מבנה רב-ממדי של **יחסי-שליטה חברתיים**; על כן, תהליך השיערוך המתמיד הופך לאפשרי.

שיערוך ותנועה חסרת-מנוח מתאפשרים ככל שהמוסדות העסקיים, הפירמות והארגונים המדינתיים מסגלים עצמם למציאות המשתנה. ואכן, עיקר עיסוקם הוא חתירה למיסוד יחסי-השליטה המשתנים. בקצרה: הון יכול להיצבר, לא משום שהוא מהווה יחסים בין יחידות ייצור פיזיות – אלא משום שהוא מבנה סימבולי גמיש של כוח חברתי מופשט.

'המיתוס של המכונה' התפתח ועבר גלגולים אחדים, שהפכו אותו ליותר ויותר מופשט: ממשטרי מלוכה, הנשענים על שילוב של פולחן אלי שמש ושל תפוקת עבדים, דרך משטרים מדינתיים-טריטוריאליים הנסמכים על סדר כנסייתי ועל מסי איכרים; ועד למשטרים קפיטליסטיים, המבוססים על הצבר הון ועל אירגון מכני של בני-האדם בסדרות ענק. מיתוס המכונה נספג, והאופי המכני של האירגון החברתי משתקף בפולחן 'שיעור הרווח הנורמלי'. 'שיעור הרווח הנורמלי' הוא הפֶטיש, שסביבו סובב הייצור והמיחזור של בני-האדם. זוהי האמונה, שהתפשטות הכוח השליט של מכונת-העל היא טבעית ובלתי נמנעת. החתירה לכוח והשליטה בבני אדם הינה סימבולית במהותה; ולכן, ההון הינו הצורה האבסטרקטית ביותר של יחסי השליטה: הוא השלב הגבוה ביותר בהיסטוריה של מכונת-העל האנושית.

מנגנון מכונת-העל ראוי לניסוח יותר בהיר. יש להגדיר את תהליך ההצבר במושגי אירגון העוצמה הפוליטית.

י״ד. מנגנון מכונת-העל: ההצבר הדיפרנציאלי

בקרב הכלכלנים האורתודוקסים והמרקסיסטים, שוררת האמונה שלפיה הרווח וההצבר מתייחסים אחד לשני באמצעות ייצור. הם סבורים שההצבר מתרחש, רק אם הרווח ׳מושקע׳ מחדש בציוד ובתהליכי ייצור חדשים. מנגד קיימת השקפה כמו שלנו, הרואה בהון צורה סימבולית של התגבשות יחסי שליטה. השקפה מסוג זה אינה יכולה לקבל, כמובן-מאליו, את הקשר בין הצבר הון ובין מה שמכנים ׳השקעה ריאלית׳.

הצבר הון הינו, כאמור, תהליך המוכוון לעתיד. מה שנצבר – או יותר נכון מה ששוערך – הינו תביעת השתלטות עכשווית על זרם רווחים עתידי. מכאן, שקצב ההצבר תלוי בשני גורמים: בהסדרים המוסדיים, שמעצבים את הציפיות לרווח (כלומר את הציפיות לחלוקת ההכנסות בחברה); ובשיעור-הרווח, הנחשב באותה עת כנורמלי.

שיעור-הרווח הנורמלי הוא הסימבול של מיסוד יחסי-השליטה. אליו מתכוונת, ואליו סוגדת התודעה העסקית, בבואה להכניס את זרם הרווחים העתידי אל תוך תבנית ׳הערך הנוכחי׳ (present value). שני הגורמים הללו הם, כמובן, חסרים כל קשר הכרחי לעלייה או לירידה בכושר הייצור התעשייתי. אם קיים קשר כלשהו בין קווי-ייצור ובין מחירי הון – הרי הוא נובע מכך, שהשינויים במחירי הציוד המטריאלי משתנים בהתאם לתכתיבי שיעור הרווח הנורמלי.

נותרה, אם כן, השאלה המכרעת: אם ההון אינו יכול לקבל החצנה של חפצים פיזיים, אם הוא כוח חברתי מופשט – **כיצד ניתן למדדו?**

ניתן, כמובן, להתעלם מהמדידה הכמותית – ולהתרכז, כפי שאכן עושים מרקסיסטים רבים, באופיו האיכותי של הצבר ההון: במוסדות הכוח, בעיצוב הייצור החברתי, בתודעה העסקית, בקונפליקטים מעמדיים, באופיה של תרבות הפנאי הקפיטליסטית, וכו׳. אבל ברור שזה לא מספיק.

הקפיטליזם, מעצם מהותו, כפי שטען מרקס, חותר להמיר את היחסים האיכותיים ל׳רציונליים׳: להופכם לסדר כמותי, באמצעות הצגתם כיחסים מנוכרים בין ׳אובייקטים׳, המותנים לפעול על פי ׳חוקי טבע׳.[95] משום כך מתחיל ניתוחו של מרקס במושג ׳סחורה׳, שהוא המיקרוקוסמוס של הקפיטליזם.

המושג ׳סחורה׳ אוצֵר בתוכו סדר כמותי של יחסי שליטה איכותיים. לכן, לא ניתן להבין את המשטר הקפיטליסטי על סתירותיו, ללא פיצוח הסדר הכמותי שהוא משליט.

הסדר הכמותי ׳האובייקטיבי׳ של היחסים החברתיים האיכותיים מתגלה במלואו באמצעות השילוב **בין השינוי האיכותי של מוסדות ההון ובין צמיחתו הכמותית של הצבר ההון**. כך, למעשה, מותכות שתי התודעות המנוכרות – ׳כלכלה׳ ו׳פוליטיקה׳ – למִקשה איכותית: הכלכלה-הפוליטית.

מדידה כמותית, איפוא, נעוצה באופיו היחסי של הכוח. הקפיטליזם מבוסס על **כוחם היחסי של הבעלים הנעדרים, לשלוט באירגון התהליכים החברתיים. השליטה**

---

[95] Reification; Objectification

החברתית מקבלת משמעות, רק כשקבוצה חברתית אחת מתייחסת לקבוצה חברתית אחרת.

האופי היחסי של הכוח החברתי אינו ייחודי לקפיטליזם. מלכים התפארו, בתארם על גבי האנאלים שבארמונותיהם, כיצד הדבירו מלכים ואלים אחרים. בריטניה וצרפת מדדו את עוצמתן האימפריאלית היחסית, באמצעות מאבק בלתי-פוסק על שטחים ברחבי העולם. בריטניה של המאה התשע-עשרה מדדה את עוצמתה הימית על פי היחס הכמותי בין ספינות-המלחמה שלה לבין אלה של גרמניה. אבל במכונות-העל הישנות, האופי היחסי של העוצמה היה עדיין בעיקרו סובייקטיבי ומטריאלי. רק בקפיטליזם – הכוח החברתי הוא מנוכר, לא אישי; הוא נמדד ביחידות כמותיות 'אובייקטיביות' ומיוחס לסימבולים של יחידות כספיות אוניברסליות.[96]

במשטר הקפיטליסטי, הכוח היחסי מוטבע כבר בעצם קביעת המחירים והמירווחים 'המקובלים'; דהיינו, בכוח לחלק-מחדש את ההכנסות בין הון ושכר. כוח זה תלוי בכושרם של כלל בעלי-ההון לבלום באופן אוניברסלי את כושר הייצור התעשייתי. אבל הכוח המרכזי, שמניע את תהליך ההצבר, הוא החתירה של קבוצות בעלי-הון לחלק-מחדש את שליטתם בייצור החברתי **ביחס לבעלי-הון אחרים**.

ניתן לטעון, כי מרקס העריך את הכוח היחסי של הקפיטליסטים באמצעות חתירתם להגדלת הערך העודף ביחס לעבודה החיונית ('שיעור הרווח' המרקסי). לאחרונה, ניסו כמה כלכלנים-פוליטיים מרקסיסטים להעריך את הכוח הזה באופן יותר נרחב. הם הציעו, למשל, למדוד את הכוח הקפיטליסטי ביחס לעובדים, לייבואנים ולאיכרים.[97] אומדנים אלה של כוח הון, שונים משלנו: ראשית, הם עוסקים בכלל ההון, ואינם מבחינים במבנה ההירכי של הבעלויות; כלומר, הם אינם מזהים את התחלקות הכוח בין הקפיטליסטים עצמם. שנית, מאחר שהם שבויים בעולם הדואלי של ייצור-פוליטיקה – הם ממשיכים להפריד בין כוח (פוליטי) והצבר (כלכלי).[98]

הגישה שלנו, לעומת זאת, גורסת שהכוח החברתי הוא מהות ההצבר; שהשליטה בייצור החברתי היא רק אחד האמצעים של תהליך ההצבר. האנתרופולוגיה העסקית שלנו מניחה, כי כל אחד מבעלי-ההון רואה את שיעור ההצבר בהתייחסות לסימבול מרכזי, המשקף את יחסי-העוצמה הנהוגים בחברה – כלומר, בהתייחסות לשיעור הרווח הנורמלי.

בקפיטליזם נהוגים גם סימבולים אחרים; מייחסים להם, בעקיפין, חשיבות מרכזית. לדוגמא: הכלכלנים הקונבנציונליים נוהגים להשתמש במדד-מחירים כסמל התייחסות

---

[96] תומס הובס בספרו *'לוייתן'*, היה הראשון שתיאר יחסים מנוכרים אלה כסדר מכני של כוחות יחסיים ומתפשטים.

[97] *Bowles et al.* (1986; 1990); כמו כן סקירה בנושא אצל: *Kotz* (1994)

[98] ההפרדה הזאת יוצרת עיוותים גם בניתוחים מבריקים כמו בספר העוסק בוולסטריט: "... מחצית האחוז העליון של העשירים בארה"ב מחזיקים בנתח גדול יותר מהעושר הלאומי מאשר 90% התחתונים, והעשירון העשיר מחזיק בשלושה-רבעים מסך הכל העושר הלאומי. אל עושר זה מתלווה כוח חברתי חזק – כוח שיכול לקנות פוליטיקאים, מומחים-מטעם ופרופסורים, ולהכתיב מדיניות עסקית וציבורית..." (*Henwood*, 1998: p. 4). יוצא, שקודם מרוויחים, ואז צוברים כסף ולבסוף מפעילים כוח. כלומר: ההון הוא מין 'עושר' מוניטרי נצבר שניתן לתרגם אותו ל'כוח חברתי', על-ידי קניית פוליטיקאים ופרופסורים...

מרכזי; באמצעותו הם מבטאים את ההצבר, במונחים שהם מכנים 'ריאליים' ('רווח ריאלי', 'השקעה ריאלית' וכו').

בין אם הם מודעים לכך ובין אם לאו, בסיס להתייחסות זו היא האמונה שהמטרה הסופית של הקפיטליסט היא להגיע אל מְרב התענוג האפשרי, ושהרווח של הקפיטליסט הינו בעצם כמויות של יחידות תענוג (תועלת). הקפיטליסט – כך כתוב בספרי הפולחן – לא נח לרגע. אין זה משנה, כמה הוא צורך או חוסך (למען צריכה בעתיד) – לעולם הוא נידון לחתור להביא ל'מקסימום' את רווחיו, כדי להביא את הנאותיו לסיפוק מְרבי.

הבעיה באמונה זאת, היא כפולה. ראשית: הקפיטליסט, כמובן, מרבה לדאוג לסיפוק צרכיו – אבל אין לזה קשר רב לתהליך ההצבר. מעבר לרמת צריכה מסוימת של תפנוקים, שהעושר יכול להביא – תהליך ההצבר מושפע רק מעט מאוד מהתאווה לצרוך. תאוות הצריכה, שמזינה את הדחף לרווח של בעלי-ההון הגדולים משתייכת בדרך-כלל לסוג של 'צריכת מותרות' או 'צריכת ראווה'; כלומר, לצריכה החותרת **לסטטוס חברתי דיפרנציאלי** (יכולת בזבוז שהיא גבוהה יותר מזו של המתחרים).

מסקנה: כל מושג 'הרווח הריאלי' אינו יכול להיות מיוחס למדד-מחירים. על-פי התפישה הסגפנית-תועלתנית של הכלכלנים – מחירים יותר גבוהים בסקטור של סחורות המוֹתרות גורעים מהכנסות הקפיטליסט, משום שבזבוז זה נותן לו פחות תועלת. אלא שאין זאת המציאות: 'צריכת ראווה' במחירים גבוהים יותר, **דווקא** מביאה לקפיטליסט יותר 'סטטוס', ולכן יותר תועלת.

הפגם השני באמונה זו: למרות אינספור ויכוחים אקדמיים, איש לא הצליח עדיין להבהיר את הכוונה שבמושג 'מקסימיזציה של הרווח'. קפיטליסט אולי מעוניין להרוויח 'יותר ככל האפשר' – או, בלשון היומיומית, 'כמה שיותר'. למרבית המבוכה, אף כלכלן לא הצליח עדיין להגדיר מהו בדיוק אותו 'מקסימום' שניתן להרוויח, וכמה זה 'יותר'.[99]

מסקנה: מדד-מחירים, כסימבול התייחסות למדידת רווח או הון, הינו מופרך. במציאות, ההצבר אינו מיוחס למדד מחירים כלשהו – אלא לממוצע של קצב ההצבר בכללותו, כלומר ל'שיעור הרווח הנורמלי'. הקפיטליסטים מתמקדים בהצבר **הדיפרנציאלי**. הם אינם חושבים במושגים אבסולוטיים (כמו 'מקסימיזציה של רווח'), אלא סוגדים לסימבול המרכזי של ההצבר: 'להכות את הממוצע'. כי רק אם הקפיטליסט ירדוף וידביק את 'שיעור הרווח הנורמלי', הוא יוכל לחלק-מחדש את השלל.

יוצא שבעוד שהתודעה העסקית אימצה את הסדר הניוטוני, הרי האידיאולוגיה הפוליטית של ההון ('מדע הכלכלה') שרויה עדיין בעולם האבסולוטי של ארכימדס.

כיצד מתנהל הפולחן הלכה למעשה? כיצד סוגדים הקפיטליסטים לפֶטיש? כיצד הם מייחסים את עצמם, באופן מעשי, להצבר הדיפרנציאלי?

---

[99] דיונים סכולסטיים בנושא 'מקסימיזציה של הרווח' לא פסקו במשך תקופה ארוכה.
Lester (1946); *Machlup* (1946; 1967); *Stigler* (1947); *Hall and Hitch* (1939)
Kahn (1952); *Robinson* (1966). סקירה ביקורתית בנושא: *Nitzan* (1990)

נניח שבעלי-הון מאמינים, על פי אותות שונים, ששיעור-הרווח 'המקובל' במקום מסוים ובתקופה מסוימת, הוא עשרה אחוזים. אם הם הרוויחו 15%, פירושו של דבר שהם הצליחו 'להכות את הממוצע' – להגדיל את כוחם ביחס למרבית הקפיטליסטים האחרים. אם, למרות הקורבנות שהועלו, הפֶטיש לא התרצה, והם הרוויחו 9% בלבד – פירושו של דבר, ששיעור-הרווח שלהם נפל מתחת ל'נורמלי'; ומבחינתם הם נחלו כישלון עסקי, אף כי 'הרווח הריאלי' שלהם, במונחים אבסולוטיים, עשוי להיות חיובי. מנגד, ירידה ברווח ב-10% במצב של שפל עסקי כללי – עשויה להיחשב להצלחה, אם שיעור-הרווח הנורמלי נפל בעשרים אחוז. הצבר הון הוא, אפוא, מסע מתמיד 'להכות את הממוצע' ולהדביק את שיעור הרווח הנורמלי.

ניתן להציג באופן מופשט את הצבר ההון: נתחיל שוב *ממשוואה (1)* שהוצגה בתחילת הפרק, ובה הוצג ערך ההון (K) כיחס בין הציפיות לרווח (Π) לבין שיעור הרווח הנורמלי (R).

משוואה (1): $K = \Pi / R$

אלא שהקפיטליזם הוא דינמי ומתמקד **בשינוי**, וסיסמתו היא: 'new and different'. מכאן, שאין להתמקד בסימבולים סטטיים של ערכים, אלא בשינויים בערך ההון ובקצב השינויים של הערכים. שיעור ההצבר (k) הוא ההפרש בין שיעור **השינוי** בציפיות לרווח (π) לבין שיעור **השינוי** בשיעור-הרווח הנורמלי (r).

משוואה (2): $k = \pi - r$

בין רכיבי ההצבר שבמשוואה, בולט שיעור-הרווח הנורמלי. זהו כאמור הסימבול המרכזי, אבן הכעבה של הקפיטליזם. **אבל כיצד קובעים אותו?**

האמונה בשיעור הרווח הנורמלי נקבעת, בחלקה, על-פי הרווחים בעבר; ובעיקר על-פי אמונות וטקסים, הסובבים סביב אותות וסימנים שמעידים על העתיד. באמונה זו מטפלים כוהנים ומכשפים מזנים שונים, המתמחים בעסקי עתיד; הם מכונים בשם הכללי 'אנליסטים'. הם שוכנים בהיכלות הקרויים בשמות מאגיים: 'מחלקות-מחקר' של בנקים מרכזיים ובנקים פחות מרכזיים, 'מכוני-מחקר' אקדמיים ומעין-אקדמיים, 'בנקים-להשקעות' ופירמות ברוקרים. שם הם חוזים בעתיד, בעזרת סימנים ואותות מתוחכמים – ועושים זאת בהצלחה לא פחותה מזו של עמיתיהם, שקראו באומן במקדשים העתיקים.

הקפיטליסט המצוי מגלה עניין בקצב השינוי של ההון שבבעלותו (k). הוא מעוניין כמובן לדעת אם נכסיו גדלו ב-10% או ב-20%; אולם יותר מכל הוא מתעניין ביחס שבין (k) לבין קצב השינוי 'הנורמלי' של ההון (ka). במילים אחרות: הקפיטליסט מהרהר בדבקות רק על קצב ההצבר **הדיפרנציאלי**. שיעור ההצבר הדיפרנציאלי יסומן באות (d), והוא המרכיב העיקרי של משוואת ההצבר.

משוואה (3): $d = k - ka$

קצב צמיחת ההון, לפי משוואה (2), נקבע בשני גורמים: קצב צמיחת הרווח (π) וקצב השינוי בשיעור-הרווח הנורמלי (r). מאחר שקצב השינוי בשיעור-הרווח הנורמלי הינו זהה בדרך-כלל בין יחידות-ההון השונות – יוצא, ששיעור הרווח הדיפרנציאלי של

קבוצות ההון הדומיננטיות (d) הוא שווה להפרש בין שיעור השינוי בציפיות לרווח של ההון הדומיננטי (π) לבין שיעור השינוי בציפיות לרווח הממוצע (π_a).

משוואה (4): $d = \pi - \pi_a$

במציאות העסקית, 'הרווח-הממוצע' (הנורמלי) אינו ממוצע אריתמטי או אחר; זה סימבול השולט בתודעה של בעלי-ההון, ומייצג 'נורמליות', שאליה מתייחסות קבוצות הבעלות השונות.

בכל מוסדות הכוח של הציביליזציה הקפיטליסטית, ההצבר הדיפרנציאלי התפתח לפולחן מקיף של סימבולים יחסיים: מדירוג מכפילים של מניות, ועד לדירוג סיכונים של מדינות לוות. פירמות גדולות מציגות את הביצועים היחסיים שלהן בדירוגים עונתיים. אלה מופיעים כטקס פולחני בכתבי-עת כמו 'פורצ'ן', 'ביזנסוויק', 'יורומני' ו'פורבס'. מנהלי קרנות מתמנים ומפוטרים, על בסיס הביצועים הדיפרנציאליים שלהם: כלומר האם הדביקו את הרווחים הממוצעים של הקרנות האחרות או שמא כשלו במרוץ.

למעשה, ההתייחסות הזו אל ה'נורמלי' כסימבול מפתח בפולחן ההצבר — הלכה והתפשטה גם אל חלקים 'לא-עסקיים', כביכול, של המשטר הקפיטליסטי. כך הוא עקרון 'ההישגיות' והדירוג בחינוך, ובעיקר בחינוך הגבוה, וכך גם בעסקי 'הרייטינג' של הבידור והספורט. כך גם בספֵרה הציבורית: פולחן ההצבר הדיפרנציאלי מסתתר מאחורי הפעילות המפלגתית, בסקרי דעת-קהל, ובפעילות של הפקידים הבכירים בממשל.

ברמה המדינתית, הפולחן הדיפרנציאלי חדר עוד בתחילת המאה אל הפעילות הצבאית ואל ההתייחסות הבינלאומית. זו סיבת קיומם של מדדים העוסקים בדירוג הכוח המדיני והצבאי (כמו גידול התוצר המקומי לנפש) ביחס לממוצע אזורי או עולמי, או של מדדים המתארים 'מרוצי-חימוש' (כמו גידול 'הסד"כ'). זאת תמצית הגישה העסקית ביחסים הבינלאומיים, המכונה ביומרנות משהו, 'נאו-ריאליזם'.

ט"ו. הצבר דיפרנציאלי וריכוזיות ההון

הפן השני של הצבר ההון הדיפרנציאלי, הוא התהליך של **ריכוזיות ההון**. קבוצת הבעלים חותרת לרדוף ולהדביק את קצב ההצבר הממוצע; זאת באמצעות השגת נתח יותר גדול ברווח העסקי, שמשמעותו נתח גדול יותר בתהליך שיערוך ההון. זה פשר תהליך ריכוזיות ההון.

הצבר דיפרנציאלי הוא, אפוא, **היכולת לכפות** תהליך ריכוזיות של ההון, ומכאן, גם ריכוז השליטה בתהליך החברתי בכללותו.[100]

---

[100] מרקס (קפיטל, א, פרקים 24-25) הקדיש מחשבה לתהליך ריכוזיות ההון (centralization) שמשתלב באופן בלתי נמנע בתהליך האינטגרציה (concentration) של המשק המודרני. אחריו, אנשי הזרם הנאו-מרקסיסטי – החל מהילפרדינג וכלה בסוויזי – העבירו את מרכז-הכובד של עיוניהם אל תהליך ריכוזיות ההון, שנתפש בעיניהם כתהליך המרכזי בקפיטליזם המבוגר. מצד שני, מרקס והנאו-מרקסיסטים ראו

מסקנה: הצבר-דיפרנציאלי וריכוזיות ההון יכולים להתחולל רק באמצעות פעילות **מעמדית** של קבוצות מאורגנות של בעלי-הון, המתחברות יחד כדי לשלוט בפעילות החברתית.

אין מדובר בהרכב קבוע של בעלי-הון. ההפך הוא הנכון. הצביון הקונפליקטי של ההצבר הדיפרנציאלי דוחף לשינויים בלתי פוסקים בהרכב הקבוצות השליטות – הנלחמות על הרחבה ומיסוד השליטה בייצור-מחדש החברתי; כפי שג׳ורג׳ אורוול ניסח זאת בספרו *׳1984׳*: "... קבוצה שליטה היא קבוצה שליטה, כל עוד אפשר לה לקבוע מי ירש את מקומה... לא חשוב מי המחזיק ברסן השלטון, כל עוד המבנה ההיררכי עומד בעינו..." (ע"ע 168-169).

בניגוד לתפישה הנאו-קלאסית – הדגש עובר מהיזם הבודד שממרב תועלת, אל עבר פעילות **קבוצתית** של בעלי-הון החותרים להרחיב את שליטתם. הסיבה: האופי הסחיר של הבעלויות יוצר כוחות צנטריפוגליים וצנטריפטליים, שמגבילים את כוחו של כל בעל-הון בודד. ההיגיון כופה פעילות קבוצתית, כדי להקהות את הכוח הצנטריפוגלי. האמצעי הבסיסי לפעילות זאת הוא עצם הקמת מוסד הקורפורציה (הפירמה) בתחילת המאה העשרים.

הקורפורציה, במקורה, הינה קואליציה של בעלים נעדרים אשר חותרים יחדיו להגדלת רווחיהם המשותפים. אבל מעבר להיגיון הפשוט – הצורך של העסקים, להפעיל שליטה אסטרטגית על כלל הייצור התעשייתי, מחייב פעילות קולקטיבית, שגולשת אל מעבר לגבולות הפורמליים של הפירמה. מדובר בהתאגדות בלתי-ישירה, המופיעות בצורות מוסדיות אחידות: שוק ניירות-הערך, קרנות משקיעים מוסדיים, התאחדויות עסקיות פורמליות, ופריסת רשת של ארגונים ומוסדות בתוך המדינה הקפיטליסטית. וכן מדובר בהתחברות ישירה באמצעות קואליציות עסקיות, מיזוגים, השתלטויות, ויוזמות משותפות. ככל שהקפיטליזם התפתח – כך גם תהליך ההצבר הדיפרנציאלי התבסס על פעילות מאורגנת ישירה של קבוצות כוח מרכזיות.[101]

מדוע על תהליך ההצבר להתבסס על קבוצות הון גדולות בעלות כוח מרוכז יחסי? מדוע מחייב המנגנון הדיפרנציאלי שתהליך ההצבר יהיה בשליטת מוסדות כוחניים? הרי מקובל לחשוב שהיוזמה והתחרות, הם שמצמיחים את הקפיטליזם כנגד כוחות גדולים, מדינתיים ולא יעילים.

בתהליך הריכוזיות תוצאה של תהליך ההצבר – ואילו על פי התפישה שבספר זה, תהליך הריכוזיות הוא מלכתחילה המניע של ההצבר.

[101] הדיון הנוכחי מתרכז בקורפורציות הגדולות – ולא בקבוצות הבעלות הגדולות שהרכבן הלא-פורמלי הוא מסובך למדי. לדעתנו, אין חשיבות לנושא השליטה בתאגיד: האם היא בידי הבעלים או המנהלים? הפרדת הבעלות מהניהול – אשר כבר מרקס שם לב אליה – הועלתה בשנות השלושים כנושא בעל משמעות קריטית לאופיו של הקפיטליזם הבוגר (*Berle and Means*, 1932). הנושא בוקר קשות על ידי מרקסיסטים שלא נטו להאמין למיתוס ׳מהפכת המנהלים׳ (למשל: *Zeitlin*, 1974). אחרים נטו להסכים שקיימת עלייה הדרגתית בכוחם של המנהלים, אך הדגישו שתהליך זה הפך את הקורפורציה ל׳מכונת רווחים׳ יעילה (*Baran and Sweezy*, 1966; *Screpanti*, 1999). מבחינת הדיון בתהליך ההצבר – נראה שהשאלה, מי בדיוק מנהל את הקורפורציה, אינה חשובה. מכל מקום, התפתחותו של מוסד הקורפורציה היה נחוץ להצלת הסדר הקפיטליסטי. ללא המוסד הזה – הכוחות הצנטריפוגליים של התחרות ושל עודף כושר הייצור – היו ממוטטים את הסדר הקפיטליסטי.

הסיבה לכך נעוצה במנגנון חברתי שעליו מבוססות חברות כוחניות. בקפיטליזם, שהוא הסדר של ההון, זהו מנגנון ממוסד של 'דחיקה-החוצה' או של 'הרחקה'. בציביליזציות לא-קפיטליסטיות, מנגנוני הדחיקה-החוצה מבוססים על מוסדות קשוחים, והאמצעים היו תערובת של קדושה ואלימות. אמצעים אלה יועדו לא רק כדי להנציח סדר קיים — אלא גם למנוע מוביליות חברתית; כזאת, שתעורר את העבד להשתחרר ואת הצמית לנטוש את האחוזה ואת הטמא להפוך לברהמין.

מנגד, בקפיטליזם קיימת מוביליזציה; ולכאורה אין מוסדות שימנעו מאת בנו של רוכל נודד להפוך לבעלי 'סטנדרד אויל אוף ניו-ג'רסי', ומאת סטודנט שנושר מהאוניברסיטה לייסד את 'מיקרוסופט'. אולם, כדי שג'ון ד. רוקפלר ושוויליאם (ביל) גייטס ישיגו את כוחם היחסי, חייבים היו אחרים להיפלט החוצה.

מסקנה: עקרון 'שוויון ההזדמנויות' מהווה איום קבוע על יחסי-השליטה הקפיטליסטיים; הוא מוביל אל ניסיונות בלתי פוסקים למסד מנגנוני הרחקה אבסולוטיים — עד כדי יצירת 'הזכות השווה להרחקה'. לכן, צדק מרקס, בייחסו חשיבות מרכזית למנגנון 'הגידור' (enclosure), או ההרחקה בכוח של האיכרים החופשיים מאדמותיהם על ידי האצולה האנגלית, בתקופת 'ההצבר הראשוני' של הקפיטליזם. עם זאת, קיים הבדל מהותי בין הקפיטליזם לבין ציביליזציות כוחניות אחרות: באלה, קיבוע שליטתן של קבוצות סגורות-יחסית, נעשה באמצעות מנגנוני הרחקה **סטטיים** וטבועים עמוקות בקודים החברתיים; ואילו בקפיטליזם, כתוצאה מן 'הפתיחות' הפורמלית, תהליך ההרחקה הוא **דינמי**. זו סידרה בלתי-פוסקת של ניסיונות וניסיונות-נגד, למסֵד ולשנות ולמסֵד-מחדש את יחסי ההרחקה.

מכאן נובעת הנחת-היסוד: תהליך הצבר ההון בכללותו נשלט על-ידי קבוצת ציר מרכזית, המחוללת את תהליך ההצבר הדיפרנציאלי. קבוצה זאת עומדת במרכז תהליך הריכוזיות של ההון. אנו נכנה קבוצה זאת מכאן ואילך: **'הון דומיננטי'**.

ההרכב המדויק והגבולות החותכים של 'ההון הדומיננטי' אינם נתונים לחוקיות אובייקטיבית, משום שהם משתנים ללא הרף. מנגד, ברור שמדובר בקואליציה רחבה של קבוצות עסקיות גדולות ושל ארגונים מדיניים ובינלאומיים, המהווים את גרעין תהליך ההצבר.

ההון הפריפריאלי, בניסיונותיו הבלתי פוסקים להרחיב את הייצור החברתי, משבש את כושר הבלימה האסטרטגית של ההון הדומיננטי — ולפיכך, מהווה איום מתמיד על המשך תהליך ההצבר. כושר השיערוך הדיפרנציאלי של ההון הדומיננטי תלוי, אפוא, בכושרו למסד את יחסי ההרחקה. תנודות בשיעורי הרווח הנורמלי מעידות על שינוי ועל מיסוד-מחדש של יחסי הכוח במרכז.

כיצד פועלות קבוצות ההון הדומיננטי להרחבת שליטתן היחסית בתהליך החברתי? נפתח בחיפוש אחר מדד, או אומדן, שישקף את ביצועי ההון הדומיננטי. לאחר-מכן ננסה לזהות את קבוצת 'הגרעין' המרכזית, אשר ביצועיה ישקפו את תהליך ההצבר הדיפרנציאלי.

שיעור ההצבר הדיפרנציאלי הוא שיעור השינוי ברווחיה של קבוצת 'ההון הדומיננטי', יחסית לשיעור השינוי בהכנסה הממוצעת מהון במשק.

מחיר הנכסים משקף את הערך העכשווי של הציפיות לרווחים עתידיים; זהו הבסיס לאומדן של שיעור ההצבר הדיפרנציאלי: האומדן יהיה ההפרש בין שיעור צמיחת הרווח (כולל ריבית) של 'ההון הדומיננטי', לבין שיעור צמיחת הרווח הממוצע (לאורך זמן, הציפיות לרווח נוטות לנוע במחזורים סביב למגמת הרווחים המדווחים על ידי הפירמות).

קיים מדד רחב יותר לכוח הכולל של ההון: זהו חלקם של בעלי-ההון בסך ההכנסה הלאומית; כלומר, היחס בין סך הרווח והריבית לבין כלל ההכנסות במשק.

המדד הראשון מייצג את כוחן היחסי של קבוצות-ההון הדומיננטיות ואת יכולתן למסד כוח זה לאורך השנים. המדד השני מייצג את כוחו המוסדי של ההון בכללו, נגד שאר החברה.

באופן מעשי (או 'אופרטיבי' כפי שמכנים זאת במתודה הנהוגה במדעי החברה), מחירם של נכסי הפירמות ניתן לאומדן בשתי צורות עיקריות: הראשונה, באמצעות הבורסה והשנייה, באמצעות הדו"חות הכספיים של הפירמות.

השיטה הראשונה הינה בעייתית: ראשית, משום שהנתונים המצרפיים לא תמיד זמינים. שנית, מחירי הנכסים נתונים תדיר לתנודות חדות; אלה נובעות מאופוריות ומדכאונות של משקיעים — יותר מאשר הערכות שקולות בדבר רווחים עתידיים, המבוססות על 'שיעור-הרווח הנורמלי'.[102]

השיטה השנייה אמנם פחות 'מעודכנת', משום שמחירי הנכסים (המדווחים במאזנים) משקפים את הציפיות-לרווח אשר שררו בעת שהנכסים נרשמו במאזני הפירמה. אבל המדד הזה יציב יחסית, בהיותו פחות רגיש לסנטימנטים מתחלפים. יתר על כן: אנו מתעניינים במחירים **היחסיים** של הנכסים (כמו היחס בין הון דומיננטי להון ממוצע במשק), ואלה ממילא מושפעים פחות מסנטימנטים של משקיעים. לכן העדפנו להשתמש במדד השני, המתבסס על מחירי הנכסים המופיעים בדו"חות הכספיים.

זהו הבסיס לבחינת המשק של ארה"ב, מרכז הקפיטליזם העולמי עד לא מכבר.

שרטוט ב'4 מתאר שני תהליכים: ראשית, את תהליך ההצבר (כושר השיערוך) בקורפורציה 'טיפוסית', המשתייכת לקבוצת 'ההון הדומיננטי'. שנית, את תהליך ההצבר בפירמה ממוצעת. קבוצת 'ההון הדומיננטי' מיוצגת באמצעות רשימת 500 הפירמות האמריקניות המובילות (הדירוג השנתי שמפרסם ה'פורצ'ן' מאז 1954).[103]

סדרת הנתונים של ה'פורצ'ן' מספקת את קטגוריית סך הנכסים של קבוצת 'ההון הדומיננטי'. מכאן ניתן לחשב את כושר השיערוך הממוצע, או 'הטיפוסי', של 'ההון הדומיננטי' באמצעות חלוקת סך הנכסים של הקבוצה ב-500 (מספר הפירמות).

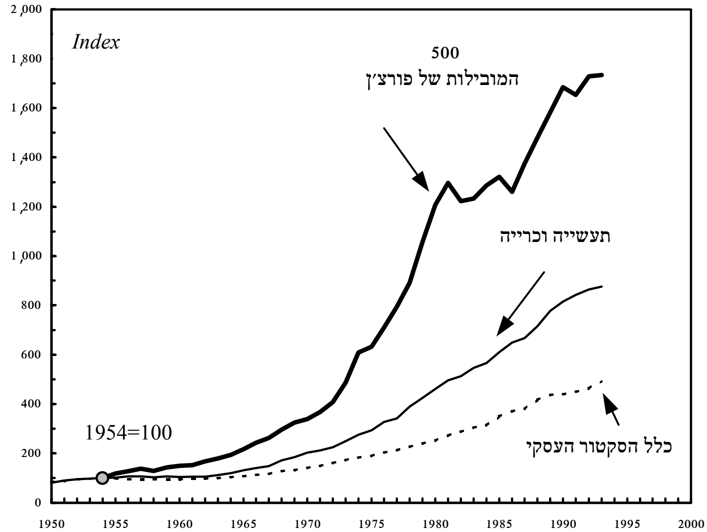
---

[102] *Nitzan* (1995; 1996)

[103] הרשימה מוגבלת לפירמות 'תעשייתיות' בלבד, כלומר שיותר מחמישים אחוז ממכירותיהן באות מתעשייה או ממכרות. פירמות גדולות 'פרטיות' (שמניותיהן אינן נסחרות בבורסה), או פירמות גדולות אשר יותר ממחצית פעילותן אינה מוגדרת כ'תעשייתית', אינן נכללות ברשימה (מאז 1994, רשימת 500 הגדולים של ה'פורצ'ן' כוללת גם פירמות 'לא-תעשייתיות' – אבל בגלל אי-רציפות המידגם, סידרת הנתונים המוצגת בשרטוט מסתיימת בשנת 1993).

שרטוט ב׳4

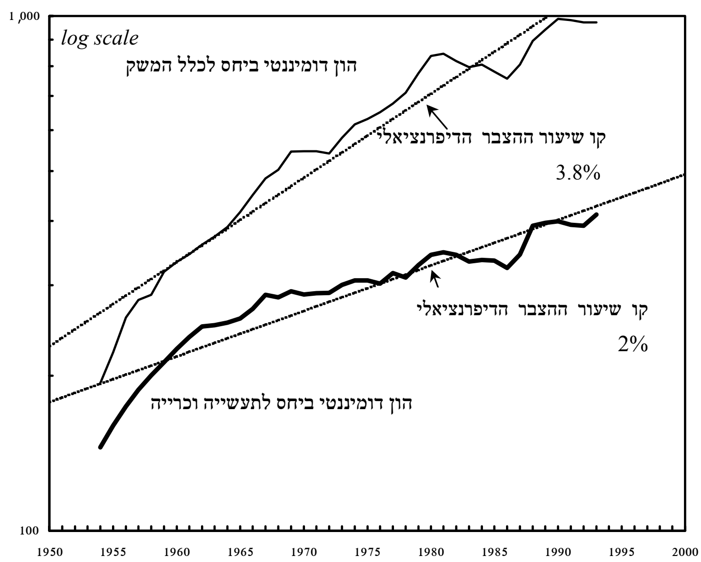
מבנה העוצמה של ההון: צמיחת הנכסים בהיררכיה העסקית



מקור: Fortune; U.S. Internal Revenue Service

שרטוט ב׳5

הצבר דיפרנציאלי בארה״ב



מקור: Fortune; U.S. Internal Revenue Service

מול 'ההון הדומיננטי', מוצגים שני אומדנים לממוצעי ההכנסה המשוערכת בכלל המשק האמריקני: האומדן הראשון מתקבל מחלוקת סך הנכסים של כלל הפירמות בארה"ב בסך כל מספר הפירמות. האומדן השני מתקבל מחלוקת סך הנכסים של הפירמות בענפי התעשייה והמכרות במספר של הפירמות בענפים אלה.[104] לצורך ההשוואה בין כל האינדיקטורים, כל סדרות הנתונים הובאו לבסיס שנתי משותף (1954 = 100).

בשרטוט ב'4 ניתן לראות כי מאז שנות החמישים, קצב התרחבות הנכסים היחסי של קורפורציה טיפוסית (ברשימת 500 הגדולות) היה מהיר ביותר. בכל התקופה חוץ מאשר תחילת שנות השמונים, התהליך התנהל כמעט ללא הפרעות. נכסי קורפורציה טיפוסית גדלו מ-274 מיליון דולר בשנת 1954, והגיעו ל-4.7 מיליארד דולר ב-1993 (גידול של יותר מ-1,600%). נכסי פירמה ממוצעת (בכלל המשק האמריקני), לעומת זאת, גדלו מ-1.1 מיליון דולר ל-5.5 מיליון דולר (גידול של 400% בלבד). נכסי פירמה ממוצעת בענפי התעשייה והמכרות גדלו מ-1.5 מיליון דולר ל-13 מיליון דולר (גידול של 750%).

שרטוט ב'5 מחדד יותר את התמונה, ומעניק לה את המימד הדיפרנציאלי. בשרטוט מופיעים שני מדדים של ההצבר הדיפרנציאלי. המדד הראשון, הוא היחס בין נכסי קורפורציה 'טיפוסית' (מתוך 500 המובילות של ה'פורצ'ן') לבין נכסי פירמה ממוצעת בכלל המשק האמריקני. המדד השני, הוא היחס בין נכסי קורפורציה דומיננטית 'טיפוסית' לבין פירמה ממוצעת בענפי התעשייה והמכרות.

סדרות הנתונים מוצבות בסולם לוגריתמי, אשר שיפוע העקומה בו הוא פרופורציונלי לשיעור הגידול שלה (כדי לחדד את המדדים). מתקבלות שתי סדרות, הנוטות מעלה מאז שנות החמישים. אלה הם אומדני התנודות בשיעור ההצבר הדיפרנציאלי, שחולל 'ההון הדומיננטי' במשק האמריקני מזה ארבעה עשורים. במשך תקופה זו, ההצבר הדיפרנציאלי ביחס לכלל המשק היה 3.8% בשנה; וביחס לענפי התעשייה והמכרות כ-2% לשנה (*בשרטוט ב'5* מתחוור הדבר על-פי שיפועי הקווים הישרים, אשר מתארים את המגמות הממוצעות).

יש לציין, שמדובר באומדנים המוטים כלפי מטה; ומן הסתם, קצב ההצבר הדיפרנציאלי היה גבוה יותר.[105] למסקנה הזאת יש משמעות מרחיקת לכת. ההצבר

---

[104] הנתונים לאומדנים אלה נלקחו מדיווחי מס ההכנסה האמריקני (IRS).

[105] ההטיה כלפי מטה נובעת משלוש סיבות. ראשית: רשימת 500 המובילות של ה'פורצ'ן', המהווה אינדיקטור ל'הון דומיננטי', נותנת משקל רב לפירמות המעורבות בענפים 'תעשייתיים'. ענפים אלה נטו, במרוצת העשורים האחרונים, לרדת ביחס לענפים המוגדרים כ'שרותים' (כמו תוכנות מחשב, פירסום ובידור, קומוניקציה). כתוצאה מכך, פירמות 'שרותים' גדולות, שקצב התרחבות נכסיהן היה מהיר ביותר, לא נכללו במונה (רשימת ה'פורצ'ן'), אך כן נכללו במכנה (הממוצע הכללי של המשק). שנית: חלק מהפירמות המובילות שהופיעו במשך שנים רבות ברשימת ה'פורצ'ן', הפכו ליותר 'מגוונות' ופחות 'תעשייתיות', ומשום כך הוצאו בשנים האחרונות מהרשימה, אף כי הן נותרו חלק מקבוצת 'ההון הדומיננטי'. שלישית: הפירמות ברשימת ה'פורצ'ן' אינן מצביעות תמיד על יחידות שליטה ברורות. הטוב ביותר היה, להשיג סדרה רב שנתית של 500 קבוצות האחזקה המובילות (שחלקן שולטות בחלק ניכר מרשימת 500 הפירמות 'התעשייתיות'); אבל נתונים מסוג זה אינם בנמצא. אם נוסיף לכך פירמות וקבוצות אחזקה 'פרטיות' (לא נסחרות בבורסה), ניתן להסיק שקצב ההצבר הדיפרנציאלי הינו למעשה

איננו ערמות הולכות וגדלות של ציוד תעשייתי, אלא הוא תהליך בלתי פוסק של מיסוד-מחדש ביחסי-השליטה בחברה התעשייתית, המתורגמים לסימבולים מוניטריים. אם *שרטוט ב׳4 ושרטוט ב׳5* מתארים נכונה את המציאות ההיסטורית – הרי שבארה״ב התחולל תהליך ההצבר בקצב יציב, שהלך והתחזק מאז מלחמת-העולם השנייה; זאת בניגוד לתהפוכות ולתנודות שליוו אותו בעבר, בעיקר בסוף המאה התשע-עשרה ובשנות השלושים של המאה העשרים. תהפוכות אלה הביאו מרקסיסטים רבים למסקנה, שמדובר במשברי הצבר ׳מחזוריים׳.[106]

המסקנה העולה מהתיאור שלנו שונה מהמקובל בקרב רוב המרקסיסטים, הסבורים שמאז שנות השבעים של המאה העשרים נקלע הקפיטליזם למשבר הצבר. למשל אנשי אסכולת ׳הוויסות׳ הצרפתית (Regulation school) – וממשיכיהם האמריקאים, כמו אנשי אסכולת *׳המבנה החברתי של ההצבר׳* (Social Structure of Accumulation) – גורסים שארה״ב החלה לסבול ממשבר של הצבר הון מאז סוף שנות השישים.[107] כיצד, אפוא, ייתכן הבדל כזה במסקנות ובממצאים האמפיריים? האם ארה״ב עברה משבר של הצבר בשנות השבעים? או שבאותה תקופה, היא דווקא נהנתה מפריחה של הצבר דיפרנציאלי?

נראה, כי ההבדל נעוץ בהבדלי ההשקפה על מהותו של הצבר ההון. בעיני המרקסיסטים, הון הוא תוצר של עבודה עודפת המשולבת בתהליכי ייצור; לכן, הם התמקדו בתנודות של שיעורי-הרווח התאגידי בענפים התעשייתיים. ואכן, כפי שניתן לראות ב*שרטוט ב׳6*, הייתה מגמה ברורה של ירידה כללית ברווחיות התעשייתית בארה״ב בשנות השבעים, עד כדי משבר רווחיות.

השרטוט מתאר שני מדדים מקובלים של רווחיות והצבר. הראשון הוא הרווח הנקי של הסקטור העסקי, כאחוז מההכנסה הלאומית האמריקנית. השני הוא ההשקעה הנקייה, כאחוז מהתוצר המקומי הגולמי האמריקני.

ואכן, על פי *שרטוט ב׳6*, אפשר לראות שהרווח הנקי כחלק מההכנסה הלאומית בארה״ב היה במגמת ירידה מאז שנות השישים ועד אמצע שנות השמונים: שיא של כמעט 10% בתחילת שנות החמישים ורק 4% בתחילת שנות השמונים. אם נוסיף לכך את הדעה המקובלת – שהרווח מהווה מניע ומקור עיקרי של מימון ההשקעה, ושההשקעה נחשבת למקור העיקרי של ההצבר המטריאלי אשר מוטבע במכונות ובציוד תעשייתי – נראה כי אך טבעי הוא לסבור, שהקפיטליזם האמריקני מצוי במשבר הצבר; וזו אכן נראית המגמה המתמשכת של הירידה בחלקה של ההשקעה בתוך התוצר המקומי של ארה״ב: שיא של כמעט 10% בתחילת שנות החמישים, ושפל של 3% בתחילת שנות התשעים.

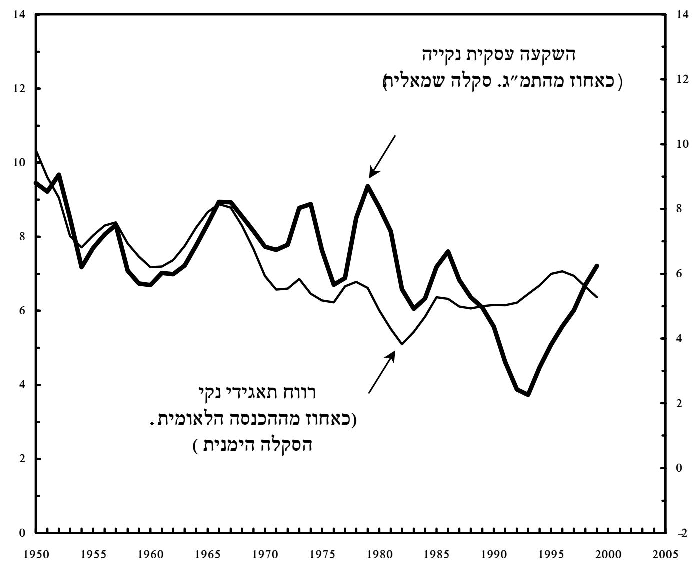
גבוה יותר בקבוצת ׳ההון הדומיננטי׳ מאשר נראה בשרטוט.

[106] לדוגמה: *Sherman* (1991)

[107] *Aglietta* (1979); *Weisskopf* (1979); *Bowles, Gordon and Weisskopf* (1986, 1990); *Harrison and Bluestone* (1988); *Sherman* (1991); *Moseley* (1991)

שרטוט ב׳6

רווח תאגידי מול השקעה נקייה: לכאורה משבר...



מקור: U.S Department of Commerce; DRI
הערה: הסדרות מוצגות בממוצעים נעים של שלוש שנים

זוהי דוגמא להבדל בין תפישת ההון המנוסחת במושגים מטריאליים אבסולוטיים, לבין תפישת ההון כמוסד של יחסי-כוח המנוסחת במושגים יחסיים. על-פי התפישה שלנו, אין סינכרוניזציה מובנת מאליה בין מיסוד יחסי הכוח העסקי-מדינתי לבין אירגון התפוקה התעשייתית-מטריאלית. גידול במלאי המטריאלי עשוי לעמוד בניגוד גמור לתהליך ההצבר הדיפרנציאלי. זאת מדגים *שרטוט ב׳7*.

השרטוט מציג את **כלל ההכנסה** מהון במשק האמריקני ולא את הרווח הנקי של הפירמות בלבד.

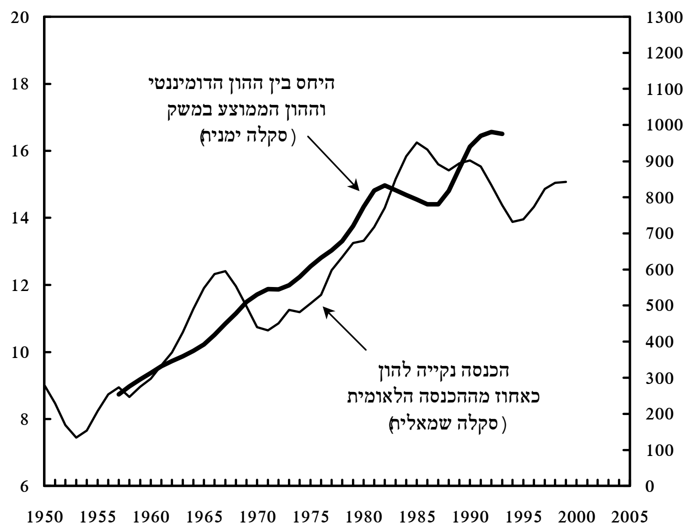
ההכנסה-מהון כוללת גם את הרווח התאגידי שלפני מס (כולל פחת) וגם את ההכנסות הנקיות מריבית. בשרטוט מוצגים שני מדדי עוצמה של ההון: הראשון מודד את סך ההכנסה הנקייה מהון כאחוז מסך ההכנסה הלאומית. זוהי העוצמה האוניברסלית של ההון (אחוזים בסקלה השמאלית). המדד השני משקף את ההצבר הדיפרנציאלי. זהו היחס בין מחיר הנכסים הממוצע של פירמה מקבוצת ׳ההון

הדומיננטי׳ (500 המובילות של ה׳פורצ׳ן׳), לבין מחיר הנכסים של פירמה ממוצעת מכלל הפירמות בארה״ב (יחידות-מנה בסקלה הימנית).

בשני המדדים נטתה ההכנסה-מהון לעלות מאז מלחמת-העולם השנייה באופן עקבי למדי, להוציא ירידה קצרה בתחילת שנות השבעים. ובכן, במקום משבר הצבר, אנו מקבלים תמונה הפוכה המתארת שגשוג קפיטליסטי בתקופת רייגן ובוש.

שרטוט ב׳7

הצבר דיפרנציאלי: למעשה שגשוג



מקור: U.S. Department of Commerce; DRI
הערה: הסדרות מוצגות בממוצעים נעים של שלוש שנים

מבחינתן של הגישות המקובלות והמרקסיסטיות, דרך הצגת הנתונים *בשרטוט ב׳7* היא פגומה מבחינה תיאורטית: אם ההכנסה-מהון אכן עלתה, כיצד ייתכן שההשקעה ׳הריאלית׳ במשק האמריקני לא הרקיעה לשחקים במקביל?

כאמור, הסתירה מצויה בתפישת-העולם לגבי טבעו של הצבר ההון. ההכנסה-מהון אינה תלויה **בצמיחת הפריון** או בתפוקה התעשייתית. היא תלויה **בגידול השליטה**

האסטרטגית בחברה התעשייתית. אם במצבים מסוימים, נחלשת לפיתת ההון, והתעשייה מצליחה להשתחרר מהבלמים המוסדיים של ההון ולהעלות את כושר הייצור – התוצאה תהיה 'עודף כושר ייצור'; ומן הסתם – ירידה בחלקה של ההכנסה-מהון בתוך ההכנסה הלאומית. מצדו השני של אותה המטבע ניתן להבין, שחלקו של ההון בתוך ההכנסה הלאומית בארה"ב עלה בשנות השבעים והשמונים – **דווקא** משום שההשקעות 'הריאליות' שקעו באותה תקופה.

מסקנה נוספת עולה מתוך *שרטוט ב'7*: מגמת העלייה בחלקו של ההון בתוך ההכנסה הלאומית מאז סוף מלחמת-העולם השנייה, מתקשרת היטב לעלייה המקבילה בהצבר הדיפרנציאלי – הנשלט על-ידי קבוצת 'ההון הדומיננטי'. קשר זה אינו מקובל בשום תיאוריה כלכלית או פוליטית קונבנציונלית. ראוי לציין, שגם היסודות התיאורטיים וגם דרך הצגתם האמפירית – שניהם עומדים בניגוד, הן לדוקטרינה הנאו-קלאסיות והן להנחות היסוד המרקסיות.

הדוקטרינה הנאו-קלאסית קובעת כי תשואה פוחתת מביאה לכך שההצבר (המוגדר כעלייה במוצרי הון לנפש) יהיה מלווה בירידה בשיעורי-הרווח; ומכאן, בנטייה לירידת חלקן של ההכנסות-מהון.

הניתוח המרקסי הינו יותר אמביוולנטי. מצד אחד, התיאוריות המרקסיסטיות השונות פותחות בהנחה שחלוקת-ההכנסות תלויה במבנה הכוח ובמיסוד הפוליטי בחברה; מצד שני, אותן תיאוריות גורסות שבהתאם לתיאוריית הערך של העבודה – עלייה בהרכב האורגני של ההון מפחיתה ברוב המקרים משיעור הרווח. כלומר, התיאוריות הללו שוב מניחות קשר בין תהליך חלוקת-ההכנסות ובין רמת הפריון של הייצור המטריאלי. במילים אחרות: שתי השיטות השונות – גם הכלכלה הפוליטית המקובלת וגם המרקסית – רואות בחלוקת-ההכנסות אמצעי להצבר.[108]

התפישה שלנו גורסת, שיחסי-הכוח בחברה (המתבטאים, בין השאר, בחלוקת-ההכנסות) **היא המטרה היחידה של ההצבר**. הכלכלה הפוליטית המקובלת והמרקסית רואות ברווח ובהצבר שתי קטגוריות נפרדות: ההצבר הוא תוצאה של הרווח; ולחילופין, הרווח משמש כמקור להצבר בעתיד. מכאן גם נובעת ההצגה החשבונאית של ההון, הרשומה במונחים סטטיים של 'מלאי' מצטבר בנקודת-זמן, לעומת הצגת הרווח במונחים של 'זרם'.

לעומת זאת, תיאוריה אלטרנטיבית של הון (כזו המוצגת כאן), מפקיעה את הייצור המטריאלי ממוסדות השליטה – ולפיכך רואה בהצבר תהליך של מיסוד-מחדש ביחסי השליטה, ולא תהליך מטריאלי. ערך ההון מייצג יחסי שליטה חברתיים, שמהם נובעת האמונה המוצקה ברווחים הצפויים בעתיד.

מסקנה: ההצבר אינו עלייה ב'עושר', אלא שליטה בזרם גובר של רווחים. במובן זה, **רווח והצבר הינם שני צדדיו של אותו תהליך. במונחים של כוח יחסי, ההצבר הוא, מעל לכל, גידול הכוח היחסי של קבוצות השליטה המרכזיות במשק.**

---

[108] אמנם עלייה בפריון ההון ביחס לעבודה עשויה עקרונית לקזז מהירידה בשיעורי-הרווח; אבל אף נאו-קלאסיקן לא הצליח להראות, שהדבר אכן אירע במציאות. הסיבה, כפי שנכתב לעיל היא שהאומדן של פריון ההון הינו מעגלי בהגיונו, וממילא אינו ניתן למדידה.

היגיון זה משתלב היטב בניתוח שנכלל בפרק זה: שיעור ההצבר הדיפרנציאלי (כלומר, חלוקת ההכנסות בין בעלי-ההון) קשור **למאזן הנזק ההדדי העסקי**, שקבוצות-ההון עשויות לגרום כל אחת לאויבתה; ושיעור ההצבר האוניברסלי (חלקם של רווחי בעלי ההון מסך ההכנסות משק) קשור (אם כי לא באופן ליניארי) **לסך הנזק התעשייתי**, שנגרם לכלל החברה, על-ידי כושר הבלימה האסטרטגית של כלל העסקים.

היגיון זה מאפשר להניח, כי בתנאים מסוימים של יחסי שליטה ממוסדים היטב, יתקיים קשר חיובי בין חלקם של הרווחים-מהון בכלל (ובעיקר בין התרחבות השליטה הדיפרנציאלית של 'ההון הדומיננטי'), ובין התרחבות שיעור האבטלה הכללית במשק.[109]

יישומים והמלצות

בדרך-כלל, תיאוריות אקדמאיות כוללות 'יישומים' ו'המלצות' (policy implications). זהו מין פולחן, אשר משמש להצדקת מימון האקדמאים; למעשה, הוא משקף את חדירת התודעה העסקית אל הארגונים האקדמיים, ואת שליטת בעלי-ההון בתהליך המדעי, עד להגבלה אסטרטגית על חשיבה חדשנית.

לספר זה אין נגיעה לעסקים האקדמיים המאורגנים; אולם אין בכך כדי להפריע להסקת כמה מסקנות יישומיות, העולות מתיאוריית ההצבר החדשה.

השאלה 'היישומית', שמעניינת את הקפיטליסט הנבון, היא: מה הם התנאים להמשך יציבותו של המשטר? ומה הם האותות למשבר עתידי של הקפיטליזם?

התנאי הראשון ליציבותו של משטר הצבר ההון, הוא המשכו של שיעור הצבר דיפרנציאלי חיובי (או לא-שלילי); כלומר, שהעוצמה היחסית של קבוצות-הבעלות הגדולות תתרחב (או לפחות תיוותר בעינה). המשמעות היא, גידול בכושר השליטה האסטרטגית על הידע האנושי ועל כלל הייצור החברתי. התנאי השני הוא גידול בחלקה של ההכנסה-מהון מתוך סך ההכנסות בחברה או לפחות שמירה על חלק זה; כלומר, גידול בהצבר האוניברסלי.

התנאי השני נובע בעקיפין מהתנאי הראשון; שהרי פירושו של הצבר דיפרנציאלי הוא יכולת מוסדית לכפות חלוקה-מחדש של הכנסות בין בעלי-ההון; כדי שיישמר תהליך הצבר ההון – חייבות סך ההכנסות מהון מתוך כלל ההכנסות במשק לעלות באופן רצוף, או לפחות לא לרדת. התנאי השני משקף את מאזן יחסי הכוח בין כלל קבוצות ההון ובין שאר הקבוצות החברתיות.

כל זמן ששני תנאים אלה מתקיימים, מוסד הצבר ההון ימשיך להתחולל. אם חל שיבוש באחד מהם, או בשניהם יחד, עשוי להתחולל משבר של הצבר הון. על פי ההיגיון של ההצבר, רק כוח שהוא חיצוני לסדר הפוליטי של ההון יכול לחולל משבר בתהליך הצבר ההון – שהוא, בעצם, משבר ביחסי-השליטה השוררים במשטר הקפיטליסטי בעולם.

---

[109] כפי שהשתקף *בשרטוט ב'3.*

ט"ז. שני משטרי הצבר: הרחבת הצבר מול העמקת הצבר

מוקד הצבר ההון במאה העשרים טבוע בתהליך הדיפרנציאלי. גבולותיו של תהליך זה נקבעים על ידי קבוצות-ההון הדומיננטיות, החותרות להרחיב את שליטתן בחברה – באמצעות חלוקה-מחדש של הרווחים – תוך כדי מיסוד-מחדש של יחסי השליטה.

מאחר שיחסי השליטה בחברה הקפיטליסטית נקבעים על-פי יחסי חלוקת הרווח – הכוח היחסי של ההון הדומיננטי מתבטא ביחס שבין השינוי ברווחיה של קבוצת ההון הדומיננטי ובין השינוי ברווחיהן של שאר יחידות ההון במשק.

המאבק להעלאת יחס זה, הוא תמצית המאבק על יחסי השליטה הקפיטליסטים; והוא מתנהל בשתי דרכים עיקריות: האחת נעשית באמצעות '**הרחבת ההצבר**', כלומר באמצעות **הגדלת מספר העובדים** שבשליטת ההון הדומיננטי ביחס לשאר העובדים במשק. השנייה נעשית, באמצעות '**העמקת ההצבר**', כלומר, על-ידי **הגדלה יחסית של הרווח לעובד** שבשליטת ההון הדומיננטי.

ניתן להשתמש בשתי הדרכים יחד; אולם מאחר שהן סותרות זו את זו – הולכת ומשתלטת אחת מהן, עד שהיא מאפיינת תקופה מסוימת. דרך זו קובעת את אופי המשטר, עד שניתן לדבר על משטר של הצבר. המשטר הזה קובע גם את קצב ההצבר וגם את גבולותיו. כל אחד משני משטרי ההצבר פונה לאחד משני הנתיבים: או לשינוי פנימי במבנה הכוחות, או לשינוי חיצוני של המבנה. מכאן, שבסך-הכל קיימות ארבע אסטרטגיות של הצבר.

'הרחבת ההצבר': מכוונת להרחבת **השליטה בביקוש** (בייצור ובצריכה).

האסטרטגיה '**החיצונית**' פועלת לחלוקה-מחדש של **ביקוש חדש** (תוספת ייצור וצריכה), שנוצר כתוצאה מתוספות של אוכלוסיות חדשות לשוק הקפיטליסטי. תוספות אלה באות כתוצאה משינוי דמוגרפי או מתהליכי פרולטריזציה ועיור. על פי אסטרטגיה זאת, קבוצות ההון הדומיננטיות מרחיבות את חלקן היחסי במכירות; הן עושות זאת באמצעות השתלטות מהירה יותר מזו של בעלי-הון אחרים על תהליכי ייצור וצריכה חדשים. מאחר שגם בעלי-הון אחרים נהנים מהתרחבות כללית של הפעילות במשק, הרי שבטווח-הקצר התחושה היא ש'כולם מרוויחים' ושוררת אווירה של שגשוג. בתקופה זו גדל השוק במהירות גדולה יותר מאשר הפריון, כך שהרווחים גדלים, בלי שיש צורך בבלימה מוסדית של הייצור. משום כך, תקופה כזאת מאופיינת במדיניות של 'דלת פתוחה' ביחסי חוץ, ובהסרת מחסומים בפני השקעות זרות; בתקופה זו מרבים לכרוך דמוקרטיה עם ממשל חלש, ואף מזהים את החופש עם תחרות ועם כלכלת שוק.

'הרחבת ההצבר' יכולה גם לפעול דרך אסטרטגיה '**פנימית**': רווחי ההון הדומיננטי גדלים במהירות יותר גדולה יחסית, באמצעות חלוקה-מחדש של **ביקוש קיים**; כלומר, דרך השתלטות על נתחי שוק נוספים ובלי לשנות את רמת המכירות הכללית במשק. האסטרטגיה העיקרית היא של מיזוגים ורכישת בעלויות בידי קבוצות-ההון הדומיננטיות; אלה משתלטות ישירות על חלקים נוספים של ייצור וצריכה, ובכך משתלטות על חלקים יותר גדולים מזרם הרווחים הקיים. זוהי תקופה של צמיחה משקית מתונה. בתקופה זאת הולכות ומתמסדות ההגבלות האסטרטגיות על הייצור, ויחסי השליטה מקבלים אופי טבעי; מתקבעים היחסים בשוק העבודה, והממשלה נראית כגורם מרכזי וכמווסת ראשי של המשק.

'העמקת ההצבר': מוכוונת בעיקר ל**שליטה בשולי הרווח**. המטרה היא להגדיל את הרווח לעובד מהר יותר מאשר הממוצע.

האסטרטגיה '**הפנימית**' חותרת ל**קיצוץ עלויות**. זאת ניתן להשיג באמצעות שיפור היעילות ביחס ליעילות הממוצעת, או באמצעות הורדת מחירי התשומות. דרכים אלה, המהוות חלק בלתי-נפרד מהפולחן העסקי הנפוץ, נחשבות לאסטרטגיה דפנסיבית; היא אינה מביאה, בטווח-הארוך, לשליטה דיפרנציאלית – אבל מאפשרת להישאר בתחום 'שיעור הרווח הנורמלי'. שיפור היעילות כרוך בהכנסת שיטות טכנולוגיות חדשות; אך אלה מביאות יתרונות דיפרנציאליים, רק אם ניתן למנוע אותם משימושם של אחרים – דבר שאינו פשוט. אפילו קואליציות-הון מקומיות חזקות מתקשות לשלוט במחירי תשומות, כמו נפט וחומרי גלם אחרים, הנתונים בידי קואליציות-הון בינלאומיות החזקות מהן. אפילו במצב של מיתון – שהוא מסימניה של 'העמקת ההצבר' – קואליציות-הון מתקשות לנהל, לאורך זמן, קונפליקטים בלתי-פוסקים עם מחירי תשומות העבודה.

אסטרטגיה זאת מובילה ברוב המקרים לקונפליקטים חברתיים חריפים (אתניים, דתיים, אזוריים, וביטויים חלוקתיים אחרים, בהתאם לרמת המיסוד הפוליטי). לרוב, התוצאה של קונפליקטים אלה היא התפתחותה של תרבות פוליטית אלימה. בתקופה כזאת נראה הממשל כמאבד את מקומו המרכזי במשק, והציפיות ממנו נוגעות בעיקר לריכוך מוקדי קונפליקט חברתי ('ויסות קונפליקטים').

'העמקת ההצבר' יכולה לפעול באמצעות אסטרטגיה '**חיצונית**'. כמו באסטרטגיה 'הפנימית', המטרה היא להעמיק את שולי הרווח מהר יותר מהממוצע; אבל כאן, המכשיר אינו עלויות – אלא חתירה לשליטה **במחירים**. בדרך-כלל, מוכר בודד בשוק אינו נוקט באסטרטגיה של העלאת מחירים משום שהוא עשוי להפסיד בסך מכירותיו יותר מאשר היה מרוויח על-ידי העלאת הרווח ליחידת מכירה. לא כך המצב לגבי קואליציה של מוכרים בעלי אחיזה חזקה בשוק. התאגדויות מסוגים שונים, בין מוכרים בעלי כוח שוק, עשויות להביא לשולי רווח מונופוליים; שהרי, עד לנקודה מסוימת, הרווח שהיתוסף ליחידת מכירה יהיה גבוה יותר מהפסד שנובע מירידה כללית בסך המכירות. אסטרטגיה זו ננקטת, לרוב, כאשר תמה ההתרחבות 'החיצונית' שלוותה בצמיחה כללית במשק – וההתרחבות 'הפנימית' הגיעה לשיאה, עם המיזוגים וההתארגנויות העסקיות האפשריות האחרונות. אז נפתח הנתיב האינפלציוני. היכולת להעלות מחירים תוך ירידה איטית יותר של המכירות, יוצרת את ההצבר הדיפרנציאלי. אסטרטגיה זו כרוכה, מצד אחד, במאבק גלוי של קבוצות-הון גדולות נגד עסקים קטנים; מצד שני, היא מחוללת מאבק משותף של קבוצות-ההון הגדולות בקבוצות מאורגנות של עובדים. אסטרטגיה זאת ננקטת, בדרך-כלל, על רקע ממשלים חלשים ביותר, בעלי מעורבות תקציבית גבוהה. כדי להמשיך ולהעמיק את שולי הרווח, התפוקה הכללית חייבת להיות הרבה מתחת לכושר הייצור; וכך ככל שהאינפלציה הולכת ומתגברת – כן היא מופיעה כסטגפלציה לא-מובנת. אינפלציה גוברת מקשה לא רק על תיקצוב הארגונים הממשלתיים והציבוריים, אלא גם על תיכנון הרווחים

העתידיים וכן על יציבותו של שיעור-הרווח הנורמלי. משום כך, שלב זה מסתיים לרוב בהתארגנות פוליטית-כלכלית חדשה, שמלווה במחזור חדש של הצבר.

י״ז. אספקטים מסוימים בהיסטוריה של מחזורי ההצבר הדיפרנציאלי

ההצבר הדיפרנציאלי הינו מנגנון חדש יחסית בהיסטוריה של ההתפתחות הקפיטליסטית. הוא התגלה רק בסוף המאה התשע-עשרה. התגלותו באה במקביל לעליית הקורפורציה והפיכתה למוסד דומיננטי בקפיטליזם. יחד עמם התחילה התפשטותו המהירה של מוסר ׳שיעור הרווח הנורמלי׳.

בתחילתו, ההצבר הדיפרנציאלי היה שליט בתודעה באזורים הקפיטליסטיים המובילים; בעיקר במרכזים העירוניים הגדולים של ארה״ב ובריטניה. רק לאחר מלחמת-העולם השנייה, הוא התחיל ללבוש את צביונו הגלובלי.

ניתן לעקוב אחר כחמישה גלים של משטרי הצבר: הרחבת ההצבר למן שנות התשעים של המאה התשע-עשרה ועד אמצע העשור השני של המאה העשרים; העמקת ההצבר, בשנות העשרים והשלושים; הרחבת ההצבר, בין שנות הארבעים לסוף שנות הששים; חזרתו של משטר העמקת ההצבר, בשנות השבעים והשמונים; צמיחתו הנוכחית של גל הרחבת ההצבר, מאז שנות התשעים של המאה העשרים.

אחד האספקטים הבולטים בהיסטוריה של ההצבר הדיפרנציאלי הוא **הקשר ההפוך שבין צמיחה כלכלית ובין אינפלציה** – קשר שעומד בסתירה מוחלטת למחשבה המקובלת.

המבחן העיקרי של היפותזה הוא ביכולתה לצפות תופעות מסוימות, שמשתלבות בהיגיון הסיבתי של התיאוריה הכללית. המחשבה המקובלת, הנסמכת על הדוגמה של מדע הכלכלה, מאמינה כי קיים **קשר חיובי** בין צמיחה כלכלית ובין אינפלציה. זאת אמונה הנסמכת על טיעון מעגלי של ׳ביקושי-יתר׳ ו׳בלמי-היצע׳, המסיטים את התופעות מהמציאות, כפי שהייתה צריכה להיות, על פי ההיגיון הקונבנציונלי.[110]

תיאוריית ההצבר הדיפרנציאלי טוענת, לעומת זאת, כי בטווח-הארוך יש לצפות שיהיה **קשר שלילי** בין אינפלציה ובין צמיחה. משטר, שבו ההון הדומיננטי מתבסס על הרחבת ההצבר – בעיקר באמצעות השתלטות על ביקושים חדשים – יהיה מאופיין בצמיחה מהירה ובאינפלציה מזערית. מאידך גיסא, במשטר שבו קבוצות הכוח המרכזיות נסמכות על העמקת ההצבר – בעיקר באמצעות העלאת מחירים מהירה יחסית – תהיינה התופעות המקרו-כלכליות הפוכות: מיתון מעמיק ואינפלציה דוהרת.

נהוג לחשוב כי כוחה של תיאוריה מדעית נסמך על חקירה אמפירית ועל ניסיון היסטורי. והנה, ככל שהדבר יישמע תמוה, התיאוריה הכלכלית המקובלת נמצאת מופרכת; ולעומתה התיאוריה של משטרי ההצבר – לפחות כהסבר בעל יכולת ניבוי לתופעה מקרו-כלכלית זאת – נמצאת תקפה. הניסיון ההיסטורי שנצבר במחצית השנייה של המאה העשרים, במדינות הקפיטליסטיות המפותחות, הראה **קשר שלילי חזק לטווח ארוך בין צמיחה כלכלית ובין אינפלציה.**[111]

---

[110] הסבר מפורט יותר מצוי להלן בפרקים ד-ה, העוסקים באינפלציה בישראל.

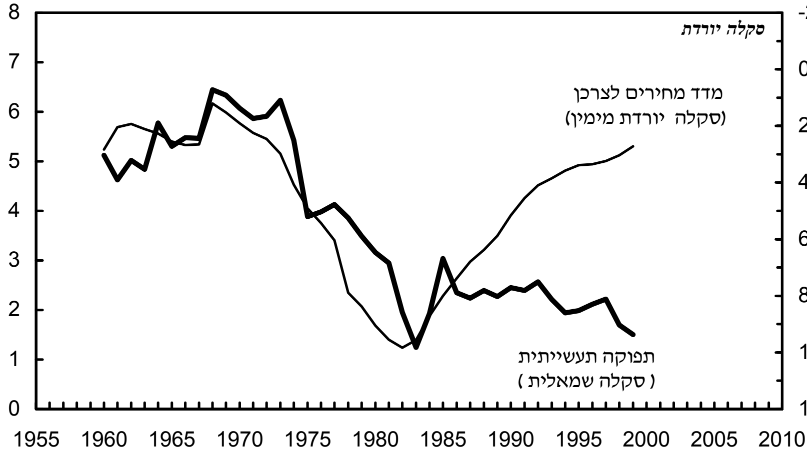
[111] במדגם נכללו המדינות המתועשות באירופה המערבית, אמריקה הצפונית ויפאן בין 1949 לבין 1998. הרגרסיה הלינארית הפשוטה מעריכה את האינפלציה השנתית של המחירים לצרכן, כפונקציה של קבוע

בתקופה שלאחר מלחמת-העולם השנייה התחוללו משטרי הצבר שונים. התוצאות המקרו-כלכליות שלהם מוצגות ב*שרטוט ב׳8*.

שרטוט ב׳8

אינפלציה וצמיחה במדינות המתועשות

(אחוזי שינוי שנתיים)



מקור: IMF ; DRI

הערה: הסדרות מוצגות בממוצעים נעים של 10 שנים

השרטוט מציג את הקשר בין הצמיחה הכלכלית (כאחוז השינוי השנתי בתוצר המקומי הגולמי) ובין האינפלציה (כאחוז השינוי השנתי במחירים לצרכן) במדינות המתועשות.

שנות החמישים והששים של המאה העשרים היו תקופת השיקום של אירופה ויפאן. ההצבר התחולל בעיקר דרך התרחבותו המהירה של הביקוש; הוא ניזון מהשיקום הכללי של המשקים ההרוסים ומהגידול הדמוגרפי המהיר ('baby boom'). התהליך הזכיר את הפרולטריזציה שהתרחשה במאה התשע-עשרה באירופה. במשך שני עשורים אלה, הצמיחה הממוצעת במדינות התעשייתיות הייתה מהירה (6% לשנה) ולוותה

ושיעור השינוי השנתי של התפוקה התעשייתית (על-פי נתוני IMF). האומדנים שמוצגים, הם של מקדם התפוקה התעשייתית ושל R^2 בהתאמה. כאשר נתוני הסדרה מוצבים בממוצעים נעים של 5 שנים, האומדנים הם: 0.6– ו-0.21. בממוצעים נעים של 10 שנים, האומדנים הם: 0.8– ו-0.30-. בממוצעים נעים של 15 שנה, האומדנים: הם 0.9– ו-0.39 ובממוצעים נעים של 20 שנה, האומדנים של הרגרסיה מראים שמקדם התפוקה התעשייתית הוא 0.9– ו-R^2 הוא 0.52. פירושו של דבר, שיש קשר שלילי בין עליית המחירים הכללית במשק ובין התפוקה התעשייתית; ושקשר שלילי זה הולך ומתחזק, ככל שמדובר במגמות ארוכות טווח.

באינפלציה ממוצעת נמוכה (פחות מ-3% לשנה). ההצבר הדיפרנציאלי היטיב בעיקר עם הקורפורציות הגדולות שבסיסן היה בארה״ב, אשר רווחיהן היחסיים הגיעו לשיא. זה היה עידן ׳ההגמוניה האמריקנית׳.

התמונה התהפכה בסוף שנות השישים: אפילו במשקים משגשגים, כמו גרמניה ויפאן, הואטה הצמיחה. קבוצות-ההון הדומיננטיות במדינות המתועשות, הגיבו בניסיונות לחדור למדינות פריפריאליות, אולם נבלמו ברובן על ידי משטרים אנטי-מערביים ואֶטטיסטיים. תוך זמן קצר שינו תהליכי ההצבר את כיוונם, וההון הדומיננטי במדינות המתועשות החל לחתור להעמקת ההצבר. הצמיחה נבלמה וירדה לממוצע של 3% לשנה, בעוד שהאינפלציה קפצה לשיעור של 8% לשנה.[112] הסטגפלציה של שנות השבעים ושל המחצית הראשונה של שנות השמונים היוותה אולי ׳משבר׳ לכלל המשקים, אולם לא בעבור הקבוצות הדומיננטיות – ובעיקר לא לאלה ששלטו, ולוּ בעקיפין, בצמתים האסטרטגיים של האנרגיה, חומרי הגלם, הנשק והפיננסים. צמתים אלה השיגו שיעורי-רווח דיפרנציאליים גבוהים ביותר (פרק ו׳ להלן).

לקראת סוף שנות השמונים, החל המעבר למשטר חדש. האינפלציה במדינות המתועשות התחילה לרדת; אולם הצמיחה, לא רק שלא חודשה – אלא אף ירדה לשיעורים שהזכירו את שנות השבעים. ההאטה של הצמיחה במדינות המתועשות, למרות הירידה באינפלציה, נעוצה בתהליך שמכנים כיום ׳גלובליזציה׳. המשמעות העיקרית של התהליך, היא חריגתו של ההון אל מעבר לגבולות המדינתיים. זוהי היכולת לקנות ולמכור יחידות בעלות בכל רחבי העולם. זהו תהליך חדש, אשר נמנע מקבוצות-ההון הגדולות בתקופת המלחמה הקרה.

התהליך קיבל תמריצים רבים: נפילתה של ברית-המועצות; שקיעת האידיאולוגיות האטטיסטיות במדינות הפריפריאליות – שנקטו עד סוף שנות השמונים שיטות שונות למניעת השקעות זרות, והפעילו מדיניות לעידוד ׳תחליפי-ייבוא׳. בסופו של דבר, העולם נפתח מחדש להתפשטות של הסיסטמה הקפיטליסטית.

הצמיחה התחוללה בקרב קבוצות-ההון הדומיננטיות במדינות התעשייתיות, אך גם דילגה אל מעבר לגבולותיהן. קבוצות-ההון הדומיננטיות, במרכזי התעשייה לשעבר, פנו אל עבר הפריפריה; הן הפכו את ׳השווקים המתעוררים׳, ובעיקר את ׳השווקים המתעוררים הגדולים׳ – הודו, סין, אינדונזיה, ברזיל ורוסיה – ליעד העיקרי שלהן. לשם כוונו הציפיות לשיעורי-הרווח הדיפרנציאלי בעתיד.

כבר באמצע שנות התשעים, הרווחים מהעולם הפריפריאלי היוו יותר מ-20% מסך הרווחים של הפירמות הטרנסלאומיות שבסיסן בארה״ב; גידול דרמטי בהשוואה לרווח של 10% בלבד בעשור הקודם.[113] השווקים העסיסיים הללו הינם בעלי פוטנציאל להתעוררות של ביקוש חדש; לא רק בגלל הגידול המהיר של אוכלוסייתם – אלא בעיקר בגלל תהליך הפרולטריזציה המהיר, שעוברות האוכלוסיות הכפריות שבהם. יתר על כן: החדירה של ההון הקפיטליסטי באזורים אלה מצויה בשלבים הראשונים בלבד.

---

[112] הסטגפלציה של שנות השבעים מוסברת, בדרך כלל, כנובעת ממשברים במחירי הנפט ומנטישת בסיס-הזהב של הדולר. אבל כפי שיסתבר בפרק ד׳ להלן, היו אלה תופעות ׳חיצוניות׳ שהתלוו למשבר של ההצבר הדיפרנציאלי.

[113] *Nitzan* (1996)

הפוטנציאל של מדינות אלה, בעבור ההון הדומיננטי הטרנסלאומי, להמשיך בהרחבת ההצבר הדיפרנציאלי — כלומר, להמשיך ולהשתלט על ביקושים חדשים ביחס ליחידות הון קטנות ו׳לאומיות׳ — רחוק מאוד מסיומו. במקביל, תהליך הליברליזציה של הסחר העולמי — המתלווה לעלויות נמוכות של ייצור זול מהעולם הפריפריאלי — פועל כבלם נגד נטיות אינפלציוניות במדינות התעשייתיות המרכזיות, למרות ירידת הצמיחה הכלכלית בהן.

לסיום, ראוי להדגיש: תהליך ההצבר, על אופניו ומשטריו, אינו תהליך ׳כלכלי׳ — אלא **כלכלי-פוליטי**. התפשטות של מנגנון ההצבר הדיפרנציאלי פירושה, התרכזות הכוח בידי קבוצה מלוכדת של בעלי ההון הדומיננטי. האינטגרציה של הצבר ההון בשטחים ׳החדשים׳ בעולם, הופכת את הקבוצה הזאת **למעמד שליט חדש**. **לא** מעמד של בעלי-הון חזקים, שפועלים באופן בינלאומי מבסיסים של מדינות לאומיות חזקות (מגמה שהמרקסיסטים כינו בתחילת המאה העשרים בשם ׳אימפריאליזם׳), אלא קבוצה מלוכדת, בעלת תודעה מעמדית חדשה, **טרנסלאומית**, השולטת ומפקחת על ההצבר העולמי בכללותו.[114]

בקונטקסט עולמי זה, נקל לסקור את ההיסטוריה הכלכלית-פוליטית הקצרה של ישראל.

י״ח. הצבר ההון בישראל: עיקרי ההתפתחות

התחלת הקפיטליזם בישראל הייתה שונה מזו שעברו אזורים אחרים בעולם — אזורים תעשייתיים או קולוניאליים. *שרטוט ב׳9* מציג את שני המדדים המרכזיים של ההתפתחות הקפיטליסטית: גידול האוכלוסייה וצמיחת הפריון (גידול התוצר המקומי הגולמי לנפש במחירים קבועים).

למן שנות העשרים של המאה העשרים ועד לשנות השישים, המשק של פלסטינה (ומאז 1948, המשק הישראלי) אופיין בגידול מהיר של האוכלוסייה (3% לשנה בממוצע) ובגידול מהיר יותר של הפריון (5.4% לשנה בממוצע).

מצב זה אינו אופייני למשקים קולוניאליים. אפילו המשק האמריקני, במאה השנים שלאחר העצמאות, הצטיין בגידול דמוגרפי מהיר — אולם בצמיחת פריון איטית באופן יחסי (*שרטוט ב׳2* וסעיף י״א לעיל).

גם באסיה המודרנית, שלאחר מלחמת-העולם השנייה, שררה מציאות דומה: שם נבעה הצמיחה המשקית עד לאחרונה, יותר מתהליך פרולטריזציה ומתוספות בכושר הייצור, ופחות מעלייה בפריון.[115] הסיבה העיקרית להבדלים הללו בהתפתחות: גלי ההגירה בארה״ב נספגו בעיקר בסקטור החקלאי; ואילו ההגירה היהודית בפלסטינה, ומאוחר יותר בישראל, הייתה בעלת אופי עירוני. גם הסקטור החקלאי היהודי, שנחשב

---

[114] על האיכות החדשה של אותו Transnational Capitalist Class ראו: *Robinson* and *Harris* (2000).

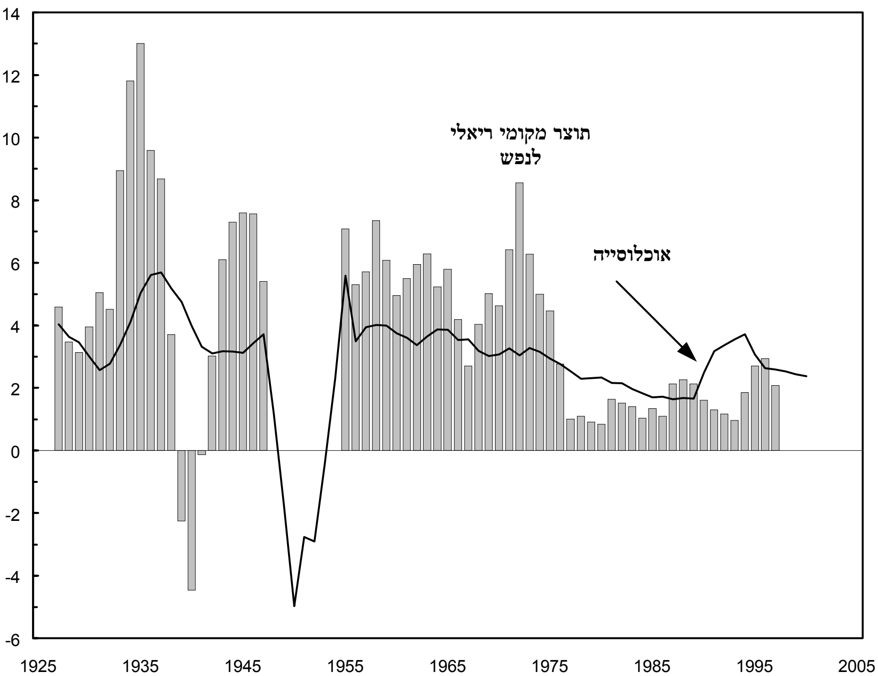
[115] *Krugman* (1994)

למרכזי בזמנו, קיבל מלכתחילה צביון תעשייתי מאורגן.[116] המשק הישראלי, מבחינה זאת, כנראה 'קפץ שלב': הוא לא עבר את שלב 'ההצבר הראשוני' של גידול הפריון החקלאי ('המודרניזציה', כפי שכינו זאת עד לא מזמן) ולא היה עליו לחוות את כל הסבל הכרוך בעיור מהיר ובפרולטריזציה.

שרטוט ב'9

התפתחות קפיטליסטית בישראל: גידול אוכלוסייה מול צמיחת הפיריון

(אחוזי שינוי שנתיים)



מקור: למ"ס; שרשבסקי (1968)

הערה: הסדרות מוצגות בממוצעים נעים של 5 שנים.

---

[116] ב-1936 עסקו בפלסטינה 45% מסך האוכלוסייה בחקלאות, אולם 19% בלבד מהאוכלוסייה היהודית עסקו בחקלאות. בשנת 1945 כבר ירד חלקם של החקלאים היהודים והגיע ל-10% מהאוכלוסייה היהודית; ומאז 1948 ואילך פחת מספרם היחסי עד לפחות מ-5% (*האנציקלופדיה העברית* כרך ו', עמ' 731). בארה"ב, לעומת זאת, בשנת 1900, הועסקו 38% בחקלאות; ואפילו בשנת 1940, כאשר ארה"ב הייתה המעצמה התעשייתית בעלת הפריון הגבוה ביותר בעולם – עדיין תפסה החקלאות 17% מהתעסוקה (*US Department of Commerce* [1975] vol.1, pp. 140-145).

זאת הסיבה לכך שבישראל, לא התפתחה תודעה מעמדית – ושקונפליקטים של הצבר הופיעו בצורות לאומניות ואתניות בלבד. אמנם, הקולוניזציה הציונית התחוללה בתוך המשק הפלסטיני; אבל הצמיחה המהירה בתוצר המקומי לא נבעה מסחיטת העודף הכלכלי של הסקטור החקלאי ומהעברתו אל הסקטור התעשייתי. תהליך תיעוש מסוג זה נחשב לנדיר; אם כי הוא מוכר, בשנים האחרונות, גם מהונג-קונג ומסינגפור. בכל המקרים האלה, התיעוש התחולל ללא העברת עודף מהסקטור החקלאי – אלא בגלל זרימת הון מסיבית מן החוץ.

התוצאה של 'קפיצת-שלב' זאת, הקפיטליזם בישראל הראה סימנים של בשלות, כבר בתקופה מוקדמת יחסית – וכמעט מלכתחילה, הוא סבל מעודף כושר-ייצור. הפריון התעשייתי בישראל גדל במהירות גדולה, יחסית לגידול האוכלוסייה, גם כתוצאה מאופיו הריכוזי של ייבוא ההון – ובעיקר, כתוצאה מהשליטה הציבורית בתהליך ההשקעות. בדומה למצב בארה"ב של המאה העשרים, הצבר ההון ('הרווחיות') הפך לתלוי ביכולת הפוליטית למסד ולקבע את גבולות הייצור החברתי (סעיף י"א לעיל).

בארה"ב בעלת המרחבים הגדולים והמשק המבוזר, ההשתלטות של ההון הדומיננטי נתקלה בהתנגדות קשה, ותהליך ההצבר עבר תהפוכות מוסדיות ומשברים. בישראל, שהייתה מלכתחילה בעלת משק מצומצם וייבוא ההון נשלט באופן מרוכז על-ידי ארגונים פוליטיים, היה קל לשלוט בתהליך ההצבר באמצעים מדינתיים וצבאיים. בניגוד למחזורים של משטרי ההצבר שעברו אירופה וארה"ב במרוצת שנות העשרים והשלושים – ישראל הייתה פריפריאלית ומנותקת עדיין ממרכזי הקפיטליזם; ולכן נהנתה ממחזור ארוך וכמעט רצוף של צמיחה חסרת אינפלציה, משנות העשרים ועד סוף שנות הששים. משום כך נחשבת תקופה זאת, עד היום, לתור הזהב בעיני ילידי ישראל היהודים של אותה תקופה. זאת הסיבה שישראל נחשבה אז ל'דמוקרטית' ול'שיתופית'; כלומר, נעדרת קונפליקטים חלוקתיים. מצב זה השתנה לקראת סוף שנות הששים, כשיחסי השליטה בחברה כבר התקבעו, וההון הדומיננטי הופיע בצורת קואליציה מדינית-צבאית-עסקית חזקה.

לאחר גל קצר של הפרטה ומיזוגים, בתחילת שנות השבעים, פנה ההון הדומיננטי אל עבר העמקת ההצבר. במשטר הזה, אשר שרר למן שנות השבעים ועד לסוף שנות השמונים, התפתחו אינפלציה גבוהה והוצאות ביטחון גדולות. לראשונה מאז שנות העשרים, ירד הפריון ביחס לגידול האוכלוסייה (*שרטוט ב'9*). רק בשנות התשעים, עם ההגירה המהירה מבריה"מ לשעבר, שהגדילה את האוכלוסייה בכחמישית תוך פרק-זמן קצר – ובעיקר, עם השינוי המבני הדרסטי שהתחולל בקפיטליזם העולמי ('גלובליזציה') – נדחף ההון הדומיננטי של ישראל לעבור שוב למשטר של הרחבת ההצבר. אלא שהפעם, מיסוד יחסי הכוח השתנה לחלוטין. עתה מדובר בקבוצות-כוח שמצויות **ברחבי העולם**: אלה הם 'הבעלים הנעדרים' אשר ובלן תיאר לפני כמאה שנה. האחרונים אינם מתעניינים בפעילות המקומית, והאינטרסים שלהם אינם חופפים את מה שכונה עד לא מזמן 'אינטרס לאומי'. הם מתייחסים אך ורק לרווחים, כלומר להצבר ההון העולמי. במובן זה, המעמד השליט של ישראל, שהתגבש בסוף שנות הששים, אינו משתייך עוד להתארגנויות הפוליטיות של בורגנויות לאומיות בנוסח הישן. הוא גם אינו בינלאומי; לא במובן האימפריאליסטי הישן. הוא **טרנסלאומי**.